

МІНІСТЕРСТВО ОБОРОНИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ОБОРОНИ УКРАЇНИ

ВОЄННО-ІСТОРИЧНИЙ ВІСНИК

1(27) / 2018

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Рекомендовано
до друку Вченою радою Національного університету оборони України
імені Івана Черняховського. Протокол № 5 від 30 квітня 2018 р.

Київ – 2018

Воєнно-історичний вісник: Збірник наукових праць Національного університету оборони України. – К.: ЦП «Компринт», 2018. – Вип. 1(27). – 160 с.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Веденєєв Д. В., доктор історичних наук, професор
Капелюшний В. П., доктор історичних наук, професор
Карпов В. В., доктор історичних наук
Лисенко О. Є., доктор історичних наук, професор (заступник голови)
Мухамеджанова С. Ш., доктор історичних наук, професор (Республіка Казахстан)
Потильчак О. В., доктор історичних наук, професор
Сидоров С. В., доктор історичних наук, професор
Франц М., доктор габілітований, професор (Республіка Польща)
Фурман І. І., доктор історичних наук, доцент (заступник голови)
Шевчук В. П., доктор історичних наук, професор (голова)
Телелим В. М., доктор військових наук, професор
Семон Б. Й., доктор технічних наук, професор
Вайченоніс Й., доктор філософії, професор (Республіка Литва)
Чорний В. С., доктор філософських наук, професор
Грицюк В. М., кандидат історичних наук, доцент
Даценко О. М., кандидат історичних наук, доцент
Печенюк І. С., кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
Пилявець Р. І., кандидат історичних наук, доцент
Резнік В. І., кандидат історичних наук, старший науковий співробітник

РЕДАКЦІЯ:

Редактор: *Шевчук В. П.*, доктор історичних наук, професор
Заступник редактора: *Фурман І. І.*, доктор історичних наук, доцент
Заступник редактора – відповідальний секретар: *Печенюк І. С.*, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник

Засновник – Національний університет оборони України

Виходить – 4 рази на рік

Свідectво про державну реєстрацію збірника – Серія КВ № 17864-6724Р від 30.05.2011 р.

Рішенням Атестаційної колегії Міністерства освіти і науки України збірник включений до

Переліку наукових фахових видань України (наказ від 21 листопада 2013 року № 1609)

Вид видання – збірник наукових праць

Сфера розповсюдження – загальнодержавна

Адреса редакції:

Київ-49, Повітрофлотський проспект, 28

Телефон для довідок: 271-09-88, 21-517

ЗМІСТ

Дослідження, повідомлення

<i>Магась В.О., Корнійчук Ю.Г.</i> Громадсько-політичні організації армії та флоту в підросійській Україні (1905–1913 рр.)	5
<i>Науменко А.О.</i> Бойова діяльність 12-ї кінної дивізії на Південно-Західному фронті під час Першої світової війни	10
<i>Куравський В.Г.</i> «Нейтральна зона» 1918 року в неоголошеній війні Радянської Росії проти України	16
<i>Бондаренко Д.Я.</i> Армії країн флангів «санітарного кордону» під час антибільшовицьких війн 1918–1919 років: організація, оснащення, система військових звань	20
<i>Турчак О.В.</i> «Тюрма на Лонцького»: створення та функціонування (1919–1944 рр.)	29
<i>Чайковский А.С., Чайковский С.А.</i> Военные штрафники и смертники Третьего рейха (1939–1945) (начало)	34

Державне управління національною безпекою

<i>Сальнікова О.Ф., Клименко В.С., Горелов В.І.</i> Мілітаризація Криму Російською Федерацією як загроза безпеці Чорноморського регіону	41
<i>Кабачинський М.І., Филь О.М., Ананій О.В.</i> Трансформації у Державній прикордонній службі України під час російської військової агресії (2014–2018 рр.)	46

Військово-соціальне управління

<i>Філіпов В.К.</i> Соціальні процеси та їх вплив на місію університетської освіти в суспільстві	57
<i>Філас В.М.</i> Ворог чи друг?: художньо-графічне сприйняття Північного Причорномор'я у XVI – останній чверті XVIII ст.	61

Історія науки і техніки

<i>Музичко О.Є.</i> Організація військово-історичних досліджень на території Південної України на початку XX ст.	66
<i>Топальський В.Л., Шевчук О.В.</i> Історичні знання в агітаційно-пропагандистській і просвітницькій діяльності Карпатської Січі	72
<i>Підпригора І.І.</i> Умови та чинники впливу на організацію інформаційно-пропагандистського забезпечення військ у ході локальних війн і збройних конфліктів другої половини XX століття	79

Історія війн і воєнного мистецтва

<i>Чірікалов О.С.</i> Проведення евакуації військ (сил) морем армії барона П.М. Врангеля та цивільного населення з Криму у 1920 році	84
<i>Кавун А.А., Печенюк І.С.</i> Оборона Криму в 1941 році	93
<i>Соколюк С.М., Агапів А.О.</i> Оборона військово-морських баз Миколаїв та Очаків у серпні 1941 року	101
<i>Пилявець Р.І.</i> Бойові дії на Керченському півострові у січні–травні 1942 року та розгром Кримського фронту (закінчення)	110
<i>Красота І.В.</i> Застосування інженерних військ Збройних Сил України під час антитерористичної операції (2014–2017 рр.)	117

Міжнародне співробітництво та миротворча діяльність

<i>Лухтан А.І.</i> Українсько-білоруське військово-співробітництво: підсумки формування договірно-правових основ (1992–2013 рр.) (закінчення)	124
---	-----

Військова техніка та озброєння

<i>Фещенко А.Л.</i> Розвиток авіаційного бомбового озброєння в роки Першої світової війни	135
<i>Печенюк С.І.</i> Розвиток залізничної артилерії в Німеччині та Радянському Союзі у міжвоєнний період	140
<i>Книжкова полиця, рецензії</i>	148

Резюме (англійською мовою)	151
До відома авторів	158

CONTENTS

Research, report

Mahas, V.O., Korniychuk, Yu.H. Socio-political organizations of the Army and Navy in the Russian Ukraine (1905–1913)	5
Naumenko, A.O. Combat activity of the 12 th Cavalry Division on the Southwest Front during the World War I	10
Kuravskiy, V.H. “Neutral zone” in 1918 in the undeclared war of Soviet Russia against Ukraine	16
Bondarenko, D.Ya. Armies of the countries of flanks of “Cordon sanitaire” during the anti-Bolshevik wars in 1918–1919: organization, equipment, military ranks system	20
Turchak, O.V. “Prison on Łącki”: establishment and operation (1919–1944)	29
Chaikovskiy, A.S., Chaikovskiy, S.A. Penal and suicide servicemen of the Third Reich (1939–1945) (beginning)	34

Public administration in national security

Salnikova, O.F., Klymenko, V.S., Horielov, V.I. Militarization of the Crimea by the Russian Federation as a threat to the security of the Black Sea region	41
Kabachynskiy, M.I., Fyl, O.M., Ananin, M.I. Transformation in the State Border Guard Service of Ukraine during Russian military aggression (2014–2018)	46

Military social management

Filipov, V.K. Social processes and their impact on the mission of university education in society	57
Filas, V.M. Enemy or friend ?: artistic and graphic perception of the Northern Black Sea Coast in 16 th – the last quarter of the 18 th century	61

History of Science and Technology

Muzychko, O.Ye. Organization of military-historical research in the territory of Southern Ukraine in the early 20 th century	66
Topalskiy, V.L., Shevchuk, O.V. Historical knowledge in the propaganda and educational activities of the Carpathian Sich	72
Pidopryhora, I.I. Conditions and factors influencing the organization of information and propaganda support of troops during local wars and armed conflicts in the second half of the 20 th century	79

History of wars and art of war

Chirikalov, O.S. Carrying out the evacuation of troops (forces) by the sea of the Baron P. Wrangel army and the civilian population from the Crimea in 1920	84
Kavun, A.A., Pecheniuk, I.S. Defense of Crimea in 1941	93
Sokoliuk, S.M., Ahapitov, A.O. Defense of naval bases of Mykolaiv and Ochakov in August 1941	101
Pyliavets, R.I. Operations on the Kerch Peninsula in January–May 1942 and the defeat of the Crimean Front (<i>finishing</i>)	110
Krasota, I.V. Using of engineering troops of Armed Forces of Ukraine during antiterrorist operation (2014–2017)	117

Military cooperation and peacekeeping activity

Lukhtan, A.I. Ukrainian-Belarusian military cooperation: the results of the formation of contractual and legal basis (1992–2013) (<i>finishing</i>)	124
--	-----

Military technique and armament

Feschenko, A.L. The origin and development of aviation bomber weapons during the World War I	135
Pecheniuk, S.I. Development of railway artillery in Germany and the Soviet Union in the interwar period	140
Bookshelf, resensions	148
Resume	151
Into consideration of authors	158

УДК 329.733:94(47+477)“1905/1913”

Магась В.О., кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри суспільних наук Житомирського військового інституту імені С.П. Корольова

Корнійчук Ю.Г., кандидат педагогічних наук, виконуючий обов'язки завідувача кафедри суспільних наук Житомирського військового інституту імені С.П. Корольова (м. Житомир)

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНІ ОРГАНІЗАЦІЇ АРМІЇ ТА ФЛОТУ В ПІДРОСІЙСЬКІЙ УКРАЇНІ (1905–1913 рр.)

У статті розглянуто програмні засади діяльності та особливості функціонування громадсько-політичних організацій армії та флоту в підросійській Україні у 1905–1913 рр., що виступали за демократизацію в країні та війську, і діяли на конспіративних засадах, поступово підпадаючи під вплив революційних партій. Соціал-демократи працювали у військах переважно в партійному дусі, а соціалісти-революціонери мали свої партійні осередки, сприяли утворенню та діяльності позапартійних організацій. До таких організацій відносився Всеросійський союз військовослужбовців, Всеросійський союз солдатів і матросів і Всеросійський союз офіцерів. Осередки останнього були утворені в Одесі, Харкові, Житомирі та інших містах України.

Ключові слова: Союз військовослужбовців, Офіцерський союз, Союз солдатів і матросів, Союз чорноморських моряків, Перша російська революція, революційні партії.

Поразка в російсько-японській війні продемонструвала необхідність корінної модернізації військової та політичної системи Російської імперії. В роки Першої російської революції в середовищі військових виникає ряд громадсько-політичних організацій, котрі ставили за мету знищення самодержавства та демократизацію в армії.

В історіографічному відношенні питанням революційного руху в армії та флоті та його ставлення до самодержавства на початку ХХ ст. займаються сучасні російські вчені Є. Вапілін [2], М. Вязьмітінов [3], А. Панов [6], П. Сімашенков [8] та ін. Громадські організації офіцерів на флоті дослідив С. Журав-льов [4].

Метою статті є характеристика діяльності опозиційних громадсько-політичних організацій армії та флоту в підросійській Україні у 1905–1913 рр. Відповідно до мети нами сформульовані основні завдання: проаналізувати ставлення влади до опозиційних суспільно-політичних організацій у військах, охарактеризувати ідеологічні засади, напрями і характер їх діяльності, розглянути роль опозиційних

партій в їх утворенні.

Період Першої російської революції став етапом відкритого гострого світоглядного, політичного і психологічного розколу в військах на ґрунті суперечки про перспективи розвитку країни. Легітимність влади в армії трималася на офіцерах, однак поступово авторитет самодержавства занепадав [2, с.425-426]. Причиною цього була як поразка в російсько-японській війні, так і діяльність опозиційних та революційних партій і громадсько-політичних організацій. Департамент поліції в середині листопада 1905 р. розіслав обіжник в якому зазначав, що антиурядові організації останнім часом докладають особливих зусиль для пропаганди своїх ідей в армії та на флоті. Зазначена пропаганда включала як масову розсилку в військові частини прокламацій, так і усну агітацію на мітингах, таємних сходках і, навіть у казармах. Далі в обіжнику містилася пропозиція щодо посилення нагляду задля унеможливлення подальшої агітації [9, арк.1].

Дев'ять українських губерній Російської імперії входили до двох військових округів: Київського (включав Київську, Волинську,

Подільську, Харківську, Чернігівську та Полтавську губернії) [5, с.180] та Одеського (Катеринославську, Херсонську та Таврійську губернії) [5, с.193]. Центром базування Чорноморського флоту був Севастополь, а для комерційних суден – Одеса [1, с.31].

З кінця 1905 р. майже в усіх військових частинах Київського військового округу починається планомірна організаційна робота, в полках з'явилися особливі центри, котрі керували рухом. Часто влаштовувалися сходки солдатів, у більшості випадків поза містом. На конспіративних квартирах роздавалася література революційних партій. Поступово до участі в революційних організаціях долучаються й офіцери [5, с.182].

У військових частинах Одеського військового округу революційна пропаганда першою заторкнула Чорноморський флот, де вона велася ще з 1904 р. У 1905 р. Одеса та Севастополь стали головним місцем страйків і збройних повстань. У сухопутних військових частинах пропаганда розпочалася лише наприкінці року. В казарми потрапляли прокламації та газети революційних партій [5, с.193-195].

Наслідком поступового втягнення в політичну боротьбу армії та флоту стало те, що 16 грудня 1905 р. імператор Микола II затвердив постанову Ради міністрів, відповідно до якої особам, які перебували на військовій і військово-морській службі, а саме – офіцерам усіх рангів, чинам жандармського корпусу та прикордонної варти, цивільним і медичним чинам військового відомства, військовому духовенству та нижнім чинам забороняли брати участь у будь-яких союзах, організаціях, товариствах, партіях, що переслідували політичну мету. Крім того, заборонялася присутність військових на різноманітних зборах, де обговорювалися політичні питання [13, арк.247зв.]. У повній відповідності до зазначеної постанови 19 грудня 1905 р. видано наказ по військовому відомству [23, арк.47зв.]. Після затвердження 4 березня 1906 р. «Тимчасових правил про товариства та союзи» та «Тимчасових правил про публічні збори», Рада міністрів на своєму засіданні 14 вересня 1906 р. підтвердила незмінність накладених раніше обмежень на осіб, які перебувають на військовій і військово-морській службі [19, арк.87зв.].

Активну роботу в армії проводили революційні партії, насамперед РСДРП і

Партією соціалістів-революціонерів (далі – ПСР). РСДРП працювала в військах у партійному дусі, натомість соціалісти-революціонери мали в військах партійні осередки, сприяли утворенню та діяльності позапартійних організацій. Партійний характер мала керована РСДРП Всеросійська військова організація [27, арк.47зв.], а під впливом ПСР знаходився Всеросійський військовий союз [37, с.34-37]. Стосунки між есерами та соціал-демократами при цьому були досить напруженими та конкурентними. Так, у жовтні 1906 р. на військовій конференції РСДРП визнали неможливим організаційне зближення з військовими організаціями інших партій і позапартійними організаціями [17, арк.315зв.]. Агітацією у військах займалися й інші опозиційні громадсько-політичні організації. Наприклад, представники Всеросійського союзу вчителів на своїй конференції в січні 1907 р. констатували успішну роботу серед нижніх чинів і провал такої роботи серед офіцерів [20, арк.197зв.].

У березні 1906 р. різними військовими частинами імперії поширювалася прокламація «До російської армії» від Центрального комітету Всеросійського союзу військовослужбовців. Членами планованої організації могли стати всі офіцери, чиновники та нижні чини гвардії, армії і флоту. Союз мав бути позапартійною організацією. Його метою визнавалося сприяння визвольному руху та скликанню Установчих зборів на засадах загального, прямого, рівного і таємного виборчого права. Планувалося вироблення проекту реорганізації армії і флоту. Останній у загальних рисах передбачав скорочення терміну обов'язкової служби, проходження її на Батьківщині, відмову від використання військ для несення поліцейської служби, поліпшення матеріального становища військовослужбовців, обмеження дисциплінарного свавілля начальників тощо. В тактичному відношенні Союз виступав за відмову від використання зброї проти діячів «визвольного руху», захист громадян від насильства та протидію погромам, а також за здійснення всеросійського політичного страйку в армії [24, арк.7-7зв.]. Поширення ідей Всеросійського союзу військовослужбовців на місцях серед солдатів ускладнювалося їх неосвіченістю та пильним наглядом за їх діяльністю [21, арк.3-3зв.].

Фактів утворення осередків зазначеної організації нами не зафіксовано, що може бути обумовлено як конспіративними умовами її діяльності, так і неуспіхом зазначеної роботи в військах.

До політичної боротьби в армії долучилися офіцери. У досліджуваний період соціальне обличчя цього прошарку значно змінилося, що було спричинено втратою офіцерством станової однорідності. До його лав почали потрапляти різночинні елементи, які були носіями інших цінностей. У результаті в офіцерському середовищі почала спостерігатися поступова ерозія релігійних і монархічних поглядів. Впродовж 1905–1906 рр. збільшилася кількість офіцерів, засуджених військово-польовими судами за революційну діяльність, або через недостатню рішучість у боротьбі з антиурядовими виступами. В 1905 р. в імперії було засуджено 156 осіб (0,7% від загальної кількості засуджених військовослужбовців), а в 1906 р. – 241 особа (0,8%) [8, с.16-27]. Таким чином, революціоналізація офіцерства не носила масового характеру явища, однак, поступово наростала.

У травні 1906 р. з'явилася відозва від московського Союзу офіцерів російської армії. В ній засуджувалася роль війська у придушенні революційного руху. Офіцерам пропонувалося об'єднуватися в гуртки, котрі мали функціонувати під гаслом «Вітчизна та Народне представництво». З часом ці гуртки мали об'єднатися в єдиний союз і виробити спільну програму [33, арк.1]. Після розпуску Першої Державної Думи дану прокламацію дещо розширили і повторно видали [34, арк.1].

У грудні 1906 р. відбувся з'їзд представників революційних офіцерських організацій армії Російської імперії. Його учасниками були делегати від великих офіцерських опозиційних організацій. На з'їзді з'ясувалося існування великої їх кількості. Делегати з'їзду вирішили заснувати «Всеросійський офіцерський союз» [30, арк.1]. Наприкінці 1906 р. – на початку 1907 р. у різні військові частини розсилалася програма та організаційний статут, затверджений з'їздом делегатів Всеросійського офіцерського союзу [18, арк.202; 36, арк.16]. Головною метою новоствореної організації визнавалося звільнення особистості від гніту деспотичної держави та економічного гніту, шляхом

реформування соціально-еко-номічних відносин. Всеросійський офіцерський союз мав об'єднати офіцерів у революційну позапартійну організацію задля того, щоб зробити армію захисником народних інтересів, а не уряду. Крім того, в програмі містилася вимога скликання Установчих зборів, а також докорінної перебудови армії, шляхом заміни її міліцією на виборних засадах.

Основними методами боротьби визнавалися страйк і збройний виступ. До тактичних прийомів відносилися: відмова від участі у військово-польових судах; відмова від присутності при виконанні судових вироків і від участі в каральних експедиціях; відмова від застосування зброї проти народу за будь-яких обставин. Першочерговим завданням визначено створення в середовищі офіцерів міцної організації, котра б сприяла народу в його революційній боротьбі.

В організаційному відношенні Всеросійський офіцерський союз мав складатися з гуртків в окремих військових частинах, а також гарнізонних, окружних і центрального комітетів. Усі питання мали вирішуватися демократично на окружних і загальних з'їздах. З метою конспірації доцільним визнано існування окремих офіцерських і солдатських організацій. Офіцери мали підтримувати загальний опозиційний настрій серед неорганізованих солдатів, сприяти роботі революційних партій серед них та взаємодіяти з існуючими солдатськими організаціями. Друкованим органом Союзу став часопис «Народна армія» [9, арк.2-3].

Влітку 1907 р. виник Всеросійський союз солдатів і матросів, що утворений на засадах, подібних до програми Офіцерського союзу [16, арк.28-29], та знаходився в тісному організаційному зв'язку з ПСР [15, арк.1зв.]. Незважаючи на це, 15 вересня 1907 р. Союзом солдатів і матросів без узгодження з ЦК Партії есерів здійснена безуспішна спроба підняти повстання в військах у Севастополі, а 17 жовтня – у Владивостоці [12, арк.35зв.-36]. Це згодом спричинило організаційні зміни в ПСР з метою поліпшення субординації та координації [11, арк.44зв.-45].

Один з осередків Офіцерського союзу утворено в Одесі. Ще з серпня 1906 р. тут існував Союз одеських офіцерів [25, арк.49-49зв.], котрий виробив свій статут і програму та мав тісні стосунки з Воєнною організацією

при Одеському комітеті РСДРП у друкарні якої публікували його відозви [25, арк.88, 123]. Наприкінці 1906 р. організація отримала запрошення взяти участь в згаданому з'їзді представників революційних офіцерських організацій російської армії. Делегати Союзу одеських офіцерів були на з'їзді та увійшли в «Всеросійський офіцерський союз» з усіма своїми членами й утворили його Одеський комітет. На початку 1907 р. останній виступив з різким осудом участі офіцерів Ізмаїльського полку у військово-польових судах, з подачі яких у ніч з 19 на 20 січня 1907 р. було страчено 4 особи, котрі несправедливо були звинувачені в нападі на поліцейських [30, арк.1]. Крім того, Одеський комітет Офіцерського союзу випустив листівку в якій у дусі програми організації вказував, що він прагне підтримувати тісні зв'язки з усіма особами, організаціями та партіями, що сприятимуть цілям Союзу [29, арк.1]. Комітет стикався й з рядом проблем у своїй роботі. У березні 1907 р., за висловом одного з сучасників, він «висів у повітрі»: число його членів було дуже незначним, до того ж через загрозу викриття вони змушені були ретельно конспірувати. На зібраннях офіцерів неодноразово висловлювалося побажання щодо необхідності роботи серед особового складу, однак остання не давала суттєвих результатів, оскільки офіцери не довіряли солдатам і надавали перевагу ізольованій роботі. Загалом же, пропаганда серед солдатів Одеського гарнізону суттєво занепала, чому сприяло посилення нагляду за ними, суворість внутрішнього режиму, та розчарування солдатів у революційних гаслах, котрі майже повністю перестали довіряти підпільній літературі. Поширенню подібних настроїв і занепаду агітації сприяли й члени Союзу руського народу, котрі відслідковували та застосовували фізичне насильство до агітаторів революційних партій та організацій [10, арк.80-80зв.].

У травні 1907 р. відозву до солдатів випустив Харківський гарнізонний комітет Всеросійського офіцерського союзу. В ній містився заклик до спільної боротьби проти уряду та нагадування про долю окремих європейських монархів, які були страчені народом. У липні 1907 р. в іншій прокламації містився заклик до єднання та вступу до Всеросійського союзу солдатів і матросів [31, арк.1]. У березні 1908 р. Харківський гарнізонний комітет Офіцерського союзу

звернувся із закликом до офіцерів «у теперішній відносно мирний час» готуватися до ролі керівників війська, яке перейде на бік повсталого народу у вирішальний історичний момент [32, арк.1-1зв.]. Таким чином, навіть після завершення Першої російської революції осередки Офіцерського союзу ще деякий час продовжували діяти і скеровували офіцерів на можливість нових революційних виступів і необхідність підтримання ними народних виступів.

Соціалісти-революціонери продовжували свій курс на підтримку позапартійних організацій солдатів, матросів та офіцерів. Їх видання часто поширювалися разом. Так, 13 серпня 1907 р. у Житомирі селянин Д. Галькевич отримав залізницею велику кількість літератури з брошурами Всеросійського офіцерського союзу та Всеросійського союзу солдатів і матросів та з прокламаціями та журналами ПСР [26, арк.12].

Крім того, есери прагнули дати базові знання про означені безпартійні організації своїм агітаторам. На початку 1908 р. Центральне бюро Військової організації ПСР у своєму зверненні до партійних робітників з приводу роботи в військах рекомендувало на місцях в середовищі солдатів та офіцерів надавати уявлення про Офіцерський союз та Союз солдатів і матросів, їх цілі та завдання [14, арк.16зв.].

Не відмовлялися від участі у безпартійних організаціях і соціал-демократи. В 1907 р. Тимчасове обласне бюро військової організації РСДРП, яке поширювало свою діяльність у т. ч. й на Київ і Харків, прийняло рішення про необхідність входження своїх представників до складу Офіцерського союзу, ведення в ньому партійної пропаганди та використання його для полегшення роботи в військових частинах. При цьому рекомендували особисті зв'язки для ведення партійної роботи членам Офіцерського союзу не передавати [14, арк.7-7зв.]. Отже, соціал-демократи мали певні застереження, скеровуючи своїх працівників для роботи в досліджуваних організаціях.

Уявлення про конкурентну боротьбу есерів й есдеків у позапартійних громадсько-політичних організаціях у війську дає перлюстрований лист партійного працівника Московської військової організації РСДРП до її київських представників від 26 березня 1907 р. У листі містився звіт про візит його

автора до Житомира, де, за його словами, існували усі умови для успішної роботи в військах як серед солдатів, так і серед офіцерів. Соціал-демократ вийшов на контакт з представниками місцевого осередку Всеросійського союзу офіцерів та побував на його засіданні. Місцева організація Союзу зосереджувала в руках всю роботу в військах і демонструвала тенденцію до поширення свого впливу. Її члени проводили роботу як серед житомирського офіцера, так і серед офіцерів окружних міст. Настрої в Офіцерському союзі Житомира були переважно есерівські. Організація прагнула видавати свою газету і для цього вела переговори з ПСР. Автор листа наполягав на необхідності делегування до міста партійного робітника соціал-демократа з Одеси і висловлював переконання в можливості швидкої зміни партійної орієнтації Офіцерського союзу м. Житомира та вказував на велику підтримку роботи в військах серед місцевої буржуазії, котра, за словами офіцерів, могла збирати пожертви у розмірі 100–150 руб. на місяць [27, арк.30-30зв.].

У лютому 1908 р. охоронні відділення отримали інформацію про плани створення Всеросійського союзу стройових армійських офіцерів, який мав на меті виробити план реорганізації збройних сил імперії і внести його в формі петиції на розгляд Державної Думи [28, арк.1]. Розслідування проведене Південно-східним районним охоронним відділенням засвідчило відсутність осередків названого союзу в ряді місцевостей, у т. ч. й у Харківській і Катеринославській губерніях [28, арк.4, 8–9].

Продовжувалося поширення опозиційних ідей на флоті. В роки Першої російської революції моряки торговельного флоту створили нелегальну профспілку – «Союз чорноморських моряків» [7, с.177]. У наступний період Столипінської реакції через посилення нагляду та постійні переслідування організаційна робота на флоті призупинилася [1, с.40-41]. В листопаді–грудні 1911 р. вона знову поновилася. В Стамбулі для координації діяльності Союзу М. Адамовичем та іншими діячами створено «Ініціативну групу Чорноморських моряків» (т. зв. «Закордонний центр»), що перебувала у тісному зв'язку з РСДРП та анархістами і мала своїх агентів в Одесі, Керчі та інших містах півдня України [35, арк.2-10]. Союз поширював газету «Моряк» і мав на меті

організацію загального страйку серед матросів комерційних суден [7, с.179]. Висуваючи професійні вимоги, Союз проводив активну антиурядову пропаганду [1, с.47]. Поступово в орбіту впливу Союзу стали втягуватися і військові моряки. Газета «Моряк» мала серйозний вплив про що свідчили регулярні дописи від них у редакцію. Зрештою, в газеті з'явилася рубрика з кореспонденціями з військового флоту та покажчики літератури про рух у військах. Крім того, подекуди на місцях без дозволу центру члени Союзу чорноморських моряків здійснювали агітацію серед військових моряків [1, с.50-51]. У 1913 р. через переслідування «Закордонний центр» переїхав до Олександрії. Цього ж року його головних діячів затримали й доставили до Російської імперії, внаслідок чого робота Союзу чорноморських моряків поступово припинилася. В результаті проведеного жандармськими органами розслідування 1914 р. Одеською судовою палатою за участь у нелегальному союзі моряків до відповідальності було притягнуто понад 70 осіб [1, с.59].

Незважаючи на те, що 1908 р. позапартійні військові організації поступово занепадають і нічим не проявляють своєї активності, навіть у 1914 р. помічник начальника Херсонського губернського жандармського управління в своєму звіті про діяльність революційних партій констатував відсутність свідчень про діяльність Союзу офіцерів та Союзу чорноморських моряків [22, арк.1-2]. Отже, спостереження за діяльністю позапартійних організацій в армії і на флоті продовжувалося.

Таким чином, у роки Першої російської революції, незважаючи на наявність урядових заборон та атмосферу суворого нагляду, в війську поряд з партійними організаціями революційних партій почали утворюватися й позапартійні громадсько-політичні організації, котрі ставили за мету демократизацію в країні та війську. Соціал-демократи та есери боролися за вплив у позапартійних організаціях, направляючи для роботи в них своїх партійних робітників, забезпечуючи їх літературою та надаючи друкарські послуги. Завершення революції спричинило поступовий занепад осередків громадсько-політичних організацій в армії та на флоті. В період між Першою російською революцією та Першою світовою війною

вплив на військових моряків мала нелегальна профспілка «Союз чорноморських моряків», яка поширювала серед них опозиційні настрої. Перспективами для подальших досліджень є вивчення діяльності кожної із зазначених організацій.

Список використаної літератури

1. *Адамович М.* Черноморская «регистрация» и «Заграничный центр» // Царский Флот под красным стягом. 1905–1930: документы и воспоминания об участии матросов в революционном движении / Под ред. В.А. Плескова и Н.Ф. Чужака. – М.: Изд-во Всесоз. о-ва политкаторжан и ссыльно-поселенцев, 1931. – С.30-59.
2. *Ватилин Е.Г.* Государственная власть российской империи и русская армия в начале XX века: дисс. ... докт. истор. наук: 07.00.02. – Санкт-Петербург, 2000. – 476 с.
3. *Вязьмитинов М.Н.* Царизм в борьбе с революционным движением в армии и на флоте в 1905–1907 гг.: автореф. дисс. ... канд. истор. наук: 07.00.01 / МГУ им. М. В. Ломоносова. – Москва, 1992. – 26 с.
4. *Журавлев С.И.* Возникновение и деятельность общественных организаций офицеров Российского Императорского военно-морского флота в 1905–1914 гг.: автореф. дисс. ... канд. истор. наук: 07.00.02 / Самар. гос. пед. ун-т. – Самара, 2004. – 23 с.
5. *Овсянников П.И.* Революционное движение в войсках Киевского и Одесского военных округов // Армия в первой революции: Материалы и документы / Под общ. ред. М.Н. Покровского. – М.-Л.: Госиздат, 1927. – С. 180-233.
6. *Панов А.И.* Офицеры в русской революции, 1905–1907 гг. – Москва: [б. и.], 1996. – 113 с.
7. *Савченко В.* Діяльність анархістів-синдикалістів серед одеських моряків (1906–1913 рр.) // Краєзнавство. – 2013. – №2. – С.174-181.
8. *Симашенков П.Д.* Деятельность органов власти по укреплению морального духа офицеров русской армии в межвоенное десятилетие (1905–1914 гг.): монография. – Москва; Берлин: Директ-Медиа, 2015. – 181 с.
9. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 57, оп.1, 33 арк.
10. Центральний державний історичний архів (далі – ЦДІАК) України в м. Києві, ф.268, оп.1, спр.62, 119 арк.
11. ЦДІАК України, ф.268, оп.1, спр.303, 160 арк.
12. ЦДІАК України, ф.268, оп.1, спр.309, 45 арк.
13. ЦДІАК України, ф.274, оп.1, спр.712, 328 арк.
14. ЦДІАК України, ф.274, оп.1, спр.1341, 25 арк.
15. ЦДІАК України, ф.274, оп.1, спр.2087, 2 арк.
16. ЦДІАК України, ф.276, оп.1, спр.16, 266 арк.
17. ЦДІАК України, ф.304, оп.1, спр.139, 390 арк.
18. ЦДІАК України, ф.320, оп.1, спр.424, 236 арк.
19. ЦДІАК України, ф.321, оп.1, спр.9, 232 арк.
20. ЦДІАК України, ф.336, оп.1, спр.5а, 262 арк.
21. ЦДІАК України, ф.348, оп.1, спр.153, 58 арк.
22. ЦДІАК України, ф.351, оп.1, спр.4, 3 арк.
23. ЦДІАК України, ф.385, оп.1, спр.1696, 179 арк.
24. ЦДІАК України, ф.385, оп.1, спр.1796, 102 арк.
25. ЦДІАК України, ф.386, оп.1, спр.1000, 234 арк.
26. ЦДІАК України, ф.442, оп.857, спр.187, 19 арк.
27. ЦДІАК України, ф.705, оп.1, спр.148, 62 арк.
28. ЦДІАК України, ф.705, оп.1, спр.296, 16 арк.
29. ЦДІАК України, ф.838, оп.2, спр.832, 1 арк.
30. ЦДІАК України, ф.838, оп.2, спр.833, 1 арк.
31. ЦДІАК України, ф.838, оп.2, спр.834, 1 арк.
32. ЦДІАК України, ф.838, оп.2, спр.835, 1 арк.
33. ЦДІАК України, ф.838, оп.5, спр.100, 1 арк.
34. ЦДІАК України, ф.838, оп.5, спр.101, 1 арк.
35. ЦДІАК України, ф.1152, оп.1, спр.286, 277 арк.
36. ЦДІАК України, ф.1439, оп.1, спр.368, 187 арк.
37. *Чарнолуцкий В.И.* Неудавшаяся бойня. Из пасхальных воспоминаний царской России // Каторга и ссылка. Историко-революционный вестник. – 1928. – №4(41). – С.34-37.

Отримано: 18.04.2018 р.

Науменко А.О., кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, полковник, начальник науково-дослідної лабораторії кафедри морально-психологічного забезпечення діяльності військ НУО України (м. Київ)

БОЙОВА ДІЯЛЬНІСТЬ 12-ї КІННОЇ ДИВІЗІЇ НА ПІВДЕННО-ЗАХІДНОМУ ФРОНТІ ПІДЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті висвітлюється бойова діяльність 12-ї кінної дивізії у бойовищах з австро-угорськими військами на Південно-Західному фронті під час Першої світової війни. Досліджено внесок частин дивізії у хід і результати Галицької битви, бойовищ 1915 року, Луцьк-Чернівецької операції та на Румунському фронті. Відзначаються бойові подвиги бійців і командирів дивізії.

Ключові слова: кіннота, Перша світова війна, Південно-Західний фронт, драгуни, улани, гусари, козаки.

Під час Першої світової війни війська Південно-Західного фронту здійснили чимало славетних подвигів, які ще недостатньо висвітлені вітчизняною історичною наукою, а між тим, вони значно доповнюють воєнну історію України початку ХХ ст. і тогочасну воєнну героїку. Адже на той час у Російській армії українців служило досить багато, а зазначений фронт проходив переважно по українських землях. На рахунку 12-ї кінної дивізії, одного з найкращих кавалерійських з'єднань Російської імператорської армії, знаходимо багато славних сторінок, які вона вписала у хід війни, взявши активну участь у всіх основних бойовищах, які провадили війська Південно-Західного фронту у 1914–1917 рр.

Проте спеціальних праць, присвячених саме цій дивізії поки що не створено. Тому для опрацювання даної статті автор спирається на праці О. Белого, М. Головіна, К. Залеського, А. Керсновського, О. Михаленка та ін. [1; 3–4; 6; 8; 13–15]. Ці автори, різноаспектно вивчаючи історію Першої світової війни, різною мірою торкалися і бойової діяльності 12-ї кінної дивізії.

Важливим джерелом для вивчення її історії є мемуари, зокрема вдалося використати споми́ни О. Брусилова, К. Маннергейма та інших авторів, які розміщені у зарубіжному білоемігрантському виданні “Военная быль”. Тут зустрічаємо важливі відомості щодо участі зазначеної дивізії в конкретних військових подіях [2; 10; 12; 16]. Крім того, частину відомостей

надають матеріали тогочасної преси [11]. Для з'ясування окремих питань зв'язку полків дивізії з Україною використано працю Н. Короля [9]. Отже, можемо твердити, що зазначені й інші джерела дають можливість дослідити бойову діяльність 12-ї кінної дивізії на Південно-Західному фронті під час Першої світової війни.

З кінця ХІХ ст. служба 12-ї кінної дивізії тісно пов'язана з Україною. Штаб її розташовувався у Проскуріві; 12-й драгунський Стародубський полк стояв у Волочиську; 12-й уланський Білгородський Його Величності Імператора Австрійського Франца-Йосифа 1-го (з 26 липня 1914 р. – 12-й уланський Білгородський полк) – у Проскуріві; 12-й гусарський Охтирський генерала Дениса Давидова, нині Її Імператорської Високості великої княгині Ольги Олександрівни – у Меджибожі; 3-й Уфімо-Самарський полк Оренбурзького козачого війська – у Волочиську [6, с.519].

Проте, зв'язок з Україною полягав не тільки у місцях постійної дислокації полків. Так, наприклад, охтирські гусари вели свою історію від Охтирського Слобідсько-Українського козацького полку, сформованого у 1651 році. Стародубські драгуни походять від кінного полку, сформованого з козаків Малоросійських губерній у 1783 р. [7, с.43, 80]. Н. Король вважає, що 12-й уланський Білгородський полк також мав українське походження, хоча офіційне російське джерело цього не підтверджує [9, с.97; 7, с.60]. Ці полки брали участь у всіх війнах, які вела Російська імперія у попередні століття, за що

мали відповідні відзнаки [9, с.24; 7, с.43, 80].

12-у кінну дивізію вивів на війну генерал-лейтенант Олексій Максимович Каледін. Він був авторитетним командиром і користувався пошаною підлеглих. Э.-Г. Валь свідчить: “Солдати інстинктивно відчували силу особистості... Каледіна, сліпо довіряли йому і любили його, незважаючи на суворий вигляд і суворість. В офіцерському середовищі він користувався ще в мирний час винятковою повагою”. Відзначається і його високий професіоналізм: “Каледін прекрасно організував розвідку дивізії. Він вимагав від полків присилати найкращих офіцерів-розвідників..., особисто з кожним спілкувався і сам диктував їм завдання, завжди конкретне і ясне; офіцер виступав з роз’їздом, точно знаючи..., що важливо встановити у даній обстановці. В усіх полках дивізії були офіцери, які зарекомендували себе попередньою роботою, як відважні розвідники і як видатні начальники роз’їздів, на точність донесень яких можна було безумовно покластися... Залежно від завдання він обирав найпридатнішу людину” [3, с.4].

На початку Галицької битви 12-а кінна дивізія знаходилася перед фронтом 8-ї армії в районі Війтівці [1, с.152-153]. Командувач 8-ю армією генерал О. Брусилов найближчим завданням визначив досягнути лінії р. Збруч, а для розвідки противника висунув 12-у кінну дивізію – в обхід верхів’їв Збруча в напрямку на Тернопіль [1, с.159].

Відтак, 8-а армія мала виконувати наступний план дій: у разі можливого наступу противника О. Брусилов ставить завдання: атакувати лівий фланг противника VII-м і XII-м корпусами і стримувати правий його фланг VIII-м і XXIV-м корпусами; 12-а кінна дивізія на правому фланзі армії мала вести розвідку на Рогатин і сприяти VII-му корпусові [1, с.174]. Таким чином, дивізії відразу було поставлено відповідальне завдання і вона включилася у бойову роботу.

Зранку 14(27) серпня 8-а армія почала виконувати цей план, підтягуючи головні сили до Золотої Липи для переходу в наступ. 12-а кінна дивізія в районі Демні ще 13(26) серпня вела успішний бій з 8-ю австрійською кінною дивізією [1, с.177]. 2-й ескадрон охтирських гусарів несподіваною і шаленою атакою примусив до втечі бригаду австрійських драгунів, втративши свого героя – командира, старшого із трьох братів Панаєвих – Бориса [8, с.208]. На чолі

ескадрону він сміливо атакував кінноту противника, був поранений в ногу, але далі вів своїх гусарів в атаку. На плечах противника ескадрон увірвався в село, пройшов його, а далі під сильним фланговим вогнем – через міст і греблю. Поручик Б. Панаєв, поранений ще й у живіт, продовжував вести ескадрон на противника, що засів у лісі. Гусари врубалися в лави австрійців. Наштовхнувшись на дріт, командир наказав рубати його, але загинув, убитий двома кулями в серце і скроню. Ескадрон виконав завдання, а Б. Панаєв був єдиним вбитим у цій атаці з російського боку [11, с.62].

17(30) серпня у бойовищі на Гнилій Липі 12-а кінна дивізія зайняла розрив між VII-м і XII-м корпусами і з власної ініціативи боролася з переважаючими силами противника до підходу 12-ї піхотної дивізії [2, с.100].

18(31) серпня 12-а кінна дивізія зайняла Суходоль [1, с.206]. 21 серпня (3 вересня) командир 12-ї кінної дивізії доповів у штаб 8-ї армії, що один з його роз’їздів увійшов у Львів, вільний від противника, і мешканці зустріли офіцера з 12 драгунами дуже привітно [2, с.103]. Це був роз’їзд від 12-го Стародубського драгунського полку. Так, це був перший підрозділ Російської армії, який увійшов у Львів, залишений австрійцями без бою.

Того ж дня роз’їзд Охтирського гусарського полку корнета Ільяшенка доніс, що австрійці залишили Львів. Другий ескадрон на південь від Львова поблизу с. Зубржа атакував піхоту противника, яка здалася у полон (0,5 роти). Отримавши звістку про залишення австрійцями м. Львова, О. Каледін круто змінює рух дивізії на захід на с. Наварія, для переслідування відступаючих австрійців від Львова на Городок з півдня. В напрямку на Наварію, було вислано роз’їзд Охтирського полку поручика Скачкова. Спускаючись з роз’їздом дорогою на с. Наварія і не дійшовши до нього приблизно півтори версти, дозори підпустили близько до окопу, в якому сиділи австрійці по обидва боки від шосе. Роз’їзд натикнувся на австрійську стрілянину і все відбулося так несподівано, що він кинувся назад. Було поранено тільки одного гусара. Генерал О. Каледін швидко викликав артилерію і відкрив вогонь по окопах, а південніше, в обхід спрямував два ескадрони Охтирського полку з кулеметами. Австрійці кинулися

тікати і коли росіяни просунулися дещо вперед, то побачили поблизу Наварії великий австрійський табір. Російська артилерія відкрила побіжний вогонь і навела на австрійців паніку. Але австрійці самі швидко відкрили сильний артилерійський вогонь, прикрилися сильним ар'єргардом і не давали частинам дивізії, що їх переслідували, подолати переправу поблизу Наварії. О. Каледін залишивши тут невеликий заслін, з дивізією рушив на південь. М. Головін зазначає, що генерал О. Каледін, знехтував дешевими лаврами зайняття залишеного противником Львова. Він правильно врахував, що це буде зроблено піхотою, від кавалерії ж вимагалось безперервне переслідування відступаючого ворога [4, с.168-169]. Тут командир дивізії продемонстрував спроможність швидко орієнтуватися у ситуації та відповідно до неї приймати правильні рішення, проявивши себе гарним кавалерійським начальником.

У бойовищі під Городком 12-а кінна дивізія ліквідувала намічений прорив австрійців поблизу Руди. О. Брусилов згадує: “Щоб зупинити натиск противника, генерал Каледін спішив три полки, маючи у резерві Охтирський гусарський полк і один ескадрон білгородських уланів. Оскільки спішені частини 12-ї кінної дивізії, очевидно не могли зупинити численного противника, що наступав, то у цій крайності генерал Каледін пустив у кінну атаку сім... ескадронів, які самовіддано і шалено кинулися на ворога. Ця атака врятувала становище. Австрійці, що наступали, у повному безладі кинулися назад і потім обмежилися стрільбою на місці, але в наступ уже більше не переходили”. Далі О. Брусилов продовжує: “Я поставив... Каледіну у провину те, що він спочатку спішив сімнадцять ескадронів, хоча він не міг не усвідомлювати, що максимум 2 тисячі стрільців не можуть зупинити не менше двох-трьох дивізій піхоти. Замість цієї невдалої напівміри чи не краще було б, обравши момент, атакувати австрійців всіма 24 ескадронами у кінному строю за допомогою кінно-артилерійського дивізіону і... кулеметної команди” [2, с.113]. Слід визнати, що обстановку розумів найкраще, все ж таки, О. Каледін і тому він вирішив вести атаку тільки 7 ескадронами. У свою чергу А. Керсновський значною мірою вносить ясність: “Генерал Брусилов, ... звинувачує ... Каледіна у тому, що він поблизу Руди вів

піший бій трьома полками, кинувши в кінну атаку одних охтирців, коли б міг атакувати всією дивізією. ... Брусилов несправедливий. Наказ його Каледіну того дня виголошував буквально: “12-й кінній дивізії – вмерти. Вмирати не відразу, а до вечора!” Генерал Каледін і діяв у дусі цього наказу, затягнувши бій до вечора, чого можливо було домогтися тільки пішим строєм. Атака всією дивізією у кінному строю відповідала б наказові «вмерти відразу»” [8, с.220]. О. Каледін спішив всю дивізію і зайняв підпорядкованою артилерією позиції, витримав запеклий бій, незважаючи на значні втрати, випередив прорив переважаючого противника й утримався до підходу піхоти. Спішеними охтирськими гусарами керував полковник Микола Одинцов. Він, при обході значними австрійськими силами лівого флангу XXIV-го корпусу, кинувся в атаку 4-а ескадронами, під сильним рушничним і кулеметним вогнем, вибив противника з села і примусив його відійти, чим затримав наступ австрійців на лівий фланг. Тоді ж відзначився 12-й Білгородський уланський полк полковника Вацлава Тусського. Протягом 10 годин улани під рушничним, кулеметним і гарматним вогнем відбили 2 атаки австрійців. Двічі поранений командир полку постійно керував його діями. Через два дні охтирські гусари під проводом підполковника Володимира Вишневецького, що повів в атаку 1 лінію розімкнутих 3 ескадронів, довели її до удару холодною зброєю, незважаючи на потужний вогонь противника [11, с.62]. Тоді ж відзначився унтер-офіцер Завіруха, що перебував у роз'їзді з корнетом Фірсовим. Роз'їзд потрапив у засідку і був знищений. Завіруха, рятуючи смертельно пораненого командира, сам отримав шість поранень; він відстрілювався до останнього набою, але втратив свідомість. Австрійці, захопившись його подвигом, повідомили про нього в Охтирський полк через сільського ксендза. Гусари знайшли хороброго унтер-офіцера і він залишився живий [13].

27 серпня (9 вересня) 1-й і 2-й ескадрони охтирських гусарів під проводом полковника М. Одинцова атакували австрійську піхоту і вибили її з с. Хорозан. У цій атаці загинув ротмістр Темпров і поранено 21 гусара. 29 серпня (11 вересня) чотири ескадрони охтирців під проводом полковника Трингама в районі Лінфельда атакували піхоту, що наступала трьома лініями. Гусари примусили

їх відступити. Атакована австрійська піхота відступала бойовим порядком [10, с.30]. Ця атака полегшила становище XXIV-го армійського корпусу. Але і втрати були великі: загинули полковник Трингам, штабс-ротмістр Гурій Панаєв (брат Бориса Панаєва), поручик Нарбут, корнет Черевко і 28 гусарів [5; 14, с.16].

Активно діяли й інші частини 12-ї кінної дивізії. Полковник Хочетуров на чолі стародубських драгунів контратаками відбивався від противника, що наседав. Ротмістр Нікітін з білгородськими уланами, за підтримки кулеметами, атакував австрійців. Полковник Жуков з оренбурзькими козаками, укріпившись на висоті 280, паралізував правий фланг наступаючого противника [16, с.11]. 5-а Донська батарея військового старшини Іллі Седова на відстані 300–400 сажнів від наступаючого противника, під ворожим вогнем сприяла кінним атакам [10, с.31; 11, с.64].

Всю подальшу кампанію 1914 року в Галичині дивізія діяла якнайкраще [8, с.220].

У кампанію 1915 року дивізія продовжувала активно діяти в усіх бойовищах Південно-Західного фронту. У лютому 1915 р. командиром 12-ї кінної дивізії призначений генерал-майор барон К.-Г. Маннергейм. Дивізія увійшла до складу II-го кінного корпусу. На цей час дивізія вже мала цілком заслужену бойову репутацію. Перед призначенням командувач 8-ю армією генерал О. Брусилов наголосив К.-Г. Маннергейму, що 12-а кінна дивізія – це таке з'єднання, що якщо його пропонують, то від нього не відмовляються. Відтак К.-Г. Маннергейм погодився на це призначення [12].

З 12(25) березня 1915 р., зазнаючи великих втрат (4-й ескадрон Охтирського полку від важкої артилерії противника втратив половину взводу: поранено значну кількість офіцерів), дивізія відбила кілька атак противника. Наприклад, охтирські гусари відзначилися у запеклих боях на Дністрі. Здійснивши нічну розвідку, полк, згідно отриманого наказу, о 3 год. 15 хв. повів атаку на сильно укріплену з дрововими загородженнями позицію австро-угорців. Спішені ескадрони кинулися на противника і вибили його з першої лінії окопів, переколовши багатьох і захопивши у полон 25 осіб [13]. А 18(31) березня 12-а кінна дивізія захопила 21 офіцера, 1000 солдатів і 8

кулеметів [8, с.267].

22 березня (4 квітня) 1915 р. у бою поблизу Самучина між 3-м батальйоном 271-го Олександрійського піхотного полку, приданого 12-й дивізії і зпішеними її частинами виник розрив. Австрійці повели наступ, лівофлангова рота олександрійців подалася назад. Ротмістр Куликовський, на правому фланзі гусарів, під сильним вогнем поскакав до роти і повернув її назад. Атаку австрійців було відбито [5]. Так офіцерам-кіннотникам доводилося інколи втручатися і керувати піхотними підрозділами, коли вони втрачали своїх офіцерів.

Під час Задністровського бойовища наприкінці квітня 1915 р. 12-а кінна дивізія поблизу Заліщиків прикривала лівий фланг Сибірського армійського корпусу, що рухався у бік Коломиї.

На початку червня 12-й дивізії наказано висунутися західніше Галича для прикриття відступу XI-го армійського корпусу і переправи його через Дністер. Після переправи кіннотники прикривали вже XXII-й армійський корпус, що відступав у бік Гнилої Липи і переправлявся через північні притоки Дністра. За умови потужної артилерійської підтримки противник навів переправу через Дністер, проте, 12-а кінна дивізія кілька днів утримувала рубежі – пока всі з'єднання не були у безпеці за Гнилою Липою [12].

У липні і серпні 1915 р. 12-а кінна дивізія боронила одну з ділянок Дністра і брала участь у відбитті наступу противника через річки Стрипу і Серет. Бої були дуже напружені, однак просування противника на цьому відрізку було зупинено [12].

29 вересня (10 жовтня) на фронті XI-го корпусу противник, що наступав на Гайворонку, заліг під артилерійським вогнем росіян. Командир корпусу наказав частинам 12-ї кінної дивізії (12-й Білгородський уланський, два ескадрони 12-го Охтирського гусарського і чотири сотні Дагестанського кінного полків) атакувати австрійців. Ескадрони і сотні пройшли три лінії окопів противника. Противник відкрив невпорядкований вогонь і майже негайно почав відступ [15, с.128]. 12-й Білгородський уланський полк під командуванням полковника Чекотовського порубав прусських гвардійських фузелерів-“майкеферів” і захопив 4 гармати [14, с.9].

Під час бойовищ 1916 року, а саме славетної Луцьк-Чернівецької операції, яка

відома ще як “Брусиловський прорив”, 12-у кінну дивізію генерала барона К.Г. фон Маннергейма кілька днів перекидали на різні ділянки фронту. 27 травня (9 червня) Охтирський гусарський полк під командуванням полковника Єлчанінова зосередився у передмісті Луцька, готуючись до прориву на ділянці 4-ї стрілецької дивізії генерала А.І. Денікіна північніше шосе Луцьк–Володимир-Волинський [13]. Стародубські драгуни зіпшившись зав’язали бій. Потім охтирські гусари та стародубські драгуни кінною атакою відкинули противника. Гусари увірвалися в Борятин, збили рештки австрійців, і, спішившись, вели стрілецький бій до ранку. Охтирські гусари, стародубські драгуни і самаро-уфимські козаки тричі кидалися у кінні атаки. В ці дні відзначився штабс-ротмістр Вайтенс. Начальник дивізії генерал барон К.Г. фон Маннергейм відзначав: “Особисто бачив три атаки відчайдушної хоробрості штабс-ротмістра Вайтенса” [5]. Загинули корнети Феденко-Проценко і Дорошенко [5]. 21 червня (9 липня) охтирські гусари і козаки 3-го Самаро-Уфимського козачого полку атакували у кінній лаві [8, с.59].

12-у кінну дивізію, підпорядковану 8-й армії, у критичних ситуаціях постійно перекидали з одного плацдарму на інший, використовуючи на тих напрямках, де з’являлися шанси на прорив лінії фронту. У перервах між цими кидками кіннотники часто опинялися в окопах, працюючи як звичайна піхота [12].

У подальшому 12-а кінна дивізія вперто і хоробро воювала з противником аж до 1917 р., перебуваючи на Румунському фронті [13]. Частини дивізії були розгорнуті на плацдармі у 60 км. Через цю територію протікали гірські річки Сушиця, Путна та ін. Переправляючись

через них, німці вперто просувалися в бік долини р. Римник-Сарат, щоб створити там плацдарм і вдарити по тилах 9-ї армії. Найзапекліші бої відбувалися за залізничну станцію Путна, де з перших днів бойовища частини дивізії зазнали великих втрат. Там героїчно загинув підполковник Богальді з Охтирського гусарського полку. Хоча у кіннотників не було досвіду бойових дій у горах, вони достойно виконували свої завдання. Пізніше дійшло навіть до того, що румунське командування просило залишити 12-у кінну дивізію в Румунській армії. Проте такі клопотання не практикувалися в Російській армії. Пізніше, на відзначення видатних заслуг дивізії на Румунському фронті генерала К.Г. фон Маннергейма нагородили румунським орденом Міхая Хороброго III-го ступеня. У січні 1917 р. 12-у кінну дивізію було передислоковано у Бесарабію, в околиці Кишинева [12].

Таким чином, протягом всієї війни 12-а кінна дивізія проявляла себе переважно добре. На доблесть і самопожертву її частин фронтове й армійське командування могло цілком покластися. Всі завдання дивізія виконувала, неодноразово виручаючи піхоту у складних ситуаціях. Так було під час всіх основних бойовищ на Південно-Західному фронті у 1914–1917 рр. При цьому кіннотники продемонстрували спроможність ефективно діяти як у кінних, так і піших порядках. Приклади бойових подвигів бійців дивізії свідчать про високий бойовий дух її особового складу під час всієї війни. Отже, 12-а кінна дивізія зробила вагомий внесок у результати бойових дій. Її бойова діяльність органічно увійшла в історію Першої світової війни на українських землях і значно доповнює воєнну історію України.

Список використаної літератури

1. *Белой А.* Галицийская битва. – М., 1929 : [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.grwar.ru/library/Beloy-Galicia/index.html>.
2. *Брусилов А.* Мои воспоминания. Воспоминания. Мемуары. – Мн.: Харвест, 2003. – 432 с.
3. *Валь Э.-Г.* Кавалерийские обходы ген. Каледина 1914–1915 гг. – Таллин, 1933 : [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://www.grwar.ru/library/Val_KaledinMove/index.html.
4. *Головин Н.* Из истории кампании 1914 г. Дни перелома Галицийской битвы (1–3 сентября нового стиля). – Париж, 1940 : [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.grwar.ru/library/GolovinBreakDays/index.html>.
5. Заметки о жизни Ахтырского гусарского полка во время Первой мировой войны : [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gusa.ru/unknow2.html>.
6. *Залесский К.* Первая мировая война. Биографический энциклопедический словарь – М.: Вече, 2000. – 576 с.

7. Кавалерия. Справочная книжка императорской главной квартиры. – б.м.и., 1909. – 106 с.
8. *Керсновский А.* История Русской Армии. – М.: Воениздат, 1994. – Т. 4. – 338 с.
9. *Король Н.* Українське козацтво – родоначальник кінного війська Московії-Росії. – Нью-Йорк: НТШ, 1963. – 96 с.
10. К статье К. Шургаевича «Атака Ахтырских гусар» // Военная быль. – 1961. – №48. – С.30-31.
11. Летопись войны 1914–1917 гг. – [Пг.], [Еженедельник]. Вып. 1–132. Ред.-изд. Д. Дубенский. Репринт. издание. – Кн. 7. – Вып. 31 – 35(489–568 с.). – Х.: Изд-во САГА, 2008. – 104 с.
12. *Маннергейм К.Г.Э.* Мемуары. – М.: Вагриус, 1999 : [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://regiment.ru/Lib/B/21/1.htm>.
13. *Михаленко А.* И жили дружною семьею солдат, корнет и генерал. По страницам полковой летописи Ахтырского гусарского полка. – Рейтарь, 2001. – 96 с.
14. *Рубец И.* Конные атаки Российской Императорской Кавалерии в первую мировую войну // Военная быль. – 1964. – № 68. – С.15-18; Военная быль. – 1965. – №76. – С.43-47; Военная быль. – 1966. – №77. – С.8-10; Военная быль. – 1966. – №81. – С.15-19.
15. Стратегический очерк войны 1914–1918 гг. Ч.4. / Сост. А. Незнамов. – М., 1922 : [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: http://www.grwar.ru/library/Strateg_Essay_4/index.html.
16. *Шургаевич К.* Атака 12-го Гусарского Ахтырского генерала Дениса Давыдова, ныне Е. И. В. Великой Княгини Ольги Александровны полка // Военная быль. – 1961. – №46, январь. – С.10-11.

Отримано: 14.03.2018 р.

Куравський В.Г., кандидат історичних наук,
підполковник, заступник начальника Державного
науково-випробувального центру Збройних Сил України
з
роботи (м. Чернігів) виховної

«НЕЙТРАЛЬНА ЗОНА» 1918 РОКУ В НЕОГОЛОШЕНІЙ ВІЙНІ РАДЯНСЬКОЇ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

У статті розкриваються особливості перетворення «нейтральної зони» 1918 року між Радянською Росією і Українською Народною Республікою (Українською Державою) в плацдарм більшовицької агресії. Обґрунтовується періодизація цього перетворення. Певна увага зосереджена на регіональному аспекті використання Чернігівщини в агресивних діях російських більшовиків.

Ключові слова: Брестський мир 1918 року, «нейтральна зона», Українська Держава, неоголошена війна, диверсійно-розвідувальні групи.

Події сучасності в Україні мають глибоке коріння. Створені у 2014 році проросійськими бойовиками терористичні «Донецька та Луганська народні республіки» є джерелом провокацій і постійного військового тиску на Україну. Але ці утворення за своєю суттю це не щось нове, схожі методи впливу попередники сучасної Росії застосовували проти України і раніше. Росія не виконуючи Мінських домовленостей вкотре підтверджує, що більшість міждержавних угод з її участю не варті навіть паперу на якому вони підписані.

3 березня 1918 р. Німецька, Австро-Угорська й Османська імперії та Болгарське царство підписали з Радянською Росією Брестський мирний договір, яким зобов'язали останню визнати Українську Народну Республіку (далі – УНР), укласти з нею мир і вивести з території УНР війська. До встановлення державних кордонів між Радянською Російською й УНР, з метою недопущення провокацій і поновлення збройного протистояння, організовувалася «нейтральна зона».

За роки незалежності України з'явилося чимало наукових праць в яких досліджено перебіг і особливості збройної боротьби в 1918 році в Україні. Деякі аспекти створення та використання «нейтральної зони» між Російською Радянською Республікою (з 19 липня 1918 р. Російською соціалістичною федеративною радянською республікою – далі РСФРР) та УНР (з 29 квітня до 14 грудня 1918 р. – Українська Держава) розкриті в працях В. Верстюка [1], О. Божка [2],

В. Савченка [3], О. Чіхладзе [4], О. Щуса [5] та ін. Використання Радянською Росією «нейтральної зони» для дестабілізації воєнної обстановки в Україні, захоплення її прикордонних територій і суспільно-політична реакція населення Чернігівщини на такі дії досліджувалися О. Лупандіним [6-7], І. Еткіною [8], В. Прудько [9].

Мета цієї розвідки – звернути увагу на проблематику виникнення «нейтральної зони» між РСФРР і УНР, захоплення її та суміжних волостей Чернігівщини російськими більшовиками; висвітлити особливості використання «нейтральної зони» для ведення підривної діяльності проти України та підготовки військової агресії.

23 травня 1918 р. у Києві розпочалися українсько-російські переговори щодо встановлення державних кордонів і зразу ж виникли гострі суперечності з приводу визначення демаркаційної лінії між Українською Державою та Російською Радянською Республікою. Українська делегація вимагала перенесення цієї лінії північніше фактичного розташування російських військ і повернення окупованої частини Чернігівської губернії. Досягненням переговорів стало укладення 12 червня перемир'я, яке передбачало припинення бойових дій між сторонами на весь період ведення мирних перемовин [7, с.228]. Слід зауважити, що в плани більшовицького керівництва Росії не входило наповнення договору з Українською Державою реальним змістом. Досягнуте перемир'я розглядалося як тимчасове та використовувалося для

вироблення плану подальших дій та концентрації сил і ресурсів. У травні 1918 р., до встановлення кордону з метою розмежування військ була сформована «нейтральна зона». Її південна межа проходила територією Чернігівської губернії через Сураж–Унечу–Стародуб–Новгород–Сіверський–Глухів. Це була смуга завширшки 10–40 км, що включала північно-східну і північно-західну частини тодішніх Чернігівської та Харківської губерній відповідно, прикордонні повіти Курської, Орловської, Воронежської губерній Радянської Росії. Цю смугу не мали права перетинати жодні військові формування з обох сторін. Однак від самого початку її формування нейтральною ця зона не була. Кого тут тільки не було з весни 1918 року. Солдати-дезертири з колишніх п'яти «революційних радянських армій» Антонова, які нерідко цілими підрозділами відмовлялися йти на Східний фронт, сподіваючись невдовзі повернутися в Україну (9-а рота 3-го Курського, 5-а рота Дмитровського, 2-а рота 6-го Курського полків та ін.); українські селяни-втікачі, що шукали притулку від німецьких реквізицій і пограбувань; бродили тут і різноманітні авантюристи та бандити здатні у пошуках вільного життя пристати до будь-якої озброєної формації. Були тут також ідейні революціонери – російські й українські есери, анархісти та ін., які намагалися серед цього здеморалізованого народу вербувати прихильників [10, с.117]. Кореспондент газети «Чернігівська земля» так характеризував цю територію: «... більшовізія, таємнича країна прифронтової смуги, край спалених сіл, канібальської ненависті нащадків Пугачова, область найбільш відчайдушної каторжної потлочі, від якої наполовину відхрестилася навіть сама радянська влада. Демаркаційна лінія поблизу Новгород-Сіверського – це щось на кшталт вольного Дону старої Русі, котрий всотує в себе і розлючених бунтарів, і вбивць, що нещодавно затопили Новгород-Сіверський в єврейській крові, та різний люд, що зірвався з шибениці» [11].

Російські більшовики не вважали українську сторону рівноправним партнером у міжнародних відносинах, тому прикриваючись перемовинами про кордон, з червня 1918 року почали вводити «нейтральну зону» і прилеглі до неї окуповані повіти Української Держави під свою юрисдикцію, наділяючи адміністративно-

територіальним устроєм загального зразка Радянської Росії. Практично це означало, що Чернігівських губерній стало дві: одна на основній території Чернігівщини, що входила до Гетьманату Скоропадського (144 волості з 187 довоєнних), інша (43 волості об'єднані у 5 повітів, центр губернії – м. Почеп) створювалася в складі РСФРР. Всі протести українського населення припинялися терором озброєних формувань та органами Всеросійської надзвичайної комісії. Організовувалися голосування та сходи сіл на яких приймалися резолюції про підтримку приєднання до Росії [8].

Військово-політичне керівництво Радянської Росії протягом весни–літа 1918 року перетворювали «нейтральну зону» у місце формування своїх диверсійно-розвідувальних підрозділів, які тероризували мешканців прилеглих українських земель. Влітку 1918 року Новгород-Сіверський староста повідомляв до Києва про численні прохання населення «нейтральної зони» негайно приєднати окуповані більшовиками повіти до України тому, що під гаслами рівноправ'я та «соціалізації» комітетами бідноти заохочуються грабунки та реквізиції. Більш заможніші жителі змушені кидати майно, землю і худобу та втікати на південь. Село Великий Бор Суразького повіту в кінці липня захоплене загоном матросів, які розстріляли вісьмох селян поодиночі та здійснювали щоденні пограбування його мешканців. 29 жителів м. Гремяч Новгород-Сіверського повіту повідомляли про систематичні безоплатні реквізиції більшовицькими органами влади худоби, фуражу та безпричинні обшуки помешкань і грабунок скринь [12]. Як все це нагадує сьогодення «ДНР» і «ЛНР» створених на захоплених сучасною Росією у 2014–2015 роках землях України.

Особливе розвідувальне відділення Оперативного відділу Народного комісаріату у військових та морських справах РСФРР першу пробу сил, підготовлених диверсантами збройних загонів, проводить у серпні 1918 року на Чернігівщині. Підполковник царської армії М. Кропив'янський (з літа 1917 року більшовик) під виглядом демобілізованого бійця пробрався через «нейтральну зону» до рідної місцевості в район м. Ніжин. Маючи значні кошти та чіткі інструкції організував антигетьманське збройне повстання. Однак не

отримавши суттєвої підтримки від місцевого населення, ядро повстанців під тиском німецьких військ відійшло в «нейтральну зону» [10, с.121-122, 13, с.23-26].

Проба сил показала, що партизанськими методами швидких результатів не досягти, тому з вересня 1918 року більшовики прискорюють процес формування регулярних військових частин, що мали стати основою армії вторгнення. Ці дії не проходять повз увагу українських державних органів. Так, у діловому листуванні Української Держави літа–осені 1918 року зазначалося про скупчення в «нейтральній зоні» значних військових контингентів, агітаторів для підбурювання населення, споряджених не тільки відповідною літературою, а й коштами для фінансування підривної діяльності [14, арк.47, 210].

Слід зауважити певні особливості підготовки майбутньої війни. Російські більшовики, з метою реалізації своїх стратегічних цілей в Україні, маскують свої агресивні наміри в обгортку «українства». Влітку 1918 року створюється Комуністична партія (більшовиків) України (далі – КП(б)У) керівні органи якої знаходяться в Москві, що суперечить Брестському миру. Подальшими діями реалізується принцип – завоювання одних українців руками інших. Літні події в Україні та й досвід громадянської війни в самій Росії показав більшовикам, що досягти перемоги «партизанщиною» на українському фронті неможливо. З вересня 1918 року в «нейтральній зоні» розпочався процес переформування партизанських загонів у регулярні підрозділи. В цей час єдиним регулярним формуванням українських більшовиків був полк червоного козацтва під командуванням В. Примакова, що налічував до тисячі піхотинців, ескадрон кавалерії та декілька гармат. Українці у цій військовій частині становили майже 60% особового складу.

Більшість новостворених військових частин очолюють колишні партизанські ватажки, але поступово з Москви прибувають нові командири. Не пізніше 12 вересня 1918 р. відкомандирований Всеукраїнським центральним військово-революційним комітетом (далі – ВЦВРК) М. Щорс розпочав формування в районі Унеч–Сураж–Брянськ Українського революційного полку імені товариша Богуна. Разом із М. Щорсом прибули В. Ісакович, брати Петро і Костянтин

Лугинці, М. Коцар-Кац і К. Квятек, які обійняли командні посади в новому полку. В с. Юринівка на основі партизанських загонів В. Боженка сформовано Тарашанський полк. Його основу склали партизани загонів, які прорвалися з Правобережжя України після поразки Звенигородсько-Таршанського повстання. 22 вересня 1918 р. ВЦВРК наказом за №6 об'єднав усі українські полки у дві дивізії. Комісарів у дивізію призначили рішенням ЦК КП(б)У від 25 жовтня 1918 р. Базами постачання 1-ї дивізії стали бази в Унечі, Почепі й Зерновому, 2-ї дивізії – бази в Беленихінному, Колонтаївці та Льгові. Грошове постачання ця «армія» отримувала через Всеросійський центральний виконавчий комітет (далі – ЦВК) [10, с.128-131].

Міжнародна обстановка значно прискорила реалізацію загарбницьких планів російських більшовиків. Капітуляція з 28 вересня по 3 листопада всіх союзників і катастрофічні поразки на Західному фронті примусили кайзерівську Німеччину 11 листопада 1918 р. визнати перемогу країн Антанти. Російський радянський уряд негайно скористався результатами чужих перемог і постановою від 13 листопада 1918 р. офіційно оголосив себе вільним від взятого на себе в березні 1918 року в Бресті та підтвердженого на мирних переговорах у Києві зобов'язання визнавати й поважати самостійність і суверенність України. 16 листопада 1918 р. Директорія Української Народної Республіки розпочала повстання проти гетьмана України П. Скоропадського, який 14 грудня зрікся влади та виїхав з України. До влади в Україні повернулися соціалісти. Також розпочалося повернення німецьких військ на батьківщину. Більшовицькі агітатори негайно змінили пропагандистську риторичку та почали нав'язувати українським партизанам у «нейтральній зоні» тези що Директорія УНР вкрала у них перемогу над гетьманом і планує передати Україну капіталістам Англії та Франції. Але більшовицькі керманічі прекрасно розуміли, що зібрані в «нейтральній зоні» сили є не достатніми для опанування України, потрібне було широкомасштабне вторгнення радянських військ. Так 11 лис-топада 1918 року на спільній нараді Реввійськради РРФСР і керівництва КП(б)У представник останнього Я. Яковлев заявив, що «... хоч робітники й багато селян є і на нашому боці, проте немає чого й сподіватись без втручання значних сил

Червоної армії не тільки на успіх революційного руху на Україні, але й на саме його виникнення» [10, с.135].

Щоб вирішальна роль Червоної армії Радянської Росії у завоюванні України не драгувала переможців у світовій війні, в останніх днях листопада у Курську було відновлено «уряд України», скасований П з'їздом КП(б)У за вказівкою ЦК РКП(б) місяцем раніше. Цей «Тимчасовий робітничо-селянський уряд України», спочатку очолив Ю. П'ятаков, а згодом недавній голова російської делегації на мирних переговорах у Києві Х. Раковський. Головне завдання цього «уряду» – політичне прикриття воєнних операцій Червоної армії в Україні. Про це чітко заявив керівник більшовицької Росії В. Ленін у телеграмі від 29 листопада 1918 р. до головному Червоної армії І. Вацетиса [15, с.234].

В авангарді майбутнього наступу мали йти українські дивізії. На початок грудня 1918 року в двох українських дивізіях налічувалося близько 8 тис. піхотинців і 1,5 тис. кіннотників, 130 кулеметів і 18 гармат. Слід зазначити, що збільшення чисельності дивізій відбулося за рахунок російських загонів і частин. Кістяк сил вторгнення склали військові частини Курського напрямку: загін І. Кожевникова із Бугульми – до 5 тис. (75% – татари Поволжя); два полки з Московської робітничої дивізії, 9-а стрілецька дивізія, 2-а Орловська бригада, чотири продовольчі кавалерійські полки, підрозділи «інтернаціоналістів» (латишів, китайців, угорців), два бронепоезди. Всього близько 15 тис. бійців. Все угруповання зосереджене в «нейтральній зоні» [3, с.122-123; 10, с.139].

У грудні 1918 року більшовицька армія на чолі з В. Антоновим без оголошення війни перетнула встановлену раніше демаркаційну лінію та розпочала наступ на Українську Народну Республіку. Неофіційним гаслом агресора було: «Україна не для українців!». Політичне керівництво РСФРР всіляко уникало визнання участі своїх військ у війні. На третю ноту Директорії УНР, 6 січня 1919 р. нарком закордонних справ Г. Чічерін відповів, що ніяких військ Російської радянської республіки на українській

території немає. Військові дії на українській території ведуться між військами Директорії та військами Українського радянського уряду, який є цілком незалежним [3, с.129].

Таким чином, з вищевикладеного можемо зробити *висновок*, що створена, як результат Брестського миру 1918 року, «нейтральна зона» між Радянською Росією й Україною ніколи не виконувала передбачених функцій, а стала плацдармом для розгортання нової агресії. Це дипломатичне утворення у військовому плані пройшло декілька етапів еволюції, зокрема: березень–травень 1918 р. – формування «нейтральної зони». Використання її російськими більшовиками для скупчення та реорганізації розгромлених радянських «армій» та озброєних загонів різного політичного спрямування; червень–серпень 1918 р. – створення в «нейтральній зоні» осередків засилання агітаторів проти існуючої влади в Україні, формування розвідувально-диверсійних груп і партизанських загонів для ведення підривної діяльності в Україні; маскування агітаторів і диверсантів під місцевих жителів, з метою не допущення звинувачень РСФРР у порушенні положень Брестського миру; вересень–жовтень 1918 р. – перетворення «нейтральної зони» в плацдарм військового вторгнення в Україну. Формування на основі партизанських загонів регулярних військових частин майбутньої «армії вторгнення». Маскування агресивних намірів в обгортку «українства» – формування двох українських дивізій, більшість особового складу яких росіяни й «інтер-націоналісти»; 13 листопада–грудень 1918 р. – ліквідація Радянською Росією в односторонньому порядку «нейтральної зони» та початок бойових дій в Україні без оголошення війни.

Влітку 1918 року, незважаючи на протести української сторони, проведення російськими більшовиками насильного включення північно-західної частини «нейтральної зони» та прилеглих до неї окупованих повітів Української Держави до Чернігівської губернії Радянської Росії. Використання молоді захоплених повітів Чернігівщини для поповнення російських військових частин.

Список використаної літератури

1. *Верстюк В.Ф.* Громадянська війна в Україні 1917–1921 // Енциклопедія історії України: Т.2: Г-Д / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Ін-т історії України. – К.: Наукова думка, 2004. – 688 с.: іл. : [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Gromad_vijna_1917_1921

2. *Божко О.* Повстанська армія України (осінь 1918 р.): створення, організаційна структура, склад // Український історичний журнал. – 2009. – № 4. – С.107-129.
3. *Савченко В.А.* Дванадцять війн за Україну. – Харьков: Фолио, 2006. – 415 с.
4. *Чіхрадзе О.Ш.* Друга українсько-більшовицька війна (листопад 1918 – грудень 1919 рр.): автореф. дис.. ... канд. іст. наук: 20.02.22 / Держ. ун-т “Львівська політехніка”. – Львів, 2003. – 19 с.
5. *Щусь О.Й.* Війна РСФРР і УНР 1918–1919 рр. // Енциклопедія історії України: Т.1: А-В / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Ін-т історії України. – К.: Наукова думка, 2003. – 688 с.: іл. : [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Vijna_RSFRFR_1918
6. *Лутандін О.І.* Демаркаційна лінія між Українською Державою та РСФРР 1918 // Енциклопедія історії України: Т.2: Г-Д / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Ін-т історії України. – К.: Наукова думка, 2004. – 688 с.: іл. : [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Demarkaciynna_liniya
7. *Лутандін О.І.* Політика більшовиків щодо дестабілізації внутрішньополітичної ситуації в Україні в період Брестського миру (березень–листопад 1918 р.) // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. – 2012. – С.221-241: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://resource.history.org.ua/publ/revol_2012_7_221
8. *Еткіна І.* 1918 рік на Чернігівщині у сприйнятті селянства // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. – 2013. – С.113-125: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://resource.history.org.ua/publ/revol_2013_9_113
9. *Прудько В.* Гетьманська влада і місцеве самоврядування на Ніжинщині (квітень – листопад 1918 р.) // Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 рр. – 2012. – С.127-141: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://resource.history.org.ua/publ/revol_2012_8_127
10. Історія українського війська (1917–1995 рр.) / В. Гриневич, Л. Гриневич, Б. Якимович та ін.: упоряд. Я. Дашкевич. – Львів: Світ, 1996. – 840 с.
11. *Занин Д.* В плену у большевиков // Черниговская земля. – 1918. – 3 октября.
12. Черниговская земская газета. – 1918. – 30 августа.
13. Гражданская война на Украине. 1918–1920. Сб. документов и материалов. – К., 1967. – Т.1. – Кн.1. – 680 с.
14. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф.1216, оп.1, спр.79.
15. Телеграма В. Леніна головному Червоної армії І. Вацетису // Ленин В.И. Полное собрание сочинений. – М.: Политиздат, 1974. – Т. 37.

Отримано: 11.02.2018 р.

УДК 355.1:94(100+447)“1918/1919”

Бондаренко Д.Я., кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту стратегічних досліджень та прогнозів трансатлантичних процесів (м. Одеса)

АРМІЇ КРАЇН ФЛАНГІВ «САНІТАРНОГО КОРДОНУ» ПІД ЧАС АНТИБІЛЬШОВИЦЬКИХ ВІЙН 1918–1919 РОКІВ: ОРГАНІЗАЦІЯ, ОСНАЩЕННЯ, СИСТЕМА ВІЙСЬКОВИХ ЗВАНЬ

Після розпаду Російської й Австро-Угорської імперій деякі держави Центральної та Східної Європи зіткнулися з більшовицькою агресією. В 1918–1919 рр. у результаті Антибільшовицьких війн сформувалися фланги «Санітарного кордону», центрами яких стали Фінляндія та Румунія. Фінляндія, яка до цього не мала власної армії, зуміла відстояти свою незалежність і майже самостійно перемогти більшовиків у Визвольній війні. Більше того, вона стала регіональною силою в Балтії після того, як допомогла Естонії звільнитися від більшовизму. Румунія вела антибільшовицьку війну за національне об'єднання на два фронти: російській та угорській, незважаючи на це зуміла виграти війну, ліквідувати Угорську радянську республіку, відновити монархію в Угорщині та відбити більшовицькі атаки на Дністрі. Під час Антибільшовицьких війн відбувалося створення нових армій з нуля (Фінляндія й Естонія) або їх реорганізація і переоснащення відповідно до умов і можливостей країн. Армії нових країн, їх організація, уніформа, система військових звань та озброєння формувались під впливом Німеччини, Росії та Швеції.

Ключові слова: «Санітарний кордон», країни Центральної та Східної Європи, головнокомандувач, організація армії, озброєння армії, система військових звань, Естонія, Королівство Фінляндія, визвольна Антибільшовицька війна, Королівство Румунія, Королівство Угорщина.

Постановка проблеми. Завершення Першої світової війни ознаменувалося розпадом Російської та Австро-Угорської імперій і формуванням у Центральній і Східній Європі нових національних держав. Деякі держави Центральної та Східної Європи, зокрема Фінляндія, Румунія, Естонія, під час національно-державного будівництва стали об'єктами більшовицької агресії з боку радянських Росії та Угорщини, що намагалися розповсюдити радянську владу в Європі, а згодом у Світі. Фінляндія і Румунія зуміли зупинити більшовизм, стали регіональними центрами сили та флангами «Санітарного кордону»: Фінляндія – щит Скандинавії, а Румунія – Балкан.

Аналіз досліджень. Важливим моментом дослідження Визвольних Антибільшовицьких війн є аналіз організації, озброєння, уніформи армій контрреволюції. Перша загальна праця, присвячена війні білих і червоних у Фінляндії видана Е. фон Валь [1]. Процес створення білої угорської національної армії адмірала М. Горті розглянуто в працях Д. Бернада та Ч. Клімента [18], А. Куршетіса [27], Л. Негостера [28]. Достатньо потужною є історіографія з дослідження румунської армії періоду Угорсько-румунської війни 1919 р. і Війни за національне об'єднання 1916–1919 рр. Тут слід особливо відзначити роботи К. Кіріцеску [25], Д. Преди та К. Продана [30], К. та І. Скафесів та Г. Сербенеску [33; 34], М. Станеску [35], К. Вледеску [38], Г. Торрея [36]. Варто зазначити, що європейські й американські колеги розглядають проблему Визвольних війн, революцій і контрреволюцій у Центральній і Східній Європі в контексті завершальної фази Першої світової війни [30; 36].

Мета статті полягає у проведенні порівняльного аналізу чисельності, озброєння, уніформи й амуніції, систем військових звань національних білих армій країн Центральної та Східної Європи під час війн 1918–1919 років, зокрема Фінляндії, Румунії, Естонії й Угорщини.

Виклад основного матеріалу. Початок Антибільшовицьких війн у країнах Центральної та Східної Європи відбувався за двома

сценаріями. Перший, у Фінляндії й Угорщині – захоплення влади більшовиками у столиці, тому уряд і Ставка білих сил знаходилися на периферії: в Фінляндії – Вааса, в Угорщині – Арад, згодом Сегед. Другий, – класичне вторгнення: в Естонії червоні заглибилися в територію країни, але столицю взяти їм не вдалося; в Румунії вторгнення було відбито майже на кордоні, причому тільки Румунія вела війну на два фронти: російський та угорський.

Формування білих армій Фінляндії й Естонії відбувалося за класичною схемою: від добровольчих формувань до регулярної армії на основі загального військового обов'язку. В Угорщині заборонено комплектування на основі загального військового обов'язку згідно Тріанонської мирної угоди. Регулярну армію з бойовим досвідом мала тільки Румунія. Фінляндія взагалі створила армію з нуля, оскільки фіни не служили в російській армії. Створення фінської білої армії відбувалось з добровольчих команд єгерів, т. зв. «щюцкора» (охоронного корпусу), лише згодом введено загальний військовий обов'язок законом від 18 лютого 1918 р. [11, с.102]. У фінській армії досі є солдатське звання «єгер» замість «шеренговий» або «солдат». Армія Естонії на першому етапі також формувалася за аналогічним добровольчим принципом охоронного корпусу «кайтселіт», але згодом, за аналогом Фінляндії, введено загальний військовий обов'язок [6, с.6]. Угорщина формувала своє військо на основі дореволюційних частин.

Під впливом інших країн виникала національна уніформа. Так, наприклад, фінська сіра мала риси шведської зразка 1910 року [8; 26, р.69]; естонська, кольору хакі або олива, мала риси фінської й англійської. Під шведським впливом відбулося розміщення знаків розрізнення на петлицях замість погонів в арміях Фінляндії й Естонії [6; 20–23]; сіро-сталева та кольору морської хвилі або сіро-зелена уніформа армії Румунії мала риси одночасно французької й австро-угорської [5, с.24-25, 34-35; 24].

Сталеві шоломи були стандартизовані в Румунії та Угорщині: в Румунії – французькі Адріана зразка 1915 року, в Угорщині –

австрійські М17 зразка 1917 року. Фінські й естонські війська використовували шоломи всіх типів: французькі Адріана зразка 1915 року, німецькі зразка 1916 року, російські Соллберг зразка 1917 року. Крім того, згодом естонська армія отримала також англійські Броді зразка 1915 року. Спорядження й амуніція естонської та фінської армій також було змішаним: російським і німецьким.

Система військових звань армії Фінляндії створена під шведським впливом. Полковник іменувався оверст, прапорщик – фенрих; капрал замість єфрейтора, за лейтенантом відразу наступним званням був капітан (звання обер-лейтенант або поручник відсутнє). Проте, на відміну від шведської, російської та німецької армії в фінській було більше звань унтер-офіцерського складу. Естонська система військових звань була створена під впливом Фінляндії, проте,

частково зберігались деякі дореволюційні російські риси, наприклад, було збережено звання старшого та молодшого унтер-офіцерів. Порівняльну характеристику системи військових звань армій країн Центральної та Східної Європи наведено в табл. 1.

Організація армій Фінляндії й Естонії формувалися під шведським впливом. Так, наприклад, організація з'єднань, частин, підрозділів Фінляндії й Естонії будувалась за потрібним принципом: дивізія – три полки, полк – три батальйони, батальйон – три роти, батареї мали 6-гарматний склад. У Румунії батареї склалися з 4 гармат, 3 батареї – батальйон, 2 батальйони – артилерійський полк; дивізія мала 4 полки, полк – 3 батальйони, батальйон – спочатку 4, згодом 3 роти.

Таблиця 1

Військові звання Фінляндії, Естонії, Угорщини й Румунії порівняно з військовими званнями Німеччини, Швеції й Австро-Угорщини

Німеччина	Фінляндія	Швеція	Естонія	Австро-Угорщина	Угорщина	Румунія
Генерал-фельдмаршал				Фельдмаршал	Фельдмаршал	Маршал
Генерал-oberst				Генерал-oberst	Генерал-полковник	
Генерал від інфантерії, кавалерії, артилерії	Генерал	Генерал від інфантерії, кавалерії, артилерії	Генерал	Генерал від інфантерії, кавалерії, фельдцукмейстер	Генерал від інфантерії, кавалерії, артилерії	Корпусний генерал
Генерал-лейтенант	Генерал-лейтенант	Генерал-лейтенант	Генерал-лейтенант	Фельдмаршал-лейтенант	Фельдмаршал-лейтенант	Дивізійний генерал
Генерал-майор	Генерал-майор	Генерал-майор	Генерал-майор	Генерал-майор	Генерал-майор	Бригадний генерал
Оберст	Оверст	Оверст	Полковник	Оберст	Полковник	Полковник
Оберст-лейтенант	Оверст-лейтенант	Оверст-лейтенант	Полковник-лейтенант	Оберст-лейтенант	Підполковник	Лейтенант-полковник
Майор	Майор	Майор	Майор	Майор	Майор	Майор
Гауптман, ротмістр	Капітан, ротмістр	Капітан, ротмістр	Капітан	Гауптман	Капітан	Капітан
Обер-лейтенант			Лейтенант	Обер-лейтенант	Обер-лейтенант	
Лейтенант	Лейтенант	Лейтенант, корнет	Молодший лейтенант	Лейтенант	Лейтенант	Лейтенант
	Фенрих	Фенрих	Ліпнік	Фенрих	Фенрих	Підлейтенант
Фельдфебель, вахмістр	Старший фельдфебель	Прапорщик		Підофіцер	Штабс-фельдфебель	Плутонір-майор
Віце-фельдфебель, віце-вахмістр	Фельдфебель	Сержант	Фельдфебель	Штабс-фельдфебель, Штабс-вахмістр, Штабс-ober-егер	Обер-фельдфебель	Плутонір
	Старший сержант			Фельдфебель, вахмістр, Ober-егер	Фельдфебель	
Сержант	Сержант	Фур'єр	Старший унтер-офіцер	Плутонір	Плутонір	Сержант
Унтер-офіцер, ober-егер	Молодший сержант		Молодший унтер-офіцер	Капрал, Унтер-егер	Капрал	Капрал
Єфрейтор	Капрал	Капрал	Капрал	Єфрейтор	Єфрейтор	Фрунтас
Солдат, егер	Єгер	Менінг	Солдат	Солдат	Солдат	Солдат

Важливим моментом будь-якого війська є стандартизація зброї й амуніції. Тільки військо Угорщини демонструвало певний стандарт озброєння (дореволюційний). Армії Фінляндії й Естонії були озброєнні та екіпіровані одночасно за російським і німецьким стандартами: гвинтівки 7,62-мм Мосін-Наган і 7,92-мм Маузер, кулемети російські 7,62-мм Максим, Колт, Льюїс і німецькі 7,92-мм Максим. Крім того, в армії Фінляндії використовували іноді 7,62-мм гвинтівки Вінчестер, а Естонії – 6,5-мм Арісака [6, с.10]. Артилерія цих країн одночасно мала на озброєнні російські 76,2-мм гармати і 122-мм польові гаубиці та німецькі 77-мм гармати і 105-мм польові гаубиці. Озброєння Румунії було змішаним: австро-угорським, німецьким, французьким і російським. Це залежало від зовнішніх постачань. До війни Румунія отримувала від Австро-Угорщини 6,5-мм гвинтівки Манліхер зразка 1893 року та 6,5-мм кулемети Шварцлозе зразка 1908 року [6, с.34-35], від Німеччини

75-мм гармати та 105-мм гаубиці Крупп [24, р.354-355]. Під час Першої світової війни армія Румунії розпочала перехід на 8-мм калібр стрілецької зброї, що використовували в арміях Австро-Угорщини та Франції. Румунія отримувала зброю від Франції (8-мм гвинтівки і кулемети, 75-мм гармати) та Росії (76,2-мм гармати), панцерні автомобілі «Остін-Путіловець», літаки Ньюпор-12.

Отже, основу стрілецької зброї Угорщини та Румунії становили австро-угорські гвинтівки системи Манліхера та кулемети Шварцлозе. Угорська армія використовувала австро-угорські 76,5-мм гармати та 104-мм гаубиці. Румунська армія мала на озброєнні одночасно французькі 75-мм гармати, російські 76,2-мм гармати, німецькі 105-мм гаубиці та австро-угорські 104-мм гаубиці [24, р.354-355; 33, р.22, 62-63]. Порівняльні тактично-технічні характеристики (далі – ТТХ) систем польової артилерії армій країн Центральної та Східної Європи наведено в табл. 2.

Таблиця 2

Тактично-технічні характеристики стрілецької зброї, що використовувалась арміями Центральної та Східної Європи у 1918–1919 роках

Гвинтівки					
	Країна виробник	Вага, кг	Прицільна дальність, м	Скорострільність, пострілів на хвилину	Ємкість магазину, набоїв
6,5-мм Манліхер зразка 1893 року	Австро-Угорщина	4,1	2000	10	5
6,5-мм Арісака зразка 1905 року	Японія	4,1	2200	15	5
7,62-мм Мосін-Наган зразка 1891 року	Росія	4,2	2200	10	5
7,62-мм Вінчестер, зразка 1895 року	США	4,1	1800	15-20	5
7,92-мм Маузер зразка 1898 року G 98	Німеччина	3,9	2000	15	5
8-мм Штайр-Манліхер M1895 зразка 1895 року	Австро-Угорщина	3,8	2250	15-20	5
8-мм Лебеля зразка 1886 року	Франція	4,2	1800	10	8
Кулемети					
	Країна виробник	Вага, кг	Прицільна дальність, м	Темп стрільби, пострілів на хвилину	Ємкість стрічки, набоїв
6,5-мм Шварцлозе M08 зразка 1908 року	Австро-Угорщина	20+19 станок	1800	400-500	250
7,62-мм Максим зразка 1910 року	Росія	20 + 43 станок	3200	500-600	250
7,62-мм Колт-Браунінг зразка. 1895 року	США, Росія	16+25,4 станок	2300	450-500	250
7,62-мм Льюїс зразка 1913 року	США	11,8	1800	550	47 та 97
7,92-мм Максим MG08 зразка. 1908 року	Німеччина	26,5 + 38,5 станок	2400	450-600	250
7,92-мм Максим MG08/15 зразка 1915 року	Німеччина	17,8	2000	500-550	100 та 200
8-мм Шварцлозе M07/12 зразка 1907 року	Австро-Угорщина	20,7 + 19 станок	1800	400-580	250
8-мм Шош зразка 1915 року	Франція	9,5	1800	250	20

8-мм Гочкіс зразка 1914 року	Франція	23,5 + 24 станок	1800	500-600	25 та 251
------------------------------	---------	---------------------	------	---------	-----------

З таблиці 2 можна зробити висновок, що кращими зразками стрілецької зброї були австро-угорська 8-мм гвинтівка Манліхер і 8-мм станковий кулемет Шварцлозе, що мали на озброєнні армії Угорщини та Румунії. 8-мм гвинтівка Манліхер мала кращі показники швидкострільності завдяки пачечному заряджанню та безповоротному затвору. Найгірші показники мала російська 7,62-мм гвинтівка Мосін-Наган через недосконалість прицілу та складність механізму запобіжника. Серед станкових кулеметів найдосконалішими були австро-угорський 8-мм Шварцлозе та французький 8-мм Гочкіс.

Серед зразків польової артилерії найважливішими були французька 75-мм гармата (на озброєнні Румунії) та німецька 105-мм гаубиця (на озброєнні Румунії, Фінляндії, Естонії). Порівняльні ТТХ систем

польової артилерії армій країн Центральної та Східної Європи наведено в табл. 3.

Наймасовішим і найефективнішим панцерним автомобілем був російський Остін-Путіловець, який знаходився на озброєнні всіх армій країн колишньої Російської імперії. Румунія мала на озброєнні одночасно російські Остін-Путіловець і французькі Рено і Пежо, які мали певні недоліки: відкриті зверху та слабкий броньовий захист. Слід додати, що Румунія була першою країною Центральної та Східної Європи, що отримала на озброєння танки (1919 рік) [34, р.7]. Це були французькі Рено FT17. Згодом Рено FT17 поступили на озброєння естонського війська. Порівняльні ТТХ панцерних автомобілів армій країн Центральної та Східної Європи наведено в табл. 4.

Таблиця 3

Тактично-технічні характеристики систем польової артилерії, що використовувались арміями Центральної та Східної Європи у 1918–1919 роках

Польові гармати					
	Країна виробник	Вага, кг	Дальність стрільби, м	Швидкострільність, пострілів на хвилину	Вага снаряду, кг
75-мм гармата зразка 1897 року	Франція	1544	8500	15	5,4
76,2-мм гармата Шнейдер-Путілов зразка 1902 року	Росія	1350	8500	10	6,5
75-мм гармата Крупп зразка 1904/ 1912 років	Німеччина	1079	6000	10	6,5
77-мм гармата Крупп зразка 1896 року	Німеччина	1020	7800	10	6,85
76,5-мм гармата Бьолер зразка 1905 року	Австро-Угорщина	1050	7000	20	6,3
Польові гаубиці					
	Країна виробник	Вага, кг	Дальність стрільби, м	Швидкострільність, пострілів на хвилину	Вага снаряду, кг
122-мм гаубиця Крупп зразка 1909 року	Росія	1330	7700	2	23
105-мм гаубиця Крупп зразка 1912 року	Німеччина	1150	6500	5	15,7
105-мм гаубиця Крупп зразка 1898/1909 року	Німеччина	1090	7000	5	15,7
104-мм гаубиця Шкода зразка 1899 року	Австро-Угорщина	1050	6100	9	14,3

Таблиця 4

Тактично-технічні характеристики панцерних автомобілів, що використовувались арміями Центральної та Східної Європи у 1918–1919 роках

	Країна виробник	Вага, тон	Залога	Швидкість, км/год	Броня, мм	Озброєння
Остін-Путіловець зразка 1915/1916	Росія	5,2	5	60	8	2 кулемети 7,62-мм Максим

років						
Рено зразка 1914 року	Франція	2,7	4	50–60	6	1 кулемет 7,62-мм Максим або 8-мм Гочкіс
Пежо зразка 1914 року	Франція	5	4	40	6	1 кулемет 7,62-мм Максим або 8-мм Гочкіс

Авіаційний парк Румунії складався з французьких Ньюпор-12 та -17; Угорщини – з австро-угорських Ганза-Бранденбург і німецьких Альбатрос; Фінляндії – змішаний російсько-німецьким: Ньюпор-17, Альбатрос В.ІІ, Фоккер D.VII и DFW C.V. [16, с.152]. Порівняльні ТТХ літаків армій країн Центральної та Східної Європи наведено в табл. 5.

Як видно в таблиці 5, кращі зразки авіатехніки виробляла Німеччина, тому можна зробити висновок, що авіація Фінляндії та Угорщини була озброєна добре. Проте, авіація Фінляндії була мало чисельною.

Важливим чинником ефективності армії є кадровий склад командирів. У цьому сенсі тільки Румунія мала стабільну кадрову армію, всі інші держави, що розглядаємо в цій статті, використовували кадри колишніх імператорських армій, або добровольців. Так, наприклад, основу фінського офіцерського корпусу складали як російські, так і шведські кадри. За даними С. Волкова, офіцерів-росіян налічувалося 2–2,5 тис. [2, с.301], за даними В. Холодовського, – 1,7 тис., у т. ч. 11 генералів [16, с.151]; шведських офіцерів було 84, у т. ч. 5 в Ставці [11, с.98]. Унтер-офіцерські кадри склались не тільки з росіян, але й з фінських

єгерів 27-го Пруського єгерського батальйону, в кількості до 1 тис. [11, с.103–104], за даними В. Холодовського, 403 офіцера та 724 унтер-офіцера [16, с.151]. У січні 1919 року було відкрито військове училище [11, с.158].

Війна розпочалася 26 січня 1918 р., а станом на кінець лютого біла армія вже була готова до активних наступальних дій, і до 15 травня 1918 р. Фінляндія була повністю визволена від червоних. Вирішальні битви при Тампере і Выборзі були блискуче виграні генералом К.Г. фон Маннергеймом. Так, наприклад, у період наступу на Тампере білі мали 15 тис. вояків проти 25 тис. червоних, проте, втрати білих склали 600 вбитими, а червоні – 1800 вбитими і 11 тис. полоненими [31, р.107]. У Выборзі 28–29 квітня 1918 р. здалися в полон 15 тис. червоних [39, р.26–27]. Як відзначав барон К.Г. фон Маннергейм: «дуже рідко в історії війни доводилися до перемоги з такими незначними матеріальними втратами, і вже зовсім рідко військові дії велися настільки непередбачуваними військами» [11, с.135]. Висадка німецької дивізії генерала графа Р. фон дер Гольца лише зберегло столицю від руйнувань [3, с.66, 70].

Таблиця 5

Тактично-технічні характеристики літаків, що використовувались арміями Центральної та Східної Європи у 1918–1919 роках

Винищувачі						
	Країна виробник	Вага, кг	Залога	Швидкість, км/год	Практична стеля, м	Озброєння
Ньюпор 12	Франція	520	2	157	4700	1 кулемет 7,62-мм Льюїс
Ньюпор 17	Франція	374	1	170	5300	1-2 кулемета 7,62-мм Льюїс
Альбатрос D.III	Німеччина	661	1	175	5500	2 кулемети 7,92-мм Шпандау
Фоккер D.VII	Німеччина	735	1	200	6400	2 кулемети 7,92-мм Шпандау
Ганза-Бранденбург D.I	Австро-Угорщина	671	1	187	5000	1 кулемет 8-мм Шварцлозе
Літака-розвідники						
Albatros B. II	Німеччина	698	2	120	3000	
Авіатик DFW C.V.	Німеччина	970	2	155	5000	2 кулемети 7,92-мм Шпандау
Ганза-Бранденбург B.I	Австро-Угорщина	760	2	125	3200	

Фінська біла армія вже в лютому 1918 року, коли було оголошено призов, налічувала 32 тис. військовослужбовців. Їй протистояла 70-тисячна Червона армія (40 тис. російських

збільшовизованих військ і 30 тис. т. зв. червоної гвардії) [11, с.86, 94; 19, р.108; 37, р.297]. За іншими даними, фінська Біла армія на той час налічувала 25 тис. вояків, проти

30 тис. червоногвардійців і 70 тис. російських червоних армійців і моряків [39, р.22]. Наприкінці лютого 1918 року Біла армія досягла 70 тис., проти 100 тис. червоних, переважно російських [19, р.109]. Але, незважаючи на перевагу противника, біла армія успішно вела широкомасштабні наступальні операції. У травні 1918 року чисельність Білої армії все ще зберігалась на рівні 70 тис. [1, с.33]. Населення Фінляндії, станом на 1 січня 1914 р., становило 3 млн 241 тис. осіб [13, с.22]. Це означало, що “під рушницю” було поставлено приблизно 2,16% (червоним вдалося поставити менше 1%). Отже, мобілізаційний потенціал Фінляндії виявився далеко не вичерпаний. До кінця 1918 року фінська діюча армія, що перебувала за 25 верст від Петрограда і за 60–80 верст від Мурманської залізниці в Карелії, становила 40–50 тис., якій протистояли червоні (40–50 тис.) [4, с.22, 28], при цьому вся Червона армія налічувала 300 тис. бійців [7, с.332]. Тобто, фінський фронт прикував $\frac{1}{6}$ частину сил Червоної армії.

Задля надання військової допомоги Естонії в війні проти російських більшовиків 30 грудня 1918 р. висаджений десант у складі бригади генерал-майора М. Ветцера в районі Таллінна. Фінські війська розпочали наступ по обидва береги Фінської затоки, і вже 24 лютого 1919 р. естонський Головнокомандувач підполковник Й. Лайдонер оголосив про визволення країни від більшовиків [11, с.157]. Фінляндія стала регіональним центром сили на Балтиці.

Радянське вторгнення в Естонію розпочалося 16 листопада 1918. Незважаючи на фактичну відсутність регулярної армії (Естонію захищали на першому етапі загони добровольців) головним успіхом більшовицького наступу було заняття Нарви 29 листопада 1918 року. Завзятість захисників Нарви змусило більшовиків не розраховувати на швидке заняття столиці, тому вони проголосили Естонську трудову комуни в Нарві. Сили червоних коїлилися від 12 до 20 тис. [10, с.52]. Їм протистояли сили білих: 11 тис. солдатів і 240 офіцерів [6, с.6]. Проте, вже на 7 січня 1919 р., коли червоні стояли вже за 30 км від Таллінна, після вдало проведеної полковником Й. Лайдонера мобілізації, Біла армія досягла 15 тис., до неї приєднався фінський контингент, який налічував у Таллінні всього 500 осіб [17] (протягом січня 1919 року загалом фінів

прибуло 3500 осіб [15]). У дослідженні М. Какуріна і І. Вацетіса чисельність естонської національної армії налічувала 23–25 тис. (2 піхотні дивізії і російський білогвардійський Північно-Західний корпус, що на момент контрнаступу скла-дав 5,8 тис.) осіб [6, с.7; 9, с.182].

Загальна кількість фінських і естонських білих військ на території Естонії навесні–влітку 1919 року М. Какурін визначив у 25750 осіб [10, с.13]. За іншими даними, до завершення мобілізації навесні 1919 року естонська армія налічувала 70–75 тис. вояків [15], що становило приблизно 5% від населення країни [13, с.19–20]. Мобілізаційний потенціал не був до кінця вичерпаний, але така чисельність армії стала важким тягарем для економіки Естонії. Як і в Фінляндії основу офіцерського корпусу Естонії складали офіцери колишньої російської імператорської армії, кількість яких становила приблизно 1,5 тис. осіб [2, с.302].

Фінські війська в Естонії – 3500, по відношенню до естонської національної армії в різний час війни становили від 3–5% до 15%, але вони мали серйозний бойовий досвід, набутий у період фінської Визвольної війни 1918 року, які очолив досвідчений воєначальник генерал-майор Мартін Ветцер, що діяли на Нарвському напрямку вздовж узбережжя Фінської затоки, з подальшою метою розпочати наступ на Петроград, як припускав К.Г. фон Маннергейм. Таким чином, Фінляндія вела війну проти більшовиків по обидва боки Фінської затоки, – але на один фронт, – кінцевою метою якого був Петроград.

Прихід більшовиків до влади в Угорщині та проголошення Угорської радянської республіки 21 березня 1919 р. для Румунії означав війну на два фронти: Російський і Угорський. Оскільки обидві радянські республіки намагалися з’єднатися саме через територію Румунії і встановити в королівстві радянську владу. В умовах війни на два фронти Румунія обрала єдино правильну тактику: оборона на Російському фронті уздовж Дністра (румунські війська вибили більшовиків з Бессарабії ще в січні 1918 року [30, р.126; 35, р.109]) та відбиття агресії, а потім і наступ на Угорському – з метою ліквідувати осередок більшовизму в Центральній Європі.

У березні 1919 року більшовицьким урядом Б. Куна створена червона армія, що налічувала 25 тис. бійців, у травні – її

чисельність зросла до 150 тис. [18, р.32]. 16 квітня 1919 р. радянський уряд Угорщини розв'язав війну проти Королівства Румунії. Угорські більшовики вирішили поширити радянську владу на всю територію колишнього Угорського королівства, а потім завдати удару по Румунії з метою з'єднання з наступаючою Червоною армією Росії. 6 квітня 1919 р. радянською ставкою розроблений план вторгнення в Румунію на широкому фронті від Кам'янця-Подільського до Чорного моря для з'єднання з Угорської червоною армією в Бухаресті [12, с.69]. 16 квітня угорська армія розпочала наступ у Трансильванії. Її чисельність коливалася від 56 до 70 тис. бійців. Румунські війська в Трансильванії налічували 64 тис. вояків [30, р.148]. 22 квітня т. зв. "3-тя Українська Червона Армія" вийшла до Дністра і розпочала підготовку до операції по з'єднанню з радянською Угорщиною [12, с.69, 72-73]. Співвідношення сил на цьому фронті було 3÷1 на користь червоних у живій силі і майже 2÷1 – в артилерії: 10 тис. румунських військ при 45 гарматах проти 30 тис. російських червоноармійців при 85 гарматах і 12 бронепоездах [12, с.77]. З 1 травня розпочалися позиційні бої на Дністрі. 12 травня Червоній армії вдалося переправитися через Дністер, але вона була відтіснена [12, с.81-82]. Найзначуща битва відбулася у Тягині 27 травня 1919 р., коли червоним вдалося зайняти місто за класичною схемою: внутрішнє більшовицьке повстання і допомога Червоної армії, що підступала. Але вже до вечора місто звільнили румунські й французькі війська [12, с.83]. Після цього бойові дії знову набули позиційного характеру. З 1 червня загальна чисельність військ Румунії, Франції та Греції в Бессарабії оцінювалася червоними в 43–45 тис. вояків, 88–100 гармат, 18 панцерних автомобілів [12, с.85]. Збільшення військового контингенту Румунії і союзників та внутрішні негаразди в Червоній армії змусили їх припинити бойові дії, і з 14 червня 1919 р. на фронті встановилося затишшя. До 20 червня сили румунських військ і червоних були рівні і становили приблизно по 28 тис. вояків з кожного боку. 24 червня головнокомандувач військами червоних І. Вацетіс сформулював основні завдання своїм військам: по-перше, оборона на кордоні з Румунією; по-друге, прикриття Київського напрямку, і тільки, по-третє, відновлення зв'язку з радянської

Угорщиною. Але, вже в липні 1919 року червоноромійці розпочали повсюдний відхід через наступ на Київ з двох сторін військ російських білих і української національної армії [12, с.85]. Румунська оборонна тактика на Дністрі себе виправдала, час працював проти червоних, які заздалегідь встигли проголосити Бессарабську соціалістичну радянську республіку, не встигнувши перетнути Дністер [12, с.75], і планували встановити радянську владу не тільки в Кишиневі і Яссах, але й у Бухаресті [12, с.73, 77].

У літню кампанію 1919 року ситуація на Угорському фронті змінилася: співвідношення сил вже було $1\frac{1}{2} \div 1$ на користь румунської армії: 90 тис. румунських бійців, проти 60 тис. червоних угорців [30, р.156-157]. У результаті вдало проведених наступальних операцій Румунська армія 3 серпня 1919 р. оволоділа Будапештом, Угорська радянська республіка перестала існувати, відбулася реставрація Угорського королівства.

Угорська національна армія (біла армія) була створена 6 червня 1919 р. і спочатку налічувала 2 тис. офіцерів і 6,5 тис. солдатів очолених віце-адміралом М. Горті, а до 16 листопада 1919 р. її чисельність досягла 25 тис. осіб [18, р.34], коли вже вона контролювала значну частину країни, після евакуації Румунської армії. 23 листопада 1919 р. румунські війська відведені за Тису, а остаточно виведені з країни тільки до 28 березня 1920 р. Слід зазначити, що Національна армія Угорщини створювалася за активної підтримки Королівства Румунії, і займала територію Королівства поетапно згідно з евакуацією Румунської армії з країни. Проте, адміралу М. Горті не вдалося створити масову армію через положення частини V Тріанонського мирного договору від 4 червня 1920 р., що передбачали обмеження збройних сил Угорщини: відмова від загальної військової повинності, армія добровільна, не більше 35 тис. солдатів, без авіації, танків і важкої артилерії. Угорська національна армія за своєю організацією, системою військових звань, уніформною та озброєнням повністю повторювала дореволюційний Гонвед.

Отже, чисельність Угорської національної армії в період війни з більшовизмом в Угорщині становила приблизно 9,5% від румунських інтервенційних сил, і, практично

не відігравала самостійної ролі. Співвідношення інтервентних військ Фінляндії та Румунії по відношенню до

національних білих армій Естонії й Угорщини в 1919 році наведене в *табл. 6*.

Таблиця 6

Співвідношення інтервентних військ Фінляндії та Румунії до національних білих армій Естонії та Угорщини

Інтервенти	Королівство Фінляндія				Королівство Румунія			
	Початок більшовицької агресії		Перемога білих сил		Початок більшовицької агресії		Перемога білих сил	
	Чисельність	Співвідношення	Чисельність	Співвідношення	Чисельність	Співвідношення	Чисельність	Співвідношення
Національні білі								
Естонська республіка	500 15000	1 30	3500 75000	1 21				
Королівство Угорщина					68000 —	—	90000 8500	11 1

Підсумовуючи вищевикладене можемо зробити такі *висновки*. Процес державотворення потребував створення ефективної та масової армії. Майже всі розглянуті країни, за винятками Румунії, яка вже мала регулярну армію з бойовим досвідом, та Угорщини, на яку було накладено обмеження стосовно збройних сил згідно умов Тріанонської угоди, створювали власні армії спочатку на добровільній основі, а згодом переходили на загальний військовий обов'язок. Під час їх формування виникали проблеми з одностроєм та озброєнням. Угорщина використовувала запаси дореволюційного Гонведу. Фінляндія, Естонія та Румунія залежали від зовнішніх поставок, тому не мали єдиного стандарту озброєння, як правило, використовували зразки зброї як Центральних держав, так і країн Антанти. Найкращі зразки стрілецької зброї були австро-угорські; артилерії – французькі польові гармати та німецькі гаубиці; панцерної – російські; авіаційної – французькі та німецькі винищувачі.

Командний склад нових держав, як правило, становили дореволюційні кадри імператорських армій Росії й Австро-Угорщини. Проте, в Фінляндії й Естонії спостерігали добровольців з Швеції та

Німеччини.

Уніформа, знаки розрізнення й організація нових армій Фінляндії та Естонії суттєво відрізнялися від російської, формувались під впливом інших держав, особливо Швеції та Німеччини. Тільки нова Угорська національна армія зберігала риси Гонведу.

Найефективнішими під час Антибільшовицьких війн у Центральній і Східній Європі виявилися армії Фінляндії та Румунії, які не тільки захистили свою територію від агресії, але й забезпечили перемогу над більшовизмом у сусідніх країнах (Естонії та Угорщині). Фінляндія вела війну на один фронт проти радянської Росії, проте, по обидва береги Фінської затоки, і стала регіональним центром сили на Балтиці. Румунії довелося вести війну на два фронти: Угорський і Російський, незважаючи на цей вона вийшла з війни переможницею, і стала регіональним центром сили на Балканах. Суттєвою різницею між країнами було те, що Фінляндія створила армію з нуля, тоді як Румунія мала професійну армію із значним досвідом Першої світової війни. Армії Румунії, Фінляндії й Естонії виявилися стійкими щодо більшовицької пропаганди, тоді як стомлена війною армія Угорщини стрімко збільшовизувалася.

Список використаної літератури

1. Э. фон Валь. Война белых и красных в Финляндии в 1918 году. – Таллинн, 1936. – 94 с.

2. Волков С. Трагедия русского офицерства / Сергей Волков. – М.: Центрполиграф, 2001. – 508 с.
3. Р. фон дер Гольц. Моя миссия в Финляндии и Прибалтике. – СПб: Из-во Европейского ун-та в Санкт-Петербурге, 2015. – 318 с.
4. Деникин А. Очерки Русской Смуты. В 3 кн. – М.: Айрис Пресс, 2006. – Кн.3. – Т. 4–5: Вооруженные Силы Юга России. – 832 с.
5. Дерябин А. Гражданская война в России 1917–1922. Войска интервентов. – М.: АСТ, 2003. – 48 с.
6. Дерябин А. Гражданская война в России 1917–1922. Национальные армии. – М.: АСТ, 1998. – 48 с.
7. Зайцов А. 1918: очерки истории Русской Гражданской войны. – М.: Кучково поле, 2006. – 368 с.
8. Знаки различия Финской армии : [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.oposcuu.com/finlandwwii.htm>
9. Какурин Н., Вацетис И. Гражданская война 1918–1921. – СПб: Полигон, 2002. – 672 с.
10. Какурин Н. Стратегический очерк гражданской войны. – М.; Л.: Воениздат. 1926. – 160 с.
11. Маннергейм К.Г. Мемуары / регент, президент, маршал Карл Густав Эмиль Маннергейм. – М.: Вагриус, 1999. – 510 с.
12. Мельтюхов М. Бессарабский вопрос между мировыми войнами 1917–1940. – М.: Вече, 2010. – 464 с.
13. Россия. 1913 год. Статистико-документальный справочник. – СПб: Блиц, 1995. – 416 с.
14. Униформа Вооруженных Сил Румынии 1912–1930 годов // Униформа стран Мира : [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://uniforma-army.ru/romynia-1912.php>
15. Финские, датские и шведские добровольцы в Эстонской Освободительной войне // Estonica. Энциклопедия об Эстонии : [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.estonica.org/ru/>
16. Холодовский В. Революция 1918 года в Финляндии и германская интервенция. – М.: Наука, 1967. – 387 с.
17. Эстонская Освободительная война // Estonica. Энциклопедия об Эстонии : [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.estonica.org/ru/>
18. Bernad D., Kliment Ch. Magyar Warriors. The History of the Royal Hungarian Armed Forces, 1919–1945. – Solihull: Helion & Co. Ltd., 2015. – Vol. I. – 404 p.
19. Jussila O., Hentila S., Nevakivi J. From Grand Duchy to a Modern State. A Political History of Finland Since 1809. – London: Hurst and Co., 1995. – 398 p.
20. Kaitseväevormi kirjeldus. – Tallinnas, 1936. – 164 l.
21. Kaitseväe vormiriide, terarelvade, sõjalise varustuse ning rakmete joonistused: lisa Sõjainistri käsukirja nr. 36 juure 27. jaan. 1926. – 17 l.
22. Kaitseväe vormiriide, terarelvade, sõjalise varustuse ning rakmete joonistused. – Tallinnas, 1926. – 14 l.
23. Kidd S. Military Uniforms in Europe 1900–2000. – Morrisville: Lulu Press, Inc., 2012. – Vol. 1. – 204 p.
24. King of Battle: Artillery in World War I / ed. by Sanders Marble. – Leiden: Brill Academic Publish, 2016. – 382 p.
25. Kirîtescu C. Istoria războiului pentru întregirea României 1916–1919. – Bucureşti: Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1989. – Vol. II. – 524 p.
26. Knötel R., Knötel H., Sieg H. Uniforms of the World: A Compendium of Army, Navy, and Air Force Uniforms, 1700–1937. – London: Arms & Armour Press, 1980. – 483 p.
27. Kursietis A. The Royal Hungarian Armed Forces 1919–1945. – Soesterberg: Aspect Publishers, 2016. – 252 p.
28. Niehorster L. The Royal Hungarian Army, 1920–1945, Vol. 1: Organization and History. – New York: Europa books, 1998. – 320 p.
29. Palokangas M. Itsenäisen Suomen sotilasarvot ja arvomerkit: Suomen maavoimien sotilasarvojärjestelmä ja arvoasteiden merkitsemistavat vuosina 1917–2000. – Apali, 2000. – 119 s.
30. Preda D., Prodan C. Romania in WWI. A Concise History. – Saarbrücken: Lambert Academic Publishing, 2012. – 187 p.
31. Puntila, L. The Political History of Finland 1809–1966. – London, Heinemann Ltd, 1975. – 248 p.
32. România în Primul Război Mondial / Victor Atanasiu, Anastasie Iordache, Mircea Iosa, Ion Oprea, Paul Oprea. – Bucureşti: Editura Militară, 1979. – 542 p.
33. Scafeş I., Scafeş C. Fabricat la "Škoda Werke". Artilerie de asediu în colecţia Muzeului Militar. – Bucureşti: Editura Alpha MDN, 2010. – 88 p.
34. Scafeş C., Şerbănescu H., Scafeş I. Trupele Blindate din Armata Română: 1919–1947. – Bucureşti: Editura Alpha MDN, 2011. – 88 p.
35. Stănescu M. Armata română şi unirea Basarabiei şi Bucovinei cu România, 1917–1919. – Constanţa: Ex Ponto, 1999. – 242 p.
36. Torrey G. The Romanian Battlefront in World War I. – Lawrence: University Press of Kansas, 2011. – 422 p.
37. Upton A. The Finnish Revolution, 1917–. – Minneapolis: University of Minnesota Press, 1980. – 608 p.

38. Vlădescu C. Uniformele armatei române. – București: Meridiane, 1977. – 172 p.
39. Zaloga S. Gustaf Mannerheim. Leadership. Strategy. Conflict. – Oxford; New York, Osprey Publishing Ltd., 2015. – 64 p.

Отримано: 10.03.2018 р.

УДК 343.812/827:94(477)“1918/1939”

Турчак О.В., доктор юридичних наук, доцент, начальник науково-дослідної лабораторії Наукового центру Сухопутних військ Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного (м. Львів)

«ТЮРМА НА ЛОНЦЬКОГО»: СТВОРЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ (1919–1944 рр.)

У статті розкривається історія створення та функціонування в'язниці «на Лонцького», що розпочинається у 1919–1923 рр. Актуальність дослідження посилюється тим, що тоді ж тюрма набула політичного характеру, якою залишалася і в наступні періоди свого функціонування. Серед її в'язнів були особистості, котрі увійшли в історію боротьби за незалежність України. Події вересня 1939 року започаткували новий, значно трагічніший, період в історії «тюрми на Лонцького». Після короткого адаптаційного періоду радянські війська почали фор-мувати тюремну систему для «перевиховання буржуазних націоналістів». Найтрагічнішими днями в її історії став кінець червня 1941 року – відступаючи, енкаведисти знищили найбільшу кількість політичних в'язнів у Галичині. Однак прихід німців не позначився на зміні призначення будівлі – «тюрму на Лонцького» трансформовано у слідчу в'язницю гестапо.

Ключові слова: тюрма на Лонцького, воєводське управління, політичні в'язні, український визвольний рух, радянська влада, НКВС.

«Тюрма на Лонцького» – місце, де «розбивалися надії та людські долі», – так сучасні історики характеризують в'язницю у Львові [1], історія якої сягає своїм корінням у 1920-ті роки. Після завершення Першої світової (1918 р.) і польсько-української війн (1918–1919 рр.) західноукраїнські землі, де-факто, були окуповані Польською державою. На новоприєднаних територіях ліквідовано законодавство Західно-Української Народної Республіки (далі – ЗУНР), відповідно до Конституції Другої Речі Посполитої трансформовано органи місцевого самоврядування. Тотальна полонізація викликала опір місцевого українського населення, що змушувало владу розширити мережу в'язниць, де б утримувалися особи, заарештовані за політичні «злочини».

Історіографія проблеми історії тюрми на Лонцького не надто широка. Дослідження цього етапу визвольних змагань українського народу активізувалися лише з початку становлення незалежної Української держави та пов'язаним з цим національним відродженням, що пробудило значний інтерес

до замовчуваних сторінок минулого. Зокрема серед науковців, які долучилися до дослідження цієї тематики, слід назвати наукових працівників Українського інституту національної пам'яті (Володимир В'ятрович), Центру дослідження визвольного руху (Руслан Забілий, Ігор Дерев'яний), Музею-меморіалу «Тюрма на Лонцького» тощо. Значний пласт документальної інформації можна почерпнути з опублікованих спогадів колишніх в'язнів тюрми.

Мета статті полягає у вивченні, висвітленні та популяризації маловідомих сторінок української історії, зокрема історії функціонування тюрми на Лонцького.

Власне у 1919 р. розпочала функціонувати в'язниця, яку сучасники називали «тюрма на Лонцького» (розташовувалася у Львові на вул. Сапіги–Брюлова, названа на честь Еліаша Яна Лонцького) [2]. Тоді ж Львівське воєводське управління, виконуючи доручення Міністерства юстиції, сформувало інспекційну комісію, яка провела обстеження в'язниці та

визначила обсяги ремонтних робіт [3, арк.5]. Згідно рекомендацій комісії упродовж трьох наступних років до колишніх казарм жандармерії, що споруджена в 1890 р. за проектом Ю.-К. Яновського у неоренесансному стилі [4], добудовано класичну «тюрму» з камерами на три поверхи, яка розрахована на 300 осіб [2].

У 1920-х роках «тюрма на Лонцького» набула усталеного вигляду та складалася із комплексу будівель, де зосереджувалися:

воєводське управління державної поліції (Wojewódzka Komenda Policji Państwowej);

повітове управління державної поліції (Powiatowa Komenda Policji Państwowej);

окружна комендатура державної поліції (Okręgowa Komenda Policji Państwowej);

2-й відділ контррозвідки, який відстежував громадсько-політичні формування антидержавного спрямування;

4-й відділ Головної комендатури державної поліції [2].

Які ж функції покладалися на інституції, що знаходилися у «тюрмі на Лонцького»? Відповідно до статуту від 24 липня 1919 р., затвердженого Міністерством внутрішніх справ, поліція визначалася як один із органів виконавчої влади. До її компетенції належали роботи із забезпечення правопорядку, розслідування адміністративних і кримінальних зло-чинів. Відповідно до наказу Головного комен-данта державної поліції від 3 вересня 1921 р., поліція трансформувалася в орган політичної адміністрації та підпорядковувалася воєводським управлінням і староствам. У 1922 р., відповідно до наказу Головної комендатури державної поліції у Варшаві від 28 січня 1922 р. створено спеціальний відділ 4-D, що опікувався справами військових злочинів, скоєних цивільним населенням [5].

Наголосимо, що саме перша бригада 4-го відділу Головної комендатури державної поліції займалася розслідуваннями діяльності Української військової організації (далі – УВО). «Відповідно всі вчинки членів цієї організації класифікувалися як кримінальні злочини та не враховувався жодний політичний зміст, – відзначають сучасні науковці. – Цілком ймовірно, що в плани поліції не входив пошук політичних мотивів при розслідуванні, адже у цьому випадку слідство привернуло б до себе увагу галицької спільноти. Враховуючи цей мотив інкримінація складу злочину щодо членів

УВО проходила за суто кримінальним законодавством» [5].

«Тюрмі на Лонцького» центральні органи влади присвоїли статус «в'язниці з особливим режимом». Згідно із регламентом, розробленим Міністерством юстиції, заарештованим заборонялося:

галасувати (кричати, співати та ін.);

чинити розгاردіяш (пересувати лавки, столи, плювати на підлогу, писати по стінах та на предметах тюремного вжитку тощо);

ставати вночі;

виглядати з вікон;

не дотримуватися правил особистої гігієни та ін.

Також регламент «тюрми на Лонцького» встановлював «правила поведінки» заарештованих:

виконувати накази та розпорядження наглядачів;

при зустрічах з наглядачами – привітатися, знімаючи головних убір;

встати з місця після входу до камери наглядача;

налагодити хороші відносини із співкамерниками та ін.

За бажанням, із дозволу адміністрації в'язниці, заарештованим дозволялося користуватися бібліотекою, відвідувати лекції священнослужителя, направляти у письмовій формі прохання прокурору тощо [6, арк.3-4.].

Попри те, що у «тюрмі на Лонцького» перебували здебільшого «політичні в'язні», заарештовані відрізнялися за своїм статутом і поділялися на дві групи. До першої належали небезпечні в'язні (утримувалися у спеціальних ізоляторах), поведінка яких регламентувалася спеціальним Правильником. Їм заборонялося:

відсилати/отримувати кореспонденцію (не частіше, ніж один раз на три місяці);

зустрічатися із рідними (не частіше, ніж один раз на три місяці);

отримувати посилки від рідних/друзів;

купувати, на зароблені гроші на примусових роботах, додаткове харчування [6, арк.4].

У значно кращих мовах утримання у «тюрмі на Лонцького» перебували заарештовані другої групи. Вони мали право отримувати/писати листи (не частіше одного на два місяці), їм дозволялося зустрічатися з рідними (не частіше одного на два місяці), санкціоновано право купувати додаткові порції в'язнич-ного харчування і навіть, за

умови зразкової поведінки, у вільний час грати у шахи та (або) доміно. Проте адміністрація в'язниці забороняла ув'язненим отримувати від знайомих, рідних «передачі» [6, арк.4].

Зауважимо, що існувала й третя (привілейована) група в'язнів, поведінка яких часто виходила за рамки регламенту «тюрми на Лонцького». Особи, які належали до цієї групи могли зустрічатися із двома рідними (15–20 хв.), відсилати/отримувати посилки (не частіше одного разу на місяць), а мали можливість використовувати зароблені кошти не тільки на додаткову їжу, але й одяг шляхом письмового звернення до адміністрації в'язниці [6, арк.4].

Звісно не усі в'язні дотримувалися регламенту «тюрми на Лонцького», що приводило до погіршення їх становища та накладення «дисциплінарного покарання»:

- виголошення догани;
- переведення до рівня нижчого класу;
- позбавлення «пільг» в'язнів другого класу;
- заборона користуватися бібліотекою упродовж двох тижнів;
- заборона спілкування/листування з рідними;
- заборона розпоряджатися заробітком протягом чотирьох тижнів;
- позбавлення заробітку упродовж двох тижнів;
- зменшення порції тюремного харчування (часом в'язням, що перебували в карцерах, давали лише хліб і воду);
- позбавлення постелі (т. зв. «тверде ложе») на два тижні;
- замикання у карцері протягом двох тижнів, або суцільно темній камері на сорок вісім годин [5; 6, арк.5].

«Тюрма на Лонцького» була переповнена у періоди напруження польсько-українських відносин у краї, насамперед у час проведення пацифікації (1930 р.), вбивства українським націоналістичним підпіллям відомих польських суспільно-культурних і політичних діячів. Сучасні історики констатують, що «основними її «клієнтами» були члени УВО, пізніше ОУН, які очолювали боротьбу українського народу проти польської влади. За офіційними даними, політичних в'язнів у міжвоєнний період у Львові нараховували трохи більше тисячі» [7]. У 1936 р., зокрема у в'язниці відбувався процес над членами ОУН С. Бандерою, Я. Стецьком, М. Лебедем [8].

Таким чином, можемо із впевненістю

констатувати, що у 1920-х – 1930-х рр. у «тюрмі на Лонцького» перебували структури, що «використовувалися у боротьбі проти українського визвольного руху. До в'язниці потрапляли особи, що безпосередньо брали участь в акціях, спрямованих проти представників окупаційної влади, а також особи, що брали участь у культурницьких акціях, мирних демонстраціях, поширенні листівок тощо» [4].

«Золотий вересень» 1939 р. започаткував новий, значно трагічніший, період в історії «тюрми на Лонцького». «Як польські війська втекли з міста, місто було порожнє, – пригадує польський історик. – Через кільканадцять днів тут створилися різні міліції, була міліція єврейська, була міліція бувших в'язнів, не політичних в'язнів, а криміналістів, які також створили свою міліцію... Червона Армія ще не прийшла, так було десь біля тижня, як сказали б німці, то була вільна земля...» [9].

Цей період тривав недовго. 17 вересня 1939 р. радянські війська увійшли до Львова та після короткого адаптаційного періоду, пов'язаного із формуванням органів місцевої влади за зразком Радянської України, розпочали формувати тюремну систему для «перевиховання буржуазних націоналістів». «Тюрмі на Лонцького» у радянській каральній системі присвоєно №1, а в будівлі розмістилося управління Наркомату внутрішніх справ (далі – НКВС) та його в'язниця із особливо строгим режимом (керівник – І. Серов). «Оскільки із кожним днем владарювання «визволителів» їх ставало все більше, то й тюрми були переповнені. У планах каральної системи було повністю підпорядкувати край та перекроїти його на радянський манер... Найбільш активних і свідомих мали знищити, а середній клас вивести для підкорення східних і північних обширів «великої Батьківщини»... [7].

На відміну від польського владного режиму, радянська влада у 1939–1941 рр. щоб приховати свої злочини, знищила усі архівні документи, через що встановити як точну кількість жертв, так і національний/соціальний склад в'язнів «тюрми на Лонцького» практично не можливо. «Відтворити повністю за допомогою радянських документів події ми не можемо, бо мало що збереглося. Є ще спогади людей, які були очевидцями цієї трагедії, які заходили у приміщення тюрм

уже під час німецької окупації, але аналізуючи ці дані моя думка є така, що багато описів є значно перебільшені. Вони, наприклад, описують такі тортури, які вимагали багато часу на їх виконання», – зауважують працівники Музею «Тюрма на Лонцького» [10].

Все ж таки, певні висновки робити можна. По-перше, у 1939–1941 рр. в'язниця була переповнена політичними в'язнями. По-друге, «якщо на початках серед арештованих переважали представники польської адміністрації та єврейського бізнесу, то під кінець основним противником системи стали бійці ОУН», – зауважують українські історики [7]. По-третє, по документах ліміт «тюрми на Лонцького» становив 1500 осіб, а напередодні Другої світової війни у ній утримувалося понад 3600 заарештованих [10]. По-четверте, санітарно-гігієнічні умови утримування в'язнів були жахливими. Додамо, що не кращим був і їх морально-психологічний стан, оскільки до слідчої практики радянських карально-репресивних органів увійшла «традиція» брутального поводження із в'язнями не лише під час допитів, складання протоколів тощо, але й в інший час – уночі в'язням не давали можливості заснути: вмикали світло, відчиняли двері та будили в'язнів. «Всі ці заходи були спрямовані на послаблення фізичного та психологічного стану людини та швидке отримання необхідної інформації...» [4], – резюмують історики.

Без сумніву, найтрагічнішими днями в історії «тюрми на Лонцького» став кінець червня 1941 р. – відступаючи, енкаведисти знищили найбільшу кількість політичних в'язнів у Галичині (близько 2 тис. осіб) [11]. Масове знищення в'язнів «тюрми на Лонцького» започаткував наказ керівника Наркомату держбезпеки (далі – НКДБ) СРСР С. Меркулова від 23 червня 1941 р., в якому запропоновано розділити в'язнів на дві категорії: першу – розстріляти, другу – евакуювати. Коли прийшов цей наказ, в'язні першої категорії були вже розстріляні за ініціативою місцевого управління НКВС. Інших в'язнів (бл. 4500 осіб) потрібно було депортувати в концтабори. «Прийшов план депортації, була розрахована кількість вагонів, яка була потрібна для цього, але цей план провалився. З цих 4,5 тисячі в'язнів було депортовано трохи більше ніж 1800 в'язнів. Решта лишилася в тюрмах. І в'язнів почали

розстрілювати...» [10], – зауважують українські науковці.

Справді, упродовж 23–28 червня 1941 р. працівники НКВС, уже знаючи про наближення німецьких військ, не маючи можливості евакуювати в'язнів, розстрілювали їх просто на тюремному подвір'ї. У в'язниці було вбито майже 1700 осіб (українці, поляки, євреї). Частину в'язнів кинули в ями, інших – залишили. Оскільки тіла були понівечені, то більшість жертв поховали на цвинтарях [12]. І. Дерев'яний зауважує, що у перші дні Другої світової війни відбувалися індивідуальні розстріли у спеціальній розстрільній камері, а трупи вивозили за межі міста для поховання (до сьогодні ці місця масових захоронень не відомі). «В останні дні перебування советів, як їх називали львів'яни, відбувалися масові знищення в'язнів в камерах з автоматичної зброї через віконечко для передачі їжі. Близько 700 тіл було поховано у зовнішньому дворі тюрми у трьох ровах. Також чекісти залишили трупи в камерах тюрми. Серед розстріляних в'язнів було 67,2% українців, 23,4% поляків, 7% євреїв і представники інших національностей», – констатує науковець [13].

Після приходу німецьких військ до Львова (липень 1941 р.), було відчинено місцеві в'язниці, і, відзначають свідки подій, «від побаченого львів'яни жахнулись: прибиті до двох-трьох дитячі тіла, трупи і кров. З того часу збереглися фотографії, зроблені німецькою владою, яка ці матеріали використовувала у своїй пропаганді» [14]. У газеті «Українські щоденні вісті» започатковано спеціальну рубрику, що присвячена пошуку в'язнів львівських в'язниць, яких заарештували у період «перших советів». Типовий приклад: «Фотюк Василь, арештований 21 грудня 1940. Сидів на Лонцького до 16 червня 1941. Хто знає щось про нього, зволить подати вістку на адресу: поч. Ліснів, село Піски, пов. Броди, Фотюк Роман» [15].

Проте прихід німців не позначився на зміні призначення будівлі – «тюрму на Лонцького» було трансформовано у слідчу в'язницю гестапо [4]. Масові знищення в'язнів продовжувалися: згідно із матеріалами Нюрнберзького процесу, у Львові та області у цей період було знищено 700 тис. осіб, серед них – 133 тис. євреїв були вбиті упродовж 1941–1943 рр. Частина людей загинули у

«тюрмі на Лонцького» [12].

«Тюремний побут обтяжувався нелюдськими умовами утримання в'язнів, — зауважують працівники Музею «Тюрма на Лонцького». — Гігієнічні умови на Лонцького були жахливі. До в'язничних камер вода не подавалася. До вмивальні в'язнів приводили раз на тиждень, а купатися дозволяли один раз на вісім місяців. Тоді одяг дезінфікували паром. Взимку 1942–1943 рр. такі побутові умови викликали появу тифу, який почав швидко розповсюджуватися серед в'язнів. Гестапо почало боротьбу з тифом суто гітлерівським методом, розстрілюючи в'язнів та висилаючи ще здорових людей до концентраційних таборів. Оскільки у камерах дезінфекцію не проводили, у них залишалися тифозні воші, а тому епідемія лютувала й надалі» [4].

Щоб не вдаватись до довгих описів побуту в'язнів, звернемося до спогадів професора К. Жигульського який у книзі «Я з львівського етапу» так описує своє перебування у тюрмі на Лонцького у 1941–1944 рр.: «Побачений мною образ був кошмарний — під муром, на пагорку свіжонасипаної землі сиділа група євреїв. То були тільки чоловіки, судячи із зовнішності — ортодокси, усі сильно побиті, закривавлені, вкриті синцями, руки у них були брудні й також закривавлені. Вони сиділи непорушно, мов приречені, їх пильнували кілька німців із автоматами в руках. На підвір'ї, видобуті із землі, лежали трупи убитих НКВС в'язнів,

деякі уже зі слідами розкладу, похованих просто на місці. Їх було кількесот, частина мала виразні сліди від тортур, значних опіків, поламаних кісток і поранень... Німці змусили схоплених під час облави у старих кварталах міста євреїв викопувати рештки голими руками» [8].

Серед в'язнів «тюрми на Лонцького» слід виокремити когорту відомих діячів українського національно-визвольного руху: К. Зари-цька (діяч ОУН), Ю. Шухевич (діяч ОУН, брат Романа Шухевича — Головного командира УПА), Д. Клячківський (командир групи УПА «Північ»); І. Климів (провідник Крайової Екзекутиви (виконавчого органу) ОУН у 1939–1940 рр.), Л. Полюга (діяч ОУН, зв'язко-вий та охоронець Р. Шухевича); В.-І. Порендовський (діяч ОУН) та багато ін. [4].

Таким чином, як слушно відзначають українські історики, у «тюрмі на Лонцького» у першій половині ХХ ст. «перебували керівні органи оперативних карально-репресивних структур польських, радянських, німецьких режимів, діяльність яких передбачала планування, розроблення методів, а також проведення ліквідації політичних противників режиму. Паралельно із зазначеними структурами тут містилася в'язниця для політичних в'язнів, проводилися допити із застосуванням тортур, складалися протоколи тощо. У мешканців міста ця в'язниця стала уособленням окупаційних влад та її репресивних методів діяльності».

Список використаної літератури

1. Нечвідова О. Блаженні гнані за правду... : [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/25770>
2. Музей-меморіал «Тюрма на Лонцького» у Львові : [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: <http://incognita.day.kiev.ua/muzej-memorial-tyurma-na-lonczkogo-u-lvovi.html>
3. Центральний державний історичний архів (далі — ЦДІАЛ) України в м. Львові, ф.205, оп.1, спр.1587.
4. Дерев'яний І., В'ятрович В., Забілий Р. Історія в'язниці «на Лонцького» : [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: http://ura.in.ua/book/?page_id=37
5. Період польської окупації 1919–1939 рр. : [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: <http://www.lonckoho.lviv.ua/istoriya/istoriya-vyaznytsi/period-polskoji-okupatsiji-1919-1939-rr>
6. ЦДІАЛ України, ф.205, оп.1, спр.1795.
7. Білан Б. Тюрма на Лонцького. Звільнення від смерті : [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: http://zik.ua/news/2012/09/27/tyurma_na_lonckoho_zvylnennya_vid_smerti_372335
8. Трагічна історія тюрми на Лонцького : [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: <http://any-type-tour.com/Lviv/articles.php?ch=17>
9. Пиркало С. Спогади очевидців про «золотий вересень» 1939 р. : [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: http://www.bbc.com/ukrainian/indepth/story/2009/09/090918_1939_september_pyrkalo.shtml
10. Галечик В. Ігор Дерев'яний: Поіменно знаємо дуже мало людей, розстріляних у червні 1941 року в тюрмах НКВС : [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: <http://dyvys.info/2016/06/30/igor-derev-yanyj-roimenno-znayemo-duzhe/>

11. Браун А. Музей у тюрмі // Україна молода. – 2009. – 4 липня.
12. Трагічна історія тюрми на Лонцького : [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <https://www.radio-svoboda.org/a/2161112.html>
13. Дерев'яний І. Найкривавіша сторінка в історії тюрми на Лонцького : [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <https://maidan.org.ua/2015/05/najkrivavisha-storinka-v-istoriji-tyurny-na-lontskoho/>
14. Через засекречені архіви МВС досі невідома доля закатованих НКВД дітей : [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/short/2011/06/13/42510/>
15. Подайте вістку : [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/53932> [Українські щоденні вісті, 13.08.1941].

Отримано: 28.01.2018 р.

УДК 344.43:94(430).086

Чайковский А.С., доктор исторических наук, профессор, заслуженный работник образования Украины

Чайковский С.А., кандидат юридических наук, заслуженный юрист Украины (г. Киев)

ВОЕННЫЕ ШТРАФНИКИ И СМЕРТНИКИ ТРЕТЬЕГО РЕЙХА (1939–1945)

В статье рассматриваются вопросы связанные с появлением и функционированием в вооруженных силах Третьего рейха штрафных формирований, системы привлечения военнослужащих Вермахта, сотрудников, солдат и офицеров СС к дисциплинарной и уголовной ответственности, наличия различного рода судебных и внесудебных инстанций. Определенное внимание уделено формам, видам и методам приведения в исполнение их решений, в том числе приговоренным к высшей мере наказания.

Ключевые слова: предательство, дезертирство, уголовное наказание, смертная казнь, штрафники, штрафные лагеря, тюрьмы, военные преступления, Абвер, СД, ГФП.

Все армии мира никогда не были идеальными. Будучи массовыми, нередко миллионными, при всем старании, особенно в условиях войны, они далеко не всегда оказывались на высоте предъявляемых требований. История же свидетельствует: государственная власть должна опираться на прочную военную основу, иначе она рухнет. Одной из важных составных последней являются боеспособные вооруженные силы. «Войско, которым государь защищает свою страну, – отмечал итальянский философ, мыслитель и политический деятель эпохи Возрождения Никколо Макиавелли (1469–1527), – бывает либо собственным, либо союзническим, либо наемным, либо смешанным. Наемные и союзнические войска бесполезны и опасны... Наемники честолюбивы, распущены, склонны к раздорам, задиристы с друзьями и трусливы с врагом, вероломны и нечестивы; поражение их отсрочено лишь настолько, насколько отсрочен решительный приступ (противника – авт.); в мирное же время они разорят не хуже, чем в военное неприятель... Наемники

славятся тем, что медленно и вяло наступают, зато с замечательной быстротой отступают». Союзнические войска, по его убеждению, «почти всегда опасны, ибо их поражение грозит государю гибелью, а победа – зависимостью. Союзническое войско – это верная смерть тому, кто его призывает... В наемном войске опасна нерадивость, в союзническом доблесть» [7, с.70; 72-73].

Ненадежна и смешанная армия, особенно когда в ней национальные вооруженные силы уступают по численности наемным. Мудрые государи, подчеркивал Н. Макиавелли, предпочитают иметь дело с собственной армией. Ибо лучше проиграть со своими, чем выиграть с чужими. «Без собственного войска государство непрочное – более того, оно всецело зависит от прихоти фортуны, ибо доблесть не служит ему верной защитой в трудное время» [7, с.75, 77].

Не всегда гарантирует успех в войнах и наличие собственных армий. Многое зависит от их подготовки и боевой готовности, качества, количества вооружения и снаряжения, уровня командных кадров,

морального духа личного состава, других не менее важных факторов. Мобилизация в условиях военных действий многотысячных масс, наряду с увеличением их численности, непременно ведет и к появлению различных проблем, в т.ч. связанных с состоянием воинской дисциплины и порядка.

Трусы, паникеры, дезертиры, предатели в армиях мира были всегда. В различные периоды боролись с ними по разному. Уже в античные времена вспоминались такие отрицательные явления, как дезертирство. В римских законах 12 таблиц (450 г. до н.э.), находим упоминание о *pevduellio* – военном преступлении, состоящем в переходе легионера на сторону противника или бегстве с поля битвы. Соответствующими были и наказания отступников. Разнились они по формам и методам: от закалывания мечом, распятия, до забивания палками или камнями [4, с.303]. Так называемая «Ясса» (сборник догматов, которыми должны были руководствоваться все подданные империи Чингисхана, ее роды и племена), гласила: «... Війна – це єдине заняття, гідне монгола, тому кожний здоровий і дорослий монгол мусить воювати... Очима, вухами й руками Чингізхана є його полководці – оркони. Дев'ятикратно можуть вони заслужити покарання на смерть, але тільки десятий злочин не пройде їм безкарно...

Військо ділиться на десятки, сотні, тисячі (гурани) й десятки тисяч (тумани)... Втікати з поля бою невільно поки повиває над войовниками ханський бунчук... Кара на смерть чекає шпигунів, содомитів і чарівників, зловлених на гарячому. Кого не зловили, мусить зізнатися... Слово монгола святе. Хто ним зловживає, згине» [18, с.13]. В случае дезертирства во время сражения одного из десятки, казни подлежали все остальные.

Для приведения смертного приговора за допущенный в ходе военного похода проступка, в штатах швейцарского наемного войска (XV в.), содержался палач [7, с.240]. В юридическую оценку воинских преступлений новшество внес и Фридрих II Прусский (1712–1786), предписавший отрезать дезертирам и предателям уши и носы, отправляя их затем на строительство крепостей. В свою очередь «фельдфебель на троне» – король Фридрих Вильгельм I (1688–1740) ужесточил наказание данной категории конфискацией ее имущества.

После появления в январе 1871 г. Германской империи («Второй империи»), в действие вступил Немецкий имперский армейский уголовный кодекс, отменивший существовавшие до этого земельные правовые акты. Попытка, а тем более факт дезертирства, особенно в условиях войны, предполагали жестокую месть: попытка – лишение свободы на срок от 5 до 10 лет; побег с осажденной крепости или поля боя, а также переход на сторону врага – смертную казнь...

В ходе глобального вооруженного противостояния явлений дезертирства, измены и предательства не избежали как Красная армия, так и немецкий Вермахт. В их ряды, особенно в первом случае, почти одновременно влились сотни тысяч людей, немалое число из которых имели уголовное прошлое, неоднозначное отношение к происходящим событиям, были политическими оппонентами, а нередко и скрытыми противниками существующей власти. И если в Вермахте, в течение многих лет воспитавшегося в духе реваншизма и ненависти к другим народам, длительное время отрицательных эксцессов удалось избежать, то в условиях, когда по всей линии фронта немецкие войска стали наносить мощные удары, в Красной армии, при нередко паническом отступлении частей и соединений, появились непоодинокое факты неподчинения, оставления занимаемых позиций, дезертирства, отказа от выполнения боевых приказов, а часто и предательства. Один из участников событий той поры, вскоре погибший, оставил в дневнике следующую запись: «29.8.1941 г. Армия не является такой, какой мы привыкли ее представлять. Громадные недостатки... Положение с личным составом очень тяжелое. Почти весь состав армии (50-й, Брянского фронта – *авт.*) подобран из людей, родина которых занята немцами. Они хотят домой. Бездеятельность, отсиживание в окопах деморализуют красноармейцев. Появляются случаи пьянок командного и политического состава. Люди не возвращаются из разведки... Дела идут плохо» [15, с.114]. Сложившаяся тогда ситуация угрожала существующему государственному строю, вела к разрушению воинских устоев, а в конечном итоге к неминуемому поражению в войне.

На приеме (апрель 1945 г.) в честь

подписания советско-югославского договора о дружбе, взаимной помощи и сотрудничестве, в ответ на упрек члена югославской делегации М. Джиласа о неподобающем поведении части военнослужащих РККА на освобожденной территории Европы, И. Сталин ответил: «Мы открыли тюрьмы и всех взяли в армию... Красная Армия не идеальна». Помолчав, добавил: «Важно, что она была немцев, а она их бьет хорошо, – все остальное второстепенно» [13, с.6, 11]. О событиях ранней военной поры, упомянуть он не считал нужным...

В вопросах верности присяге, воинской дисциплине и порядка, далекими от идеала были и вооруженные силы Третьего рейха. По классификации Н. Макиавелли они, при преобладании «собственного войска», имели смешанный тип. Служили в них наемники (в Вермахте – подразделения и части из коллаборантов; в войсках СС добровольческие дивизии – мусульманская «Ханджор», албанская «Скандерберг», французская «Шарлемань», латвийская «Латвия», эстонская «Эстония», украинская «Галиция»), другие формирования, общим числом около 30. Союзниками Вермахта выступали армии Венгрии, Румынии, Италии, некоторых других стран. Последнее не мешало многим немецким офицерам и генералам, партийным и государственным бонзам с насмешкой, а нередко и презрительно, отзываться о их боеспособности¹.

Вермахт, как и Красная армия состоял из разношерстной человеческой массы с присущими ей проблемами и изъянами, которые стали зримо заметны уже после первых его серьезных поражений. В сравнении с противоборствующей стороной в масштабном проявлении отрицательные явления в нем не совпали лишь с военными периодами. Бегство с поля боя, дезертирство, предательство и т. д. для РККА было во многом характерно в 1941–1942 гг., немецких войск – соответственно, в 1943–1945 гг.

¹ В дневниковой записи шефа «министерства правды» Третьего рейха от 9 марта 1943 г. находим: «Что касается обстановки на фронтах, то дуче (диктатор Италии Бенито Муссолини, который являлся и руководителем (луче) итальянской фашистской партии – *авт.*), тоже обманывают его генералы. С этими итальянцами никакой каши не сваришь. Они ненадежны как в военном, так и в политическом отношении...» [11, с.687].

Факты дезертирства, сдачи в плен и пр., особенно на заключительном этапе войны, стали обыденными. Отличавшийся жесткостью по отношению к подчиненным, убежденный нацист, командующий группой армий «Южная Украина», позже «Центр» фельдмаршал Фердинанд Шёрнер отдал приказ: военнослужащих, оставивших боевые позиции, расстреливать на месте. Тогда же к массовому убийству «предателей и изменников делу фюрера», присоединился и нацистский «Вервольф». Проведя в советских лагерях для военнопленных почти 10 лет, возвратившись в 1955 г. в ФРГ, Мюнхенским судом (1957 г.) Ф. Шёрнер был приговорен к 4,5 годам тюрьмы за казнь своих солдат и офицеров без суда и следствия [6, с.729-730].

Опираясь на демократические традиции предшественника – Рейхсвера (вооруженные силы Германии 1919–1934 гг.), до начала Второй мировой войны в Вермахте штрафные подразделения для нарушителей воинской дисциплины отсутствовали. Наблюдались лишь «воспитательные» (особые) отделения для недисциплинированных элементов, чье поведение ставило под угрозу воинский порядок, но не попадало в разряд уголовно наказуемых. По одному они были созданы в сухопутных войсках, военно-морском флоте (далее – ВМФ) и люфтваффе. Перевод в них солдат и унтер офицеров осуществлялся по приказу командира части при наличии неоднократных дисциплинарных взысканий. Служба и быт в них заметно отличались от обычных армейских будней, и уже тем, что существовали такие юридические понятия как «ужесточение службы» и «неустанный надзор». Предусматривались и урезанный продовольственный паек, запреты на увольнение, отпуска и др. Со временем особые отделения превратились в структурные единицы в соединениях Вермахта.

Неподдающиеся «перевоспитанию» через комиссование подвергались изгнанию из армии или передаче в руки полиции. Либеральный подход к нарушителям «армейских устоев» вызывал глубокое недовольство нацистской партийной верхушки. Ее реакция привела к появлению в августе 1939 г. Особого военно-уголовного судопроизводства. В нем, в частности, отмечалось: «Дезертирство карается смертной казнью или пожизненным заключением». Позже (октябрь 1940 г.), документ пополнился новым юридическим

термином – «особо тяжкие случаи дезертирства» [4, с.311], за что предлагалась исключительно высшая мера наказания. Особые отделения были упразднены, их личный состав возвращен в регулярные части, а «неисправимые вредители, наносящие своей деятельностью ущерб Вермахту», направлялись в концентрационные лагеря [4, с.313]. Но скоро, с учетом начатой на европейском театре военных действий (далее – ТВД) войны, «воспитательные» подразделения возродились вновь. Их контингент состоял из: ленивых, небрежных, неряшливых, недовольных, упрямых, антисоциальных и асоциальных личностей, жестоких, лживых, мошенников, безвольных, психопатов и пр. Другими словами, все, кто каким-либо образом препятствовал успешному походу на Восток. Испытательный срок для них устанавливался от трех до шести месяцев. Не оправдавших надежд отправляли в находившиеся в ведении СС лагеря.

После вторжения в СССР из «воспитанников» отделений стали формировать особые полевые батальоны. Первый из них в октябре 1941 г. был создан при группе армий «Север», несколько позже они появились в группах армий «Центр» и «Юг». Меняя подчиненность, батальоны просуществовали до конца войны. Кроме «нерадивых», их костяком стали солдаты и младшие командиры проявившие трусость в бою, политически неблагонадежные и склонные к дезертирству лица, уголовные преступники и др. Подобные формирования были также созданы в ВМФ гроссадмирала Эриха Редера и люфтваффе рейхсмаршала Германа Геринга.

Первоначальные успехи Вермахта в европейских военных кампаниях позволили достаточно снисходительно относиться к «шалостям» отдельных военнослужащих, особенно офицеров. При приведении в исполнение приговоров военно-полевых судов предвиделись четыре типа наказаний – от обычного ареста, содержания в крепости, тюрьме общего режима, до заключения на срок до 15 лет в «учреждение» строгого режима. В последнем случае осужденный автоматически считался непригодным к службе в армии с дальнейшим направлением в концлагерь. Пребывание под арестом (до 6 недель), предусматривалось в казарме или гауптвахте. В 1942 г. в оперативных тыловых

районах групп армий на Восточном фронте гауптвахты получили название «военные места заключения», в зоне боевых действий – «передвижных армейских тюрем». В фронтовых условиях действовали и так называемые «штрафные команды». Оказавшиеся в них солдаты, срок наказания которых варьировался от недели до трех месяцев, преимущественно занимались тяжелым физическим трудом. На оккупированной территории арестованных и осужденных военнослужащих часто содержали в помещении местных тюрем, которые стали называть военные (следственные) тюрьмы Вермахта.

Еще одной формой исполнения наказания посредством лишения свободы, были штрафные лагеря. Сюда направлялись лица потенциально угрожавшие упадку морального духа личного состава и боеспособности подразделений и частей, а главное не поддающиеся «перевоспитанию». В большинстве же их контингент пополнялся из военных тюрем Вермахта, а также осужденными в соответствии с приговорами военно-полевых судов фронтовых войск, когда проступок не «тянул» на смертную казнь. Пребывание в лагере сначала было бессрочным, в 1942 г. время заточения в них установили в 9 месяцев. Штрафники занимались разминированием, убрали трупы убитых, проделывали проходы в ограждениях, возводили блиндажи, бункеры и др. В одном из немецких приказов подчеркивалось: «Использовать для самой тяжелой работы в предельно опасных условиях фронтовой зоны, по возможности в районе боевых действий». Обитатель одного из штрафных лагерей Роберт Штейн вспоминал: из его «сослуживцев» погибло более 90%. Кто-то умер от истощения и побоев, другие были убиты вражеской пулей [4, с.318-319].

В отличие от заключения в тюрьму или штрафной лагерь, ссылка в крепость длительное время не считалась уголовным наказанием. Своего рода это был «домашний арест», в большинстве случаев соотносящийся к офицерскому составу. Ситуация стала меняться в 1942 г. Вскоре отдельные крепости превратились в тюремные застенки.

За исключением пребывания в «учреждениях» особого режима и штрафных лагерях, нахождение в других выше упоминаемых формированиях было

относительно «комфортным». Соответственно и совершенные солдатами и офицерами Вермахта проступки носили неотягощающий характер. По истечению срока наказания они, как правило, возвращались в войсковые части. Путь же из штрафных лагерей по истечении 9 месяцев лежал в концлагерь или в фронтовые формирования носившие аббревиатуру ФГА (полевые штрафные подразделения – *прим. авт.*). Подающих надежду на «исправление» направляли в группы условно освобожденных 500, в так называемые пятисотые батальоны.

ФГА возникли весной 1942 г. после разгрома немецких войск под Москвой. Обвиненные в трусости, дезертирстве и саботаже офицеры и солдаты, в своем большинстве из группы армий «Центр», по приговору военно-полевых судов пополнили полевые штрафные подразделения и стали использоваться как пушечное мясо. По данным немецкого историка Гейнца Бергшиккера, только с начала войны против Советского Союза и до конца 1943 г. за подобные преступления было расстреляно и около 4,5 тыс. военнопленных Вермахта [8, с.108]. Наряду с участием в боях, проведением опасных для жизни фронтовых работ, личный состав ФГА привлекался к карательным операциям против партизан и мирного населения в оккупированных районах.

Появление на фронте штрафных подразделений противника не осталось без внимания советской стороны. В известном приказе Наркомата обороны (далее – НКО) СССР №227 «Ни шагу назад!» (июль 1942 г.), Сталин писал: «После зимнего отступления под напором Красной Армии, когда в немецких войсках распалась дисциплина..., немцы приняли суровые меры... Они сформировали более 100 штрафных рот..., поставили их на опасные участки фронта и приказали искупить кровью свои грехи. Они сформировали около десятка штрафных батальонов из командиров, провинившихся в нарушении дисциплины по трусости или неустойчивости, лишили их орденов, и поставили на еще более опасные участки фронта... Они сформировали, наконец, специальные отряды заграждения, поставили позади неустойчивых дивизий и велели им расстреливать на месте паникеров в случае попытки самовольного оставления позиции и в случае попытки сдаться в плен. Как

известно, эти меры возымели свое действие. Теперь немецкие войска дерутся лучше, чем они дрались зимой... Не следует ли нам поучиться в этом деле у наших врагов... Я думаю, что следует»¹ [10, с.78].

С возникновением ФГА военные тюрьмы и штрафные лагеря Вермахта опустели. Полевые штрафные подразделения стали основным ядром для «искупления вины на месте». В марте 1943 г. на Восточном фронте их насчитывалось 19, вскоре это число возросло до 22 [4, с.319]. Численность в различные периоды войны одного ФГА составляла от 500 до 1000 и более штрафников².

500-е батальоны вначале дислоцировались в тылу. Процесс перевоспитания в них «заблудших» показался командованию Вермахта достаточно удачным, а с учетом требований директивы Гитлера (апрель 1942 г.), «для того, чтобы заслужить амнистию», осужденный «должен оправдать себя на фронте», эти формирования (под номерами 500, 540, 550, 560 и 561-й), стали действовать и в боях против Красной армии. Всего в 1941–1945 гг. через них прошло около 80 тыс. человек [4, с.324].

Еще одной «особой штрафной формацией» в Вермахте были 999-е батальоны. Их главное отличие от 500-х батальонов, заключалось в комплектовании личным составом. Кроме солдат и офицеров из числа штрафников, они пополнялись и заключенными из концлагерей. Использовались 999-е преимущественно на Западном фронте, в т. ч. в составе войск фельдмаршала Роммеля. Общее количество

¹ Полное наименование приказа Наркома обороны СССР «О мерах по укреплению порядка и повышению дисциплины в войсках». С его появлением началось создание штрафбатальонов из числа совершивших преступления офицеров и штрафных рот из рядовых и сержантов. Правовой статус находившихся в них лиц определялся специальными положениями, утвержденными приказом НКО №298 от 28 сентября 1942 г. Тогда же началось формирование и заградительных отрядов НКВД.

² Ставший по воле Гитлера в сентябре 1943 г. командующим резервной армией, рейхсфюрер СС выдвинул идею о создании нового структурного построения штрафных формирований. Все существующие «испытательные» подразделения, включая штрафные части ваффен СС, предлагалось влить в соединение наподобие дивизии СС «Дирлевангер». Замысел потерпел провал и прежде всего потому, что командование Вермахта не хотело терять «пушечное мясо» для решения фронтовых проблем.

побывавших в них штрафников за немецкими данными составило примерно 30 тыс. человек [4, с.328].

В отличие от Красной армии, где кроме командования частей и соединений штрафные роты и батальоны пополнялись с активным участием военных трибуналов и особых отделов Наркомата внутренних дел (далее – НКВД), с апреля 1943 г. органов СМЕРШ, они же «опекали» и их боевую деятельность, ситуация в Вермахте выглядела несколько иной. В фронтовых войсках и в оперативных тыловых районах армий и групп армий, контрразведывательные функции возлагались на третьи отделы Абвера (контрразведка), группы Тайной полевой полиции (далее – ГФП), а также отделы 1Ц штабов соединений, начиная с дивизий и выше. В полках, отдельных частях и подразделениях, кроме командиров и офицеров-воспитателей, обязывавшихся «изучать» личный состав, контрразведывательные полномочия имели абвер-офицеры. Их работа включала борьбу с шпионажем, саботажем, изменой, дезертирством, выявление политически неблагонадежных лиц, расследование уголовных преступлений, мероприятия по сохранению военной тайны и др. Представители Абвера санкционировали и задержания подозреваемых, осуществляли руководство расследованием по их делам.

Группы Тайной полевой полиции являлись исполнительными органами Абвера III (с середины 1942 г. – СД). Основной их обязанностью было выявление шпионов, саботажников и лиц, проводящих агитацию против гитлеровского режима как из числа военнослужащих, так и среди населения оккупированных районов. «Вспомогательные» задачи включали борьбу с партизанами и подпольщиками, а также уголовными преступлениями в армии. Они же производили аресты и следствие по всем перечисленным категориям.

Кроме добывания разведанных о советских войсках на направлениях действий их соединений и «духовного обслуживания» войск, отделы 1Ц через командный состав частей (официальным путем), выявляли неблагонадежных, проводили их первичный допрос, организовывали розыск дезертиров, осуществляли политическую пропаганду и цензуру. Факты «крамолы» передавались в органы Абвер III.

О формах и методах контрразведывательной работы немецких спецслужб в условиях фронта, поведал (апрель 1943 г.) плененный в районе Сталинграда начальник штаба 305-й пехотной дивизии подполковник Р.Тальтц. По его словам осуществлялась она по двум основным направлениям: от профилактики в виде инструктажей и предостережений военнослужащих от недопущения шпионажа, саботажа и политического «растления», до секретной (агентурной) деятельности. Последняя опиралась на осведомителей, которые насаждались во всех подразделениях и частях. Доносы поступали и от нацистски настроенных солдат и младших командиров. Офицерский состав действовал по команде в виде подачи соответствующих рапортов. Полученная информация аккумулировалась у представителей Абвер III с последующим подключением ГФП к разработке подозреваемых. За ними устанавливалось постоянное наблюдение, контролировалась переписка, с целью изучения настроений и взглядов, из числа приближенных сослуживцев прикреплялись «надежные солдаты». Р.Тальтц: «Убедившись, что разработка подозреваемого лица закончена, абвер-офицер принимал решение об его аресте. Согласовав это с начальником отдела 1Ц и командиром части, он давал соответствующее указание руководителю группы Тайной полевой полиции. Арест, как правило, проводил чиновник состоящего при корпусе передового отряда ГФП. В этом же отряде осуществлялось и следствие по делу арестованного... Все дела о военнослужащих германской армии, включая уголовных преступников, ведутся и расследуются ГФП. Последнее распространяется и на вопросы антифашистской агитации» [11, с.378-379].

Информируя, в частности, вышестоящее руководство о результатах боевого столкновения с партизанским отрядом им. Сталина (командир В.Д. Авдеев), руководитель 721-й группы (была «приписана» к 6-й армии Вермахта нового формирования, действовала на территории Донецкой обл.), комиссар полиции Майснер писал: «В банде находились два дезертира: гренадер СС Ганс Унганде¹ и летчик Руди Грамш, арестованный 20.08.43 г. в форме

¹ Унганде подвергся военно-полевому суду с обвинениями в дезертирстве, воровстве, прочих грехах. Был казнен – прим. авт.

фельдфебеля сухопутных войск. Грамша пленила специально созданная группой команда захвата. Передвигаясь на мотоцикле, при аресте он оказал сопротивление с применением автомата и ручных гранат. Один сотрудник ГФП был ранен. Грамш поддерживал связь с участниками банды, способствовал проведению ею различных диверсий. Удалось также задержать еще 8 бандитов». Характеризуя арестованного, отмечал: «Грамш Руди, 1918 г.р., уроженец Берлина, будучи антинемецки настроенным, в марте 1940 г. дезертировал с авиационной

части дислоцировавшейся во Франции. Был задержан, осужден (судя по всему наказание отбывал в тюрьме общего режима – *авт.*). В 1941 г. получил назначение в авиашколу в Бухаресте. В августе 1942 г. дезертировал вновь. Подвергся аресту и суду. Работая на строительстве укреплений в районе Сталино (в составе штрафной команды – *авт.*), познакомился с Валею Баркалевой и сестрой Надежды Жмуры – Ольгой. С их помощью бежал, скрывался, позже вступил в банду» [1, л.2; 14, с.386].

Список использованной литературы

1. Государственный архив Донецкой области, ф.п. 500, оп. 1, д. 333.
2. Вестфаль Э., Крейне В., Блюментрит Г., Байерлейн Ф., Цейтцлер К., Циммерман Б., Мантейфель Х. Роковые решения / Пер. с англ. – М.: Воениздат, 1958. – 318 с.
3. Вторая мировая война: Два взгляда. – М.: Мысль, 1995. – 462 с.
4. Вся правда о штрафбатах / Сборник. – М.: Яуза: Эксмо, 2010. – 592 с.
5. Гальдер Ф. Военный дневник. Ежедневные записи начальника генерального штаба сухопутных войск 1939–1942 гг. Т. 3. В 2-х кн. – М.: Воениздат, 1972. – Кн. 2 (1.10.1941 – 24.9.1942). – 368 с.
6. Залесский К.А. Кто был кто в Третьем рейхе: Биографический энциклопедический словарь. – М.: ООО «Изд-во АСТ»: ООО «Изд-во Астрель», 2003. – 942. [2] с. 32 ил.
7. Макиавелли Н. Государь. Искусство войны. / Николло Макиавелли. – М.: Эксмо, 2015. – 448 с.
8. Мельников Д.Е., Черная Л.Б. Империя смерти: Аппарат насилия в нацистской Германии. 1933–1945. – М.: Политиздат, 1987. – 414 с.
9. Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. Сб. док. в семи томах. – М.: Госиздат Юрид. лит.-ры, 1961. – Т. VII. Заключительные речи главных обвинителей. Последнее слово подсудимых. Приговор. – 760 с.
10. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сб. документов. Т. 3. – Кн. 2. От обороны к наступлению. 1 июля – 31 декабря 1942 года. – М.: Русь, 2003. – 700 с.
11. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сб. документов. Т. IV. – Кн. 1. Секреты операции «Цитадель»: 1 января – 30 июня 1943 года. – М.: Русь, 2008. – 796 с.
12. Преступные цели – преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1945 гг.). – 3-е изд. – М.: Экономика, 1985. – 328 с.
13. Рубцов Ю.В. Штрафники не кричали: «За Сталина!». – М.: Эксмо: Яуза, 2013. – 448 с.
14. Структура и деятельность органов германской разведки в годы Второй мировой войны: [сб. док.] / Сост.: А.В. Валякин, А.А. Кохан. – Симферополь. Глав. управление СБУ в АР Крым, 2011. – 656 с.
15. Терещенко А.С. Боевая подготовка СМЕРШа. – М.: Яуза: Эксмо, 2014. – 352 с.
16. Хёне Х. Черный орден СС. История охранных отрядов / Пер. с нем. Ю.Д. Чупрова, О.И. Леммехова. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2004. – 542 с.
17. Чайковский А.С. Плен. За чужие и свои грехи. (Военнопленные и интернированные в Украине. 1939–1953 гг.) – К.: Парламентское изд-во, 2005. – 972 с.
18. Чайковский А.С., Щербак М.Г. За законом і над законом: 3 історії адм. орг. і поліц.-жандарм. системи в Україні (IX – початок XX ст.). – К.: Україна, 1996. – 269 с.
19. Шильд Аксель. Ничего, кроме нищеты? Послевоенное немецкое общество между апатией и облегчением // Победители и побежденные. От войны к миру: СССР, Франция, Великобритания, Германия, США (1941–1950) / под общ. ред. с предисл. Б. Физилер, Н. Муан; [пер. с англ., нем. и франц. Е. Кусто-вой и др.]. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН) : ГИИМ, 2010. – 302 с.: ил.
20. Энциклопедия Третьего рейха / Сост. С. Воропаев. – М.: Локид, 1996. – 592 с.

Чайковський А.С., Чайковський С.А. Військові штрафники та смертники Третього рейху (1939–1945)

У статті розглядаються питання пов'язані з появою і функціонуванням у збройних силах Третього рейху штрафних формувань, системи залучення військовослужбовців Вермахту,

співробітників, солдатів і офіцерів СС до дисциплінарної й кримінальної відповідальності, наявність різного роду судових і позасудових інстанцій. Певну увагу приділено формам, видам і методам приведення до виконання їх рішень, у т. ч. засуджених до страти.

Ключові слова: *зрада, дезертирство, кримінальне покарання, смертна кара, штрафники, штрафні табори, тюрми, військові злочини, Абвер, СД, ГФП.*

(Початок, закінчення в наступному номері)

Отримано: 15.12.2017 р.

УДК 341.223.1:338.245.2:94(47+477.78)“2014/2018”

Сальнікова О.Ф., доктор наук з державного управління, старший науковий співробітник, підполковник, доцент кафедри стратегії національної безпеки та оборони НУО України ім. Івана Черняхівського

Клименко В.С., кандидат політичних наук, доцент, провідний науковий співробітник кафедри стратегії національної безпеки та оборони НУО України ім. Івана Черняхівського

Горєлов В.І., кандидат історичних наук, старший науковий співробітник науково-дослідного центру воєнної історії НУО України ім. Івана Черняхівського (м. Київ)

МІЛІТАРИЗАЦІЯ КРИМУ РОСІЙСЬКОЮ ФЕДЕРАЦІЄЮ ЯК ЗАГРОЗА БЕЗПЕЦІ ЧОРНОМОРСЬКОГО РЕГІОНУ

У статті окреслено характеристики сучасної воєнно-політичної ситуації в Чорноморському регіоні, розглянуто мілітаристську політику Росії в ньому та проаналізовано підходи причорноморських країн, насамперед України щодо забезпечення власної та регіональної безпеки. Запропоновано рекомендації щодо забезпечення національних інтересів нашої держави у Чорноморському регіоні.

Ключові слова: мілітаризація, агресія, тимчасова окупація, сепаратизм, регіональна безпека, європейська інтеграція.

Тимчасова окупація Криму Російською Федерацією в 2014 році змінила безпековий баланс у Чорноморському регіоні не тільки шляхом порушення основних принципів міжнародного права (територіальної цілісності), але й через зміни існуючої військової конфігурації. Чорноморський регіон повертається до часів конфронтації, що існували під час “холодної війни”, але з новою парадигмою регіональних відносин. Мілітаризація Криму, імовірність розгортання ядерної зброї, зміни у сферах відповідальності щодо мореплавства, модернізація флоту в Румунії, Україні та Грузії, нестабільність в російсько-турецьких відносинах – це лише декілька елементів нового порядку, що виникає.

Актуальність проблеми обумовлена тим, що Чорноморський регіон характеризується політичною та економічною нестабільністю, посиленням деструктивних впливів транснаціональних загроз, що перешкоджає реалізації інтеграційних проєктів і розвитку міжнародної співпраці країн регіону, в т. ч. України та несе загрозу національній безпеці

держави. Це вимагає постійної уваги, в т. ч. і науковців, до проблем регіону, здійснення їх постійного моніторингу й аналізу та вироблення обґрунтованих рекомендацій для підготовки відповідних рішень щодо деескалації обстановки.

Авторами статті використані наукові напрацювання вітчизняних дослідників, науково-дослідних установ і громадських організацій (Національного інституту стратегічних досліджень, Центру досліджень армії, конверсії та роззброєння, Міжнародного фонду “Від-родження” та ін.), власні наукові доробки стосовно означеної проблематики.

Мета статті полягає в аналізі сучасного безпекового стану Чорноморського регіону, визначенні можливих тенденцій його розвитку та шляхів нейтралізації впливу негативних факторів на національну безпеку держави.

Проблеми регіону значною мірою обумовлені характерною для пострадянського простору конкуренцією різних цивілізаційних і світоглядних систем цінностей – демократичних, якими керується Захід і

більша частина світу, та авторитарно-репресивних, взятих на озброєння у Російській Федерації. Провал проєктів, подібних “Русському миру” чи “Новоросії”, означає для Росії фактичну втрату статусу великої держави та підрив існуючого політичного режиму. Отже, для Кремля є вкрай важливим показати неефективність проєктів європейської інтеграції, для чого залучається в дію весь арсенал засобів впливу від дипломатичних і політичних до підривних і воєнних [4, с.266-270].

Російська агресивна політика кардинально змінює геополітичний ландшафт регіону. Маючи потужні збройні сили в Криму та пос-тійно посилюючи їх, Російська Федерація отримує монопольне геополітичне домінування у регіоні, зокрема можливість блокування морських шляхів і створення різноманітних загроз державам Чорноморського регіону [2].

Ще у липні 2015 р. Російська Федерація переглянула свою “Морську доктрину до 2020 року” (прийнята в 2001 році) із зазначеною причиною змін – “розширення НАТО та включення Криму та Севастополя до Російської Федерації”.

Варто зазначити, що модернізація російського флоту почалася раніше, ніж окупація Криму. Першим тригером стала заява президента України В.Ющенка 2005 року, що Україна не збирається продовжувати базування Чорноморського флоту Росії в Криму після 2017 року. На той час розглядалось три нових варіанти базування, включаючи сирійський порт Тартус, абхазькі гавані та розвиток військово-морської гавані у порту Новоросійськ (Росія). Оскільки всі варіанти мали свої недоліки, фактичне будівництво нової гавані гальмувалося.

Окрім Харківських угод Російської Федерації з Україною, які вплинули на ситуацію, також створювались нові військові об’єкти в Абхазії, з одночасним додатковим розгортанням мобільних ракетних військ на узбережжі. Планувалось, що Росія до 2020 року витратить 2,4 млрд доларів на модернізацію Чорноморського флоту, включаючи найсучасніші надводні кораблі та підводні човни, а також інтегровані засоби протиповітряної оборони. Ці рішення включали не тільки будівництво нових суден, але й розвиток портових споруд, серед яких – повноцінна військово-морська база в Новоросійську.

Однак, нова база в Новоросійську фактично стала лише допоміжною, і не може замінити базу в Севастополі. Крім того, через фінансові обмеження, яких зазнає бюджет Російської Федерації в наслідок санкцій, поступово переглядається військовий бюджет на модернізацію. Однак, останній рік продемонстрував пріоритетність чорноморського напрямку над тихоокеанським, чий ресурси перекидаються на південь.

Протягом останнього року Кремль дещо змістив основний фокус конвенційного шантажу Києва з лінії зіткнення на Донбасі до прикордонних з Україною районів Російської Федерації та Криму. За даними Генерального штабу Збройних Сил (далі – ЗС) України, Повітряні Сили ЗС України неодноразово фіксували активізацію російських літаків вздовж східного та південного повітряного кордону України. Військова авіація країни-агресора здійснювала вильоти з аеродромів Курськ, Міллерово, Гвардійське та Саки і діяла з максимальним наближенням до державного кордону України. Так, у лютому 2018 р. прикриттям для таких провокативних дій стали навчання повітряно-космічних сил Російської Федерації, а саме групи стратегічних бомбардувальників-ракетоносців Ту-95, які у супроводі пари винищувачів Су-30 (Росія) здійснили проліт у повітряному просторі Криму та відпрацювали умовні пуски крилатих ракет. Активність Росії в повітряному просторі окупованого півострова передувала входженню до акваторії Чорного моря двох американських ракетних есмінець “Ross” і “Carney”. Відповідь російського Чорноморського флоту не забарилася – через два дні, 19 лютого, ракетні катери “Набережные Челны” та “Ивановец” виконали артилерійські стрільби в морі. Паралельно з цими діями, на іншому театрі протистояння Росії із Заходом, у Балтійському морі, російський військовий флот розпочав навчання, в яких було задіяно понад 20 бойових кораблів і допоміжних суден [1].

У четверту річницю окупації Криму доцільно акцентувати увагу міжнародної спільноти на викликах безпеці Чорноморського регіону, які створює безпрецедентна мілітаризація півострова. За короткий час Москва перетворила Крим на потужну військову базу. Відповідно до даних Центру досліджень армії, конверсії та роззброєння (далі – ЦДАКР), кількість

особового складу збройних сил Російської Федерації в окупованому Криму за останній рік зросла на 11 тис. і нині складає близько 35 тис. осіб. Щодо військової техніки та озброєння (далі – ОВТ), то за інформацією Міноборони, на сьогодні в Криму створено армійське угруповання, в арсеналі якого перебуває 40 танків, 583 бронетранспортери та 162 артилерійські системи. Повітряна складова країни-агресора на півострові за роки окупації збільшилася з 22 до 113 військових літаків.

Реалізуючи концепцію т. зв. “зони заборони доступу”, Російська Федерація ввела до бойового складу Чорноморського флоту бойові кораблі та підводні човни, на озброєнні яких перебувають крилаті ракети морського базування “Калибр”, дальність ураження яких становить 1500–2500 км. Наразі в Чорному морі Росія має 8 кораблів, які сумарно можуть здійснити залп 40 одиницями даних ракет. Отже, за оцінкою ЦДАКР, бойовий потенціал угруповання військ Російської Федерації в Криму перевищує спроможність будь-якої армії окремо взятої країни Центральної, Східної чи Південної Європи [5].

Окрім того, Росія розбудовує інфраструктуру в Криму для транспортування та зберігання тактичних ядерних боєзарядів. Зокрема два роки триває відновлення складу ядерної зброї Феодосія-13.

Чорноморський регіон не сприймається Російською Федерацією як окремий, а як частина Чорноморсько-Середземноморської зони, таким чином і вибудовується склад військово-морських сил (далі – ВМС), їх потужності та військова політика. Базування в Криму розглядається саме з метою можливого ведення діяльності в більш широкому ареалі, через відсутність інших повноцінних баз на Півдні. Намагання оновити базу в Тартусі через військові дії в Сирії не може стати заміною кримському базуванню.

Реалії сьогодення вказують на те, що пріоритетним напрямом підвищення рівня боєздатності ЗС Росії у протистоянні з США та Заходом є Чорноморський флот та його база в анексованому Криму. До 2014 року Чорноморський флот за рівнем забезпечення сучасним ОВТ суттєво поступався Північному та Тихоокеанському військовим флотам. На Чорному морі Росія не мала атомних підводних човнів та кораблів океанських і дальніх морських зон. У нинішніх реаліях ситуація швидко змінюється

– Чорноморський флот визначено пріоритетним напрямом у переоснащенні ВМС Росії, а Крим розглядається як “непотопляемый авианосец” Кремля на південному фланзі НАТО. У 2017 році Чорноморський флот отримав 7 нових бойових одиниць (3 дизельних підводних човни проекту 06363, 2 СКР проекту 11356 і 2 МРК проекту 21631), озброєних ОКР “Калибр” (залп – 44 ракети). До речі, саме МРК проекту 21631 завдавали ракетних ударів по території Сирії з акваторії Каспійського моря у 2015 році.

На період до 2020 року Чорноморський флот отримає 18 нових одиниць флоту з залпом 120 ОКР “Калибр”. Для вирішення геостратегічних завдань Росії на пострадянському просторі, в Європі та на Близькому Сході на Кримському півострові триває розгортання нових військових з’єднань: бригади берегової охорони, берегової ракетно-артилерійської бригади, розвідувальної бригади. Дві дивізії Повітряно-космічних сил, полк морської авіації оснащено багатоцільовими винищувачами Су-30 СМ. Крім того, Москва погрожує розмістити в Криму свої найсучасніші ЗРК С-300, С-400, “Панцирь-С1”, ОТРК “Искандер-М” та “Искандер-К” (які можуть нести ядерні боєзаряди).

На анексованому півострові розпочато розбудову інфраструктури бази стратегічних бомбардувальників ТУ-22М3. За розрахунками Кремля, цей арсенал дозволить компенсувати відсутність у Росії авіаносного угруповання та протистояти ВМС США у Середземномор’ї [3].

Такі рішення Кремля, спрямовані на демонстрацію світовій спільноті можливостей російського оборонно-промислового комплексу та готовності збройним шляхом забезпечити досягнення своїх геостратегічних цілей, перетворюють Чорноморський регіон у “міну вповільненої дії” для безпеки Європейського континенту.

Крім мілітаризації Кримського півострова, запровадження Російською Федерацією агресивних дій “гібридного” типу включає широкий спектр заходів від економічного тиску, експорту тероризму, проведення масованих інформаційно-пропагандистських операцій тощо, до прямого військового втручання. Регіональні конфлікти, що існують на етнічному та міжконфесійному ґрунті, але також

інспіровані зовні, не могли б набути загрозливих масштабів без постійної зовнішньої підтримки. Місцевий сепаратизм, який фактично стає знаряддям імперської політики Кремля, перетворюється на один із провідних чинників формування нестабільності у регіоні. Придністров'я, Крим, Абхазія, Південна Осетія, Нагірний Карабах в умовах іноземної окупації перетворюються на закриті милітаризовані зони з ухилом на обслуговування потреб збройних сил окупантів. Просування демократичних цінностей у політичне життя цих територій різко припинено. Навпаки, йде зворотній рух до формування елементів закритого суспільства і репресивної моделі його побудови [4, с.191-196].

Високе занепокоєння серед країн євроатлантичної спільноти викликають постійні погрози з боку Російської Федерації використати свій ядерний потенціал, елементи якого планується розмістити в Криму [6]. Сьогодні можна впевнено стверджувати, що гарячі точки у Чорноморсько-Близькосхідному регіональному просторі взаємопов'язані і мають багато спільних рис. Російську окупацію Криму, війну на Донбасі та спроби дестабілізації на Півдні України, збурення політичної ситуації в Молдові, Чорногорії, військові операції у Сирії можна розглядати як ланки одного процесу – агресивного наступу російського імперіалізму з метою реваншу за руйнування СРСР, розширення НАТО, втрату домінуючих впливів у міжнародних відносинах. Для цього задіяні усі можливі засоби від дипломатичного тиску й інформаційних операцій до активізації агентури та збройної інтервенції.

У цілому, регіональна підсистема міжнародних відносин зазнає відчутних змін і має тенденцію до перетворення на конфронтаційну модель, де, з одного боку, йде зміцнення південно-східного флангу НАТО, а з іншого – нарощування військової присутності й агресивних дій Російської Федерації в регіоні та навколо нього [6].

В умовах, що склалися, важко уявити оптимістичну картину перспектив розвитку регіональних систем співробітництва та безпеки, оскільки для країн регіону навряд чи можливо брати активну участь у проектах, в яких може бути задіяна Росія. Регіональна стабільність і безпека можливі лише за умов припинення російської агресії та ліквідації її

наслідків. Будь-який інший варіант, як, наприклад, “замирення” на умовах “заморожування”, що є фактичним визнанням російської окупації, залишає простір для дестабілізації ситуації у гарячих точках і регіоні в цілому.

Ключовою позицією, за якою стає можливим повернення до процесів формування системи регіональної безпеки і стабільності, є деокупація території Криму та Донбасу та відновлення Україною контролю над усією лінією її кордонів.

Політика Російської Федерації на сьогодні є швидше кон'юктурною, такою, що може досягати певних тактичних цілей, але не є вигірною у більш далекій перспективі. Для вирішення тактичних цілей Російською Федерацією за останні роки накопичені достатні матеріальні, військові та фінансові ресурси, водночас її влада у своїх діях обмежена у стратегічній перспективі, оскільки відсутні надійні джерела їх поповнення. Тому головним завданням політики Російської Федерації стає закріплення на досягнутому, сподіваючись на стратегічні домовленості із США та країнами Заходу. У цьому полягає мета військово-дипломатичних маневрів Російської Федерації – використовувати ситуації на Донбасі та Сирії як важелі у переговорному процесі, досягти своїх цілей [2].

Разом з тим, створення єдиної регіональної системи безпеки, інтегрованої у загальноєвропейську систему безпеки, в рамках якої країни Чорноморського регіону (Грузія, Молдова) та Україна мали б стати членами Альянсу, не стало реальністю. Всі чорноморські країни поступово включилися у процеси європейської інтеграції. Альтернативою цьому може стати включення країн регіону в євразійський проект, тобто в систему новітнього імперіалізму під домінуванням Москви та фактичне виштовхування регіону на периферію соціально-економічного розвитку, нарощування внутрішніх конфліктів і суперечностей і, як наслідок – формування нових, більш масштабних загроз Європейському світу, чого допустити неможливо.

Отже, підсумовуючи, можемо зробити такі висновки.

1. У Чорноморському регіоні практично відсутні усталені формальні та неформальні інститути, діяльність яких спрямована на формування та підтримку регіональної

стабільності. Російська агресія довела неефективність діючих інституціональних структур у питанні забезпечення безпеки в регіоні. Тому слід:

активізувати обговорення питань безпеки у форматі регіональних міжнародних організацій – ОЧЕС, ОДЕР-ГУАМ, ОБСЄ, акцентуючи на тому, що без протидії загрозам регіональній безпеці, економічний розвиток регіону буде вкрай загальмований;

ініціювати розробку стратегії формування регіональних інститутів безпекового характеру у співробітництві з відповідними структурами НАТО та Євросоюзу, країнами Чорноморського регіону;

налагодити діалог між країнами й інституціями регіону щодо створення механізмів раннього попередження, аналізу та нейтралізації загроз, створити передумови для формування регіональної спільноти як невід'ємної складової безпекового європейського простору.

2. Використання сили з боку Російської Федерації зайвий раз продемонструвало неможливість для невеликих і середніх держав забезпечувати власну безпеку національними засобами поза військовими союзами, що лише посилює прагнення держав Чорноморського регіону інтегруватися до структур Північноатлантичного альянсу та конструювати власний регіональний комплекс безпеки.

Україні, яка взяла курс на євроатлантичну інтеграцію доцільно:

форсувати розбудову Збройних Сил України відповідно до критеріїв і стандартів НАТО;

налагоджувати двостороннє військово-технічне співробітництво та співпрацю з країнами регіону у питаннях протидії

спільним загрозам;

синхронізувати процес вступу України до НАТО з Грузією.

3. Для вирішення ключового питання регіональної безпеки – визволення захоплених Російською Федерацією територій – важливо розробити загальну концепцію деокупації у співпраці з країнами регіону та зацікавленими державами Євросоюзу та НАТО, країнами-гарантами безпеки, міжнародними організаціями з питань безпеки, для чого налагодити широкий міжнародний діалог.

Потрібно доводити світовій спільноті, що посилення на “волевиявлення” кримського населення є нікчемним з огляду на умови проведення т. зв. “референдуму”. Занадто оптимістичними та наївними виглядають сподівання, що в майбутньому населення Криму, дивлячись на успіхи розвитку України, буде просити про повернення. Населення у Криму позбавлене будь-яких форм волевиявлення. Фактично воно є заручником у руках окупантів. У Російській Федерації не передбачено виходу суб'єктів федерації з її складу. Отже, повернення Криму не може відбутися інакше, ніж силовим шляхом. Оскільки Україна поки що не може ефективно протистояти російським збройним угрупованням, єдиним шляхом використання сили для неї стає економічна і політична ізоляція півострова. В умовах фактичного продовження військової агресії Російською Федерацією в Криму та на Донбасі будь-які домовленості з терористичними угрупованнями та самопроголошеною владою означатиме фактичне заморожування існуючого стану та певну часткову капітуляцію з боку України, що неприпустимо з огляду на життєво важливі національні інтереси держави.

Список використаної літератури

1. Останній доказ Росії в Криму // Виклики і ризики. Безпековий огляд ЦДАКР. – 2018. - № 4 (91). – С.4-5.

2. *Парахонський Б.О.* Чорноморський регіон: виклики та загрози регіональній безпеці. Аналітична записка / Нац. ін-т стратег. досліджень. Відділ проблем зовнішньої політики та міжнародної безпеки. Серія “Міжнародні відносини” № 5 : [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/2087/>

3. Переозброєння збройних сил Російської Федерації – реалії, перестороги, виклики для України. Аналітична записка / Нац. ін-т стратег. досліджень : [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/2845/>

4. Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг. ред. В.П. Горбуліна. – К.: НІСД, 2017. – 496 с.

5. Чотири роки окупації Криму. Поточні висновки з мілітаризації півострова // Виклики і ризики. Безпековий огляд Центру досліджень армії, конверсії та роззброєння. – 2018. – №4(91). – С.12-14.

6. *Шелест Г.* Огляд стану воєнно-політичної безпеки Чорноморського регіону / Портал зовнішньої

політики за підтримки Міжнародного фонду “Відродження”: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://fpp.com.ua/oglyad-stanu-vijskovo-politychnoyi-bezpeky-chornomorskogo-regionu/>

Отримано: 22.03.2018 р.

Кабачинський М.І., доктор історичних наук, професор, доцент кафедри психології та морально-психологічного забезпечення Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького (м. Хмельницький)

Филь О.М., кандидат історичних наук, полковник, старший офіцер інформаційно-аналітичного управління Адміністрації Державної прикордонної служби України (м. Київ)

Ананьїн О.В., кандидат технічних наук, старший науковий співробітник, підполковник, старший офіцер Головного експертно-криміналістичного центру (м. Бориспіль)

ТРАНСФОРМАЦІЇ У ДЕРЖАВНІЙ ПРИКОРДОННІЙ СЛУЖБІ УКРАЇНИ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ (2014–2018 рр.)

У статті визначено та розглянуто історичні етапи, у межах яких відбулися трансформації у структурі та завданнях Державної прикордонної служби України під час протидії російській військовій агресії у період 2014–2018 років, від анексії Російською Федерацією АР Крим до початку операції Об'єднаних сил на території Донецької та Луганської областей.

Ключові слова: трансформації, Державна прикордонна служба України, військова агресія, анексія АР Крим, антитерористична операція, операція Об'єднаних сил.

Сучасні завдання з протидії існуючим і потенційним загрозам національній безпеці України висувають перед науковцями різні проблеми військового будівництва в усіх, без винятку, його аспектах. Для їх успішного вирішення необхідна системна, планомірна та скоординована робота науковців з різних галузей знань, у т. ч. і проведення військово-історичних досліджень щодо всебічного аналізу подій, пов'язаних з протидією військовій агресії Російської Федерації (далі – РФ) проти України.

Як зазначають сучасні військові історики, праця наукових та аналітичних установ Збройних Сил (далі – ЗС) України, дослідників з інших військових формувань і цивільних дослідницьких центрів з середини другої половини 2014 року заклала основу історіографії участі ЗС України в антитерористичній операції (далі – АТО), що розглядається у контексті дії певних факторів розвитку міжнародних процесів, якісних і радикальних суспільно-політичних змін всередині України [1, с.201]. Всебічний аналіз російсько-українського збройного конфлікту й надалі має залишатися одним із пріоритетних завдань у дослідженнях вітчизняних науковців і військових фахівців [2, с.16]. разом з тим, на думку сучасних

вчених: «Особливістю української історіографії новітньої доби є те, що численні наявні праці не можна підвести під єдину історіографічну концепцію. Адже виробленню такої має передувати поява фундаментальних праць, а головне, має пройти час, необхідний дослідникам для осмислення подій і процесів, що відбувалися упродовж 2014–2018 років» [3, с.83].

У 2017 році, з метою організації системної та планомірної воєнно-історичної роботи у ЗС України, було затверджено «Положення про воєнно-історичну роботу у Збройних Силах України» (наказ начальника Генерального штабу ЗС України від 29.03.2017 № 109), окремі напрями якої, до цього, реалізовувалися в Національному університеті оборони України імені Івана Черняхівського та Національній академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного [4, с.11]. Для підвищення ефективності такої роботи набуває значної ваги інформація, що надходить від різних міністерств і відомств. Адже, якість наукових військово-історичних досліджень напряму залежить від повноти висвітлення бойової та службової діяльності всіх суб'єктів сектору безпеки і оборони України.

Наразі, особливої актуальності військово-

історичні дослідження набувають на початку нового історичного етапу розвитку європейської спільноти. Коли відбуваються трансформації загальноєвропейської системи безпеки, яка «...зіткнулася з новими викликами, які загрожують їй як ззовні у вигляді агресивних дій РФ, так і зсередини – тероризм, радикалізм, нелегальна міграція. Комплекс цих факторів примусив ЄС, НАТО і ОБСЄ переглянути свої підходи щодо забезпечення безпеки і стабільності, визначити місце у цих процесах України» [5, с.7]. Почався новий етап в історії Європи, коли збройна агресія Росії проти України поставила під загрозу основи системи безпеки, сформованої після Другої світової війни та стала логічним завершенням тривалої «геостратегії реваншу» [6, с.13].

За останній час, в Україні щодо військової агресії РФ, у різних визначеннях історичних концептів, проведено значну кількість наукових досліджень у різних галузях знань. Дослідження, зокрема таких учених як Д. Веденєєв, В. Вилко, П. Гай-Нижник, В. Головка, В. Гор-булін, І.Коляда, С. Сегеда, С. Соколюк, Я. Тинченко, В. Топальський та ін. Науковцями та дослідниками проаналізовано форми та сутність військової агресії Росії, бойові дії в районі АТО, розкрито основні напрями формування Росією на території України радикальних проросійських деструктивних сил, що стали фундаментом сепаратизму та тероризму. Але, у більшості із сучасних досліджень, основна увага приділялася протидії російській військовій агресії саме частин ЗС України.

Варто зазначити, що в Державній прикордонній службі (далі – Держприкордонслужба) України на теперішній час, ученими та фахівцями проведено певні дослідження й проаналізовано стан суспільно-політичної обстановки в Україні та, зокрема на українсько-російському державному кордоні, а також хід бойових дій у південно-східних прикордонних областях. Серед них, дослідження Л. Ба-рана, О. Боровика, В. Кириленка, І. Катерин-чука, Д. Купрієнка, О. Луника, В. Мазура, А. Мисика, А. Мостового, Б. Олексієнка, В. Серватюка, О. Трембовецького та ін. В їх дослідженнях проаналізовано участь прикордонної інституції у реформуванні сектору безпеки та оборони (2014–2017 рр.) та розгляд форм і методів охорони й оборони держкордону в

умовах ведення війни, підвищення ефективності застосування наявних і спеціально сформованих сил і наданих засобів. Окремої уваги заслуговують різного роду аналітичні матеріали стосовно ролі та місця прикордонної інституції в АТО, її сучасного стану та перспектив розвитку [7–8]. На державному рівні, Держприкордонслужба взяла участь у роботі з комплексного огляду сектору безпеки та оборони. У результаті – в стратегічних документах сформовано єдині підходи до забезпечення безпеки кордону та реформування прикордонної інституції [9–22]. Окремо слід звернути увагу на розвиток співробітництва з країнами Вишеградської четвірки як інструменту європейської інтеграції та модернізації України, в рамках якого відбулося започаткування нового формату співпраці з протидії російській агресії та євроінтеграції України [23]. Таким чином, процес трансформацій у прикордонній інституції було забезпечено стратегічним плануванням з боку держави. *Метою* статті є визначення та розкриття історичних етапів, у межах яких відбулися трансформації у структурі та завданнях Держприкордонслужби під час протидії російській військовій агресії у період 2014–2018 р., від анексії РФ Автономної Республіки (далі – АР) Крим до початку операції Об'єднаних сил на Донбасі.

Навесні 2014 року перед Держприкордонслужбою поставили завдання із здійснення охорони українсько-російського державного кордону безпосередньо у бойових умовах. Стрімкий розвиток бойових дій характеризувався активним застосуванням різних форм і способів ведення збройної боротьби. Вони продемонстрували, що в новітній історії українських прикордонників, окрім підрозділів Збройних сил і Сил спецоперацій (далі – ССО) РФ, з'явився принципово новий противник – незаконні збройні формування (далі – НЗФ), які діяли за асиметричними методами ведення війни. У той час, бойова обстановка поставила перед прикордонним відомством жорстку вимогу – захист державного кордону України від загрози проникнення озброєних терористів, найманців, диверсійно-розвідувальних груп (далі – ДРГ), провозу зброї, боєприпасів, засобів терору та імовірного військового вторгнення ЗС РФ. Тоді ж, згідно з рішенням Ради національної безпеки і оборони (далі – РНБО) України, Держприкордонслужба разом

з іншими відомствами сектору безпеки й оборони розпочала виконання в районі АТО у Донецькій та Луганській областях завдань щодо подолання терористичної загрози та збереження територіальної цілісності України.

Авторами вбачається, що трансформації, яких зазнали структура та завдання Держприкордонслужби під час протидії військової агресії РФ у 2014–2018 рр., умовно можна розділити на чотири етапи:

перший, березень 2014 р. (анексія РФ АР Крим) – реорганізація органів і підрозділів Держприкордонслужби, призначених для охорони державного кордону в зоні конфлікту;

другий, квітень–серпень 2014 р. (різке ускладнення соціально-політичної обстановки у східних областях України; початок проведення АТО на Донбасі; втрата контролю над окремими ділянками українсько-російського кордону) – створення оперативно-тактичних угруповань Держприкордонслужби для дій у районі АТО; бойові дії прикордонних підрозділів за відновлення контролю над українсько-російським державним кордоном;

третій, вересень 2014 р. – жовтень 2015 р. (заходи з реалізації Мирного плану Президента України) – утворення лінії зіткнення з тимчасово неконтрольованою державною владою України територією у межах Донецької та Луганської областей; становлення та розвиток нових органів і підрозділів Держприкордонслужби; організація контролю вздовж лінії зіткнення у районі проведення АТО; початок інженерно-технічного облаштування українсько-російського державного кордону;

четвертий, листопад 2015 р. – квітень 2018 р. (стабілізація лінії зіткнення в районі проведення АТО у межах Донецької та Луганської областей; припинення активних наступальних дій силами АТО) – формування другого рубежу смуги безпеки у межах проведення АТО; реорганізація органів Держприкордонслужби з метою збільшення щільності охорони ділянки українсько-російського кордону у межах Донецької та Луганської областей.

На *першому етапі* до основних чинників, що характеризували обстановку в АР Крим і на держкордоні та впливали на її розвиток слід віднести:

стосовно загальної обстановки:

організація спецслужбами РФ і місцевими проросійськими політичними та громадськими організаціями незаконного

«референдуму» щодо статусу АР Крим (16 березня 2014 р.), з подальшою його анексією РФ;

захоплення підрозділами ЗС і ССО РФ та «силами самооборони Криму» адміністративних будівель органів державної влади АР Крим і блокування військових частин ЗС України;

висунення представниками ЗС РФ особовому складу частин ЗС України ультиматумів щодо складання зброї;

блокування підрозділами ЗС і ССО РФ транспортних мереж АР Крим, міжнародного аеропорту «Сімферополь», військових аеродромів, важливих об'єктів інфраструктури, телерадіокомпаній тощо;

роботи з фортифікаційного обладнання позицій і районів, що контролювалися підрозділами ЗС РФ;

нарощування присутності кораблів Чорноморського флоту (далі – ЧФ) РФ в акваторії територіального моря України, збільшення чисельності російського військового контингенту, демонстраційні дії з використанням бронетехніки й авіації;

постійне грубе порушення Угоди між Україною та РФ з питань перебування ЧФ РФ (не надавалася інформація про виходи – приходи кораблів, у т. ч. з Балтійського та Північного флотів Військово-морського флоту (далі – ВМФ) РФ, порушувався порядок польотів авіації ЧФ РФ);

інформаційна блокада АР Крим, шляхом виведення з ладу системи електрозв'язку, відключення каналів українських телерадіокомпаній і встановлення контролю над місцевими засобами масової інформації (далі – ЗМІ), активна антиукраїнська пропагандистська діяльність російських ЗМІ;

проведення спеціально підготовлених масових акцій проросійськи налаштованими верствами громадян України у великих населених пунктах АР Крим;

щодо загроз безпеки державного кордону: зосередження поблизу українського кордону, під виглядом військових навчань, частин ЗС РФ на Брянському, Курському, Белгородському, Ростовському та Кримському напрямках, робота військової авіації в прилеглих до кордону районах РФ;

спроби військовослужбовців РФ з блокування, силового захоплення й утримання будівель і військових містечок Держприкордонслужби;

спроби силового прориву без

проходження прикордонного контролю озброєних груп військовослужбовців РФ у пункті пропуску «Крим-Кавказ».

Упродовж першої половини березня 2014 р. підрозділи ЗС і ССО РФ здійснювали блокування адміністративної будівлі Азово-Чорноморського регіонального управління Держприкордонслужби, штабів Сімферопольського прикордонного загону, Севастопольського й Керченського загонів Морської охорони, відділу прикордонної служби «Керч» і пункту пропуску через державний кордон «Крим-Кавказ». Крім того, блокувалися відділи прикордонної служби «Чорноморське», «Євпаторія», «Севастополь», «Ялта», «Феодосія», «Шолкіно», «Алушта», «Сімферополь» та мобільні прикордонні застави «Масандра» і «Керч».

Запобігаючи блокуванню силами ЧФ РФ в основних пунктах базування, 3 березня 2014 р. кораблі та катери Морської охорони Держприкордонслужби здійснили перебазування до портів Одеси та Маріуполя, де згодом здійснено їх переформування для виконання завдань на нових ділянках.

Для забезпечення додаткового контролю на адміністративній межі Херсонської області з АР Крим, застосовано мобільні підрозділи Південного регіонального управління Держприкордонслужби. Так, 3 березня 2014 р. мобільні прикордонні застави «Одеса», «Котовськ», «Білгород-Дністровський», «Бердянськ» і відділ прикордонної служби типу «С» Південного регіонального управління прибули в райони зосередження (відділи прикордонної служби «Генічеськ» і «Херсон»). Того ж дня, їх мобільні групи приступили до виконання завдань у районах населених пунктів Каланчак, Чаплинка, Новоолексіївка Херсонської області.

На українсько-російському кордоні проводилися заходи з посилення охорони кордону. Забезпечено безперервне функціонування пунктів пропуску. З метою нарощування зусиль на загрозливих напрямках з квітня 2014 р. розпочалось проведення спеціальних прикордонних операцій: «Кордон» (на українсько-російському кордоні); «Режим» (на адміністративній межі Херсонської області з АР Крим); «Рубіж» (на придністровській ділянці українсько-молдовського кордону); спільної прикордонної операції «Ольвія» (на українсько-молдовському державному

кордоні).

На першому етапі Держприкордонслужбою здійснено: формування, за рахунок особового складу Азово-Чорноморського регіонального управління та Сімферопольського прикордонного загону, передислокованого з АР Крим, і наявних ресурсів, Азово-Чорноморського регіонального управління у м. Херсон і Херсонського прикордонного загону; виставлення 11 нових відділів прикордонної служби, які з квітня 2014 р. приступили до виконання завдань за призначенням по узбережжю Чорного моря й адміністративній межі Херсонської області з тимчасово окупованою територією АР Крим.

На другому етапі до основних чинників, що характеризували обстановку на держкордоні та впливали на її розвиток слід віднести:

формування у прикордонні РФ, поблизу українського кордону, оперативно-тактичного угруповання ЗС РФ із засобами радіотехнічної розвідки та радіоелектронної боротьби, з розгортанням військових аеродромів (поблизу Белгорода, Мілерово (Воронезька обл.), Ростова-на-Дону (Ростовська обл.)) і веденням повітряної розвідки прикордоння України;

блокування проросійськи налаштованим місцевим населенням, у Луганській і Донецькій областях, роботи пунктів пропуску через українсько-російський державний кордон, психологічний тиск на прикордонників з вимогами залишити місця несення служби або перейти на бік незаконних квазідержавних утворень «ДНР» і «ЛНР»;

збройні напади бойовиків НЗФ на органи та підрозділи Держприкордонслужби з метою їх знищення;

дії НЗФ, ДРГ і ЗС РФ;

переправлення з боку РФ через український державний кордон зброї, боєприпасів, військової техніки, матеріально-технічних засобів і бойовиків, з метою підтримки проросійських деструктивних сил у Луганській і Донецькій областях;

підтримка сепаратистського руху на Донбасі різними козачими організаціями РФ;

проголошення (6 квітня 2014 р.) в Одеській області, за підтримки спецслужб РФ, незаконного квазідержавного утворення «Бессарабської народної республіки»;

організація псевдореферендумів у незаконних «ДНР» і «ЛНР» (11 травня) та

проголошення незаконного псевдодержавного утворення «Новоросія» (22 травня);

ескалація суспільно-політичної напруги в гагаузькій автономії «Гагауз-Єрі» на території Молдови щодо проявів екстремістської діяльності;

проведення Оперативною групою військ РФ на території невизнаної «Придністровської Молдавської Республіки» військових навчань поблизу придністровської ділянки українсько-молдовського державного кордону (за участю військових формувань невизнаної «Придністровської Молдавської Республіки»);

бойові дії прикордонних підрозділів з НЗФ, ДРГ і ЗС РФ за контроль над українсько-російським державним кордоном у межах Луганської та Донецької областей;

початок застосовування артилерійської та мінометної зброї підрозділами ЗС РФ на ураження по території України (лише у липні 2014 р. зафіксовано 42 ракетно-артилерійських і мінометних обстріли прикордонних підрозділів (ділянка Донецького прикордонного загону – 22, Луганського прикордонного загону – 20), що велись з території РФ – у 34 випадках, з тилкових районів України – в 8 випадках);

оточення підрозділів Держприкордонслужби, ЗС України та Нацгвардії Міністерства внутрішніх справ (далі – МВС) України у районах: Червонопартизанська; Ізварине; Довжанського; Іловайська; Сніжного; Амвросіївки; Савур-Могили; Маринівки;

вторгнення з боку РФ на територію України батальйонно-тактичних груп ЗС РФ (23–28 серпня 2014 р.) на Іловайському, Амвросіївському та Новоазовському напрямках;

організація РФ і направлення через держкордон України т. зв. «гуманітарних конвоїв», з метою збройної та матеріально-технічної підтримки незаконних квазідержавних утворень «ДНР» і «ЛНР».

Станом на квітень 2014 р., безпосередня охорона українсько-російського державного кордону у Донецькій і Луганській областях, загальною протяжністю 1056,5 км, здійснювалася силами 20 відділів прикордонної служби Луганського загону та 6 відділів прикордонної служби Донецького загону. Виконання нових завдань потребувало суттєвого нарощування сил і засобів. З метою посилення охорони ділянки українсько-

російського кордону та адміністративній межі з АР Крим, а також участі у територіальній обороні держави завдання на українсько-російському державному кордоні виконували спеціально сформовані позаштатні підрозділи: 7 мотоманеврених груп; 2 зведені бойові загони; 10-й Мобільний прикордонний загін. Мотоманеврені групи застосовували на ділянках Північного та Східного регіональних управлінь Держприкордонслужби за рішенням їх начальників для прикриття найважливіших напрямків, проведення розвідувально-пошукових дій, влаштування засідок. Посилена охорона морської ділянки здійснювалася силами загонів Морської охорони. З метою ведення повітряної розвідки, пошуку з повітря ДРГ на ділянках Південного та Східного регіональних управлінь використовувалася авіація Держприкордонслужби.

У рамках виконання прикордонних операцій «Кордон», «Режим» і «Рубіж», з метою недопущення в'їзду в Україну осіб, потенційно причетних до тероризму та радикально налаштованих російських громадян, переміщення в Україну зброї, боєприпасів, вибухових речовин, засобів терору. У результаті посилення прикордонного контролю було відмовлено у в'їзді в Україну майже 14,5 тис. громадянам РФ, більшість з яких мали на меті участь у заходах з дестабілізації суспільно-політичної ситуації в Україні. Підготовлено до оборони військові містечка прикордонних підрозділів.

Зазнали збройних нападів бойовиків військові містечка управління Луганського прикордонного загону та відділів прикордонної служби: «Станично-Луганське»; «Дякове»; «Бірюкове»; «Свердловськ»; «Краснодон». 4 червня 2014 р., з метою продовження охорони державного кордону в бойових умовах здійснено передислокацію до нових пунктів базування ряду підрозділів Луганського та Донецького прикордонних загонів зі зброєю, боєприпасами та матеріально-технічними засобами.

Слід зауважити, що на другому етапі у загрозливому становищі на державному кордоні опинилися передусім пункти пропуску. Більшість з них були розташовані на значному віддаленні від відділів прикордонної служби яким підпорядковувалися. Блок-пости проросійських бойовиків на автошляхах ускладнювали доставку до пунктів пропуску

зміни прикордонних нарядів. У разі нападу терористів прикордонні резерви не завжди могли вчасно надати необхідну допомогу. Так, на початку червня 2014 р. у Луганській і Донецькій області, вкрай важка ситуація склалася навколо пунктів пропуску через державний кордон «Червонопартизанськ», «Маринівка», «Червона Могила», «Довжанський», «Успенка» та «Ізварине». Там почастішали обстріли та відбулися збройні напади бойовиків, з метою їх захвату. Це створювало загрозу життю насамперед мирних громадян. Контроль над пунктами пропуску на кордоні дозволяв терористам безперешкодно провозити на територію України великі партії зброї, боєприпасів і переправлення необхідних людських ресурсів для поповнення своїх злочинних угруповань.

5 червня 2014 р. за клопотанням керівництва Держприкордонслужби, рішенням Уряду України припинено функціонування 8 пунктів пропуску на російському кордоні в зоні збройного конфлікту. Закрито 4 міжнародні пункти пропуску («Червонопартизанськ», «Довжанський», «Червона Могила», «Маринівка») та 4 місцевих пункти пропуску («Новоборовиці», «Краснодарський-1», «Краснодарський-2», «Сєверний»), про що офіційно повідомили керівництво РФ. Станом на 13 липня 2014 р. у 13 пунктах пропуску (з 30 від загальної кількості) в межах Донецької та Луганської областей українська влада припинила контрольні процедури й оформлення.

Не дивлячись на певні успіхи прикордонних підрозділів, на окремих ділянках держкордону посилювалася загроза втрати контролю. Особливо це стосувалося окремих ділянок відповідальності загальною протяжністю майже 350 км у межах пунктів пропуску: «Маринівка» – «Ізварине» – «Юганівка». Там бойовики продовжували спроби змусити прикордонників залишити місця несення служби.

6 червня 2014 р., з метою охорони та оборони державного кордону на ділянках Луганського та Донецького загонів рішенням Голови Державної прикордонної служби України створено тактичне угруповання «Кордон», а рішенням начальника Східного регіонального управління створено тактичне угруповання «Північ». Завдання угруповання «Кордон» – забезпечити охорону та оборону українсько-російського державного кордону в

межах ділянки Маринівка–Червонопартизанськ. Завдання угруповання «Північ» – забезпечити охорону та оборону українсько-російського державного кордону в межах ділянки Луганського прикордонного загону. Ці тактичні угруповання проводили операції із взяття під контроль неконтрольованих ділянок кордону у двох напрямках – з півночі Луганської області та з півдня (від Амвросіївського району) Донецької області. Станом на 14 червня 2014 р. сили тактичного угруповання «Кордон» зосередилися на ділянці держкордону: відділ прикордонної служби «Свердловськ» (Луганська обл.) – стик Донецького та Бердянського загонів (Донецька обл.). Далі, до початку вересня 2014 року, активні бойові дії за участю прикордонників розгорталися у межах цих ділянок.

За період виконання службово-бойових завдань тактичне угруповання «Кордон» (6 червня – 30 вересня 2014 р.) до його складу входили штатні та позаштатні підрозділи, окремі групи органів Держприкордонслужби: 7-а мотоманеврена група; окремий відділ прикордонної служби (тип С); бронегрупа Західного регіонального управління; 5-а мотоманеврена група; відділ спеціальних дій на воді загону Морської охорони Південного регіонального управління; бронегрупа Національної академії Держприкордонслужби; зенітно-артилерійський взвод Навчального центру Держприкордонслужби; підрозділи 10-го Мобільного прикордонного загону; оперативно-бойові прикордонні застави («Луцьк», «Мостиська», «Львів», «Чернівці», «Білгород-Дністровський», «Могиливі-Подільський», «Котовськ», «Одеса», «Ізмаїл»); мобільні прикордонні застави («Черкаси», «Суми-2», «Мостиська», «Чернівці», «Мукачєво», «Могиливі-Подільський», «Білгород-Дністровський», «Одеса», «Херсон»); мобільна група Головного центру зв'язку, автоматизації та захисту інформації; групи бойового та матеріально-технічного забезпечення. З метою організації системи управління було розгорнуто командний, передовий командний і тилловий пункти управління. Крім того, з метою посилення контролю за акваторією Азовського моря, охорони морського узбережжя тактичним угрупованням «Кордон» з 7 липня 2014 р. прийнято рішення

надати йому в оперативне підпорядкування Маріупольський загін морської охорони, який з 12 липня 2014 р. приступив до виконання поставлених завдань.

За період виконання службово-бойових завдань до складу тактичного угруповання «Північ» (6 червня – 30 вересня 2014 р.) входили: підрозділи Луганського прикордонного загону; мобільна прикордонна застава «Суми», оперативно-бойові застави «Харків» і «Суми»; 2-а мотоманеврена група; мотоманеврена група Навчального центру Держприкордонслужби; зведена прикордонна застава ОКПП «Київ»; зведена застава 10-го Мобільного прикордонного загону; зведена застава Північного регіонального управління; 3-я мотоманеврена група Західного регіонального управління; оперативно-бойові прикордонні застави «Чернігів» і «Житомир».

На *другому етапі* Держприкордонслужбою здійснено:

створення нових бойових підрозділів, озброєних груповою та протитанковою зброєю (оперативно-бойові прикордонні застави), із завданням безпосереднього ведення бойових дій з охорони й оборони українсько-російської ділянки державного кордону;

передислокацію управління Луганського прикордонного загону, спочатку до селищ Білолуцьк і Біловодськ, а потім – до м. Старобельськ Луганської області, з метою збереження системи управління охороною держкордону та забезпечення участі прикордонних підрозділів у проведенні АТО;

запровадження спільного (з російською стороною) прикордонного контролю у пунктах пропуску, що розміщені на неконтрольованій ділянці українсько-російського кордону («Ізварине» (Україна) – «Донецьк» (РФ)), з метою здійснення оформлення та пропуск російських т. зв. «гуманітарних конвоїв»;

організовано на адміністративній межі Херсонської області з АР Крим контроль в'їзду-виїзду громадян у 7 контрольних пунктах в'їзду-виїзду (далі – КПВВ): для автомобільного сполучення «Каланчак», «Чаплинка», «Чонгар», для залізничного сполучення: «Херсон», «Вадим», «Новоолексіївка», «Мелітополь».

Станом на 31 серпня 2014 р. у 20 пунктах пропуску, що залишилися у зоні конфлікту на території Луганської та Донецької областей контрольні процедури та оформлення було

припинено через бойові дії.

На *третьому етапі* до основних чинників, що характеризували обстановку на державному кордоні і впливали на її розвиток слід віднести:

підписання 5 вересня 2014 р. чергових Мінських домовленостей [24], наслідком яких стали введення режиму припинення вогню, контролю міжнародними організаціями за обстановкою, організація обміну військовополоненими та зупинення всіх наступальних операцій;

визначення на територіях Донецької та Луганської областей т. зв. лінії зіткнення (смуги безпеки) вздовж контрольованої території силами АТО (станом на вересень 2014 р. загальна її протяжність складала – 586,6 км (Луганська обл. – 236 км; Донецька обл. – 350,6 км));

систематичні порушення НЗФ т. зв. «ДНР» і «ЛНР» положень Мінських домовленостей;

нарощування присутності військових підрозділів РФ у непідконтрольних державній владі східних областях України, у поєднанні з незаконною діяльністю т. зв. «ДНР» і «ЛНР» щодо подальшої дестабілізації соціально-політичної ситуації на Донбасі та намагання розширити межі території, що знаходилися під їх контролем;

активні наступальні дії НЗФ за підтримки військових підрозділів РФ на Дебальцевському напрямку з метою оточення та розгрому українських військ і виходу на рубіж Луганське–Калинове;

активізація організованої злочинності у сферах нелегальної міграції та незаконного переміщення на територію України зброї, боєприпасів, контрабанди наркотиків і товарів з порушенням правил, встановлених чинним законодавством.

На *третьому етапі* Держприкордонслужбою здійснено:

створення потужного угруповання сил і засобів під єдиним керівництвом і цілісною системою управління;

налагодження чіткої взаємодії між оперативним штабом АТО, штабами оперативно-тактичних угруповань «Луганськ», «Донецьк» і «Маріуполь», іншими правоохоронними органами та військовими формуваннями;

організація служби та облаштування КПВВ на лінії зіткнення, з метою здійснення пропуску осіб, транспортних засобів і

вантажів з/на неконтрольовану територію («Щастя», «Лисичанськ», «Миколаївка», «Артемівськ», «Нелипівка», «Суша Балка», «Георгіївка», «Курахове», «Бугас», «Маріуполь-1», «Маріуполь-3», «Волноваха», «Мар'їнка», «Новотроїцьке», «Станиця Луганська»);

формування принципово нових прикордонних підрозділів для виконання бойових і спеціальних завдань у смузі безпеки вздовж лінії зіткнення у межах Донецької та Луганської областей (оперативно-військові відділи «Краматорськ» і «Велика Новосілка» (12 вересня 2014 р.), оперативно-бойові прикордонні комендатури; оперативні зенітно-артилерійські прикордонні застави; оперативні протитанкові застави; снайперські застави) та нового органу охорони державного кордону – Краматорського прикордонного загону (21 серпня 2015 р.);

запровадження механізму пропуску мешканців окремих районів Донбасу через лінію зіткнення за електронними перепустками;

організацію співпраці із Спеціальною моніторинговою місією ОБСЄ в Україні;

інтеграцію Головного центру управління Держприкордонслужби в загальнодержавну систему ситуаційних центрів;

організацію та проведення професійної підготовки всіх категорій військовослужбовців і вузькопрофільних фахівців, які виконували завдання в районі проведення АТО;

формування потужних бойових резервів – прикордонних комендатур швидкого реагування (у Харківському, Ізмайльському прикордонних загонах і на базі Кінологічному навчального центру) та 10-го Окремого прикордонного загону оперативного реагування «Дозор» (в результаті реформування 10-го Мобільного прикордонного загону);

забезпечення прикордонних підрозділів у районі проведення АТО броньованою технікою та групою зброєю.

Станом на 30 жовтня 2015 р. оперативно-службова діяльність прикордонних підрозділів у районі проведення АТО здійснювалася у групуванням оперативно-військового відділу «Краматорськ» у складі 3 прикордонних загонів (Луганського, Краматорського, Донецького) та Маріупольського загону Морської охорони, які виконували завдання у складі оперативно-

тактичних угруповань «Луганськ», «Донецьк» і «Маріуполь» сил АТО.

На *четвертому етапі* до основних чинників, що характеризували обстановку на державному кордоні і впливали на її розвиток слід віднести:

продовження проведення АТО з метою відновлення контролю над тимчасово неконтрольованими окремими районами Донецької та Луганської областей;

масштабні військові навчання ЗС РФ на тимчасово окупованій території АР Крим «Кавказ-2016»;

систематичними порушеннями НЗФ т. зв. «ДНР» і «ЛНР» положень Мінських домовленостей;

погіршення криміногенної обстановки у Донецькій і Луганській областях щодо незаконного переміщення на територію України зброї, боєприпасів, контрабанди наркотиків і товарів з порушенням правил, встановлених чинним законодавством.

На четвертому етапі Держприкордонслужбою здійснено:

облаштування й організацію несення служби на КПВВ на лінії зіткнення, на відповідних дорожніх коридорах і залізничних шляхах, зокрема «Гнутове»; «Зайцеве»; «Мар'їнка»; «Новотроїцьке»; «Станиця Луганська», «Майорське» (контрольні пости, на 6 залізничних шляхах: «Кіндрашівка»; «Світланове»; «Попасна (2)»; «Артемівськ-2»; «Фенольна»; «Південнодонбаська»);

організацію й, у подальшому, удосконалення співробітництва з військово-цивільними адміністраціями, громадськими та волонтерськими організаціями;

формування Донецько-Луганського регіонального управління та Лисичанського прикордонного загону (приступили до виконання завдань за призначенням 1 лютого 2018 р.), з метою збільшення щільності охорони смуги безпеки на лінії зіткнення у межах Донецької та Луганської областей;

початкові заходи із розгортання відділів спеціальних дій «ДОЗОР» з місцями дислокації у Харкові, Житомирі, Львові, Херсоні й Одесі (з метою охорони, визначеної рішенням Голови Держприкордонслужби України ділянки державного кордону, виконання спеціальних завдань з протидії протиправній діяльності на державному кордоні, участі у боротьбі з тероризмом і організованою злочинністю як самостійно, так

і у взаємодії з органами Служби безпеки (далі – СБ) України та МВС України).

30 квітня 2018 р. АТО на Донбасі було завершено та розпочато операцію Об'єднаних сил (далі – ООС). З цієї дати почався комплекс військових і спеціальних організаційно-правових заходів українських відомств сектору безпеки і оборони, спрямований на протидію діяльності незаконних російських і проросійських збройних формувань у війні на Сході України. ООС стала переформатуванням АТО з введенням воєнного або надзвичайного стану, переданням управління від СБ України, яка формально керувала АТО, до Об'єднаного оперативного штабу ЗС України [25].

Виходячи із вищевикладеного важливо зазначити, що процеси (трансформації), що відбувалися у Держприкордонслужбі з березня 2014 р. по квітень 2018 р., тобто від анексії Російською Федерацією АР Крим до початку операції Об'єднаних сил на Донбасі доцільно виокремити на такі види: структурні; військові; гуманітарні.

Структурні трансформації:

формування нових органів і підрозділів Держприкордонслужби з метою взяття під охорону ділянок українсько-російського державного кордону, виконання завдань у смузі безпеки вдовж лінії зіткнення на Донбасі та на адмінмежі з АР Крим;

вдосконалення організаційно-штатної структури органів і підрозділів охорони кордону з метою створення відповідних можливостей для виконання завдань у районі АТО;

створення позаштатних і нових прикордонних підрозділів, а також системи резервів з метою виконання завдань військового характеру;

Військові трансформації:

перехід від правоохоронних форм оперативно-службової діяльності до форм і способів ведення збройної боротьби з метою охорони та оборони державного кордону у рамках взаємодії сил АТО на українсько-російській ділянці державного кордону;

участь у протидії ДРГ противника;

охорона та оборона об'єктів прикордонної інфраструктури та місць дислокації підрозділів;

організація та забезпечення режимних заходів у смузі безпеки та акваторії Азовського моря.

Гуманітарні трансформації:

організація та здійснення контролю за переміщенням осіб, транспортних засобів, товарів і вантажів з територій, тимчасово невідконтрольних українській державній владі;

налагодження взаємодії з місцевими органами української влади, створенні сприятливого соціального клімату на територіях, визволених від НЗФ та у місцях несення служби прикордонниками;

участь у створенні на лінії зіткнення гуманітарно-логістичних центрів у рамках військово-цивільного співробітництва;

сприяння роботі акредитованих вітчизняних та іноземних ЗМІ, а також різних гуманітарних організацій і волонтерів, що здійснювали гуманітарну допомогу населенню та вирішенню військового конфлікту мирним шляхом;

відновлення військової компоненти у професійній підготовці особового складу Держприкордонслужби (впроваджено уніфіковану військово-прикордонну складову, відповідно до спеціально розробленої «Стратегії розвитку Національної академії Державної прикордонної служби імені Богдана Хмельницького на період до 2021 року»).

Окремо слід зупинитися на ідеологічній компоненті гуманітарних трансформацій. Зокрема підписання Президентом України Указу від 27 квітня 2018 р. «Про відзначення Дня прикордонника України 30-го квітня». На зміну святкування радянської дати 28 травня «Дня прикордонника» – професійного свята особового складу Прикордонних військ КДБ СРСР. Яке зберіглося у прикордонній інституції з радянських часів і було відновлене на офіційному рівні у 2003 році. Історичним обґрунтуванням нової дати стали військові події під час Української революції (1917–1921 рр.). 30 квітня 1918 р. війська Української Народної Республіки звільнили від більшовиків Донбас і вийшли на державний кордон з радянською Росією та Всевеликим Військом Донським. Так, у Держприкордонслужбі здійснено відхід від застарілих ідейних штампів, які жили себе для України. Перехід до нової дати професійного свята українських прикордонників здійснений у рамках виконання Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої

символіки». Також, на виконання цього закону, у 2016 році Котовський прикордонний загін Південного регіонального управління було перейменовано на Подільський.

Всі визначені трансформації відбувалися відповідно до розвитку обстановки на державному кордоні та лінії зіткнення у межах Донецької та Луганської областях. У всі періоди трансформацій, керівництвом Держприкордонслужби враховувався бойовий досвід, отриманий під час виконання бойових і спеціальних завдань. Зокрема для підвищення спро-можності прикордонного відомства України адекватно реагувати на загрози військового характеру здійснено: перехід від оперативного до військового способу охорони державного кордону на ділянках можливого збройного вторгнення агресора (українсько-російській, придністровській ділянці українсько-молдов-ської кордону та адміністративній межі з АР Крим); інженерне облаштування місцевості на вищезазначених ділянках державного кордону; удосконалення організаційно-штат-ної структури органів і підрозділів охорони кордону з метою створення відповідних можливостей для виконання завдань у районі АТО; створення додаткової системи резервів для виконання завдань військового характеру; оснащення

підрозділів сучасними засобами зв'язку, груповою зброєю, бронетехнікою, протитанковим і зенітним озброєнням.

Загалом, трансформації у Держприкордонслужбі періоду 2014 – початку 2018 років продемонстрували здатність інституції виконувати різні завдання правоохоронного та військового характеру, швидко реагуючи на зміну обстановки в зоні відповідальності. А це є завжди актуальним під час ускладнення соціально-політичної обстановки в прикордонні, та протидії військовій агресії, коли держава намагається задіяти всі наявні сили та засоби для захисту своєї територіальної цілісності та незалежності.

Перспективами подальших розвідок у даному напрямі, на думку авторів, доцільно визначити дослідження щодо безпосередньої участі прикордонних підрозділів у забезпеченні та проведенні АТО на території Донецької та Луганської областей протягом квітня–вересня 2014 року. У той час Україна, безпосередньо, опинилася перед явною загрозою порушення територіальної цілісності. Саме у цей період відбувалися активні бойові дії, безпосередньо, на українсько-російському державному кордоні, в яких брали участь і прикордонники.

Список використаної літератури

1. *Веденєєв Д., Сегеда С.* Методологічні засади комплексного військово-історичного дослідження перебігу антитерористичної операції на Сході України (2014–2016 рр.) // *Війна на Донбасі. 2014–2016 рр.: зб. матер. II Всеукр. наук. військ.-істор. конф., 20 квітня 2017 р. / Нац. війс.-істор. музей України.* – К., 2017. – С.201-205.
2. *Сегеда С. П., Щипанський П. В.* Антитерористична операція на Сході України в оцінці вітчизняних дослідників // *Українське військо: сучасність та історична ретроспектива: зб. матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 1 грудня 2017 р.).* – К.: НУОУ, 2017. – С.13-16.
3. *Коляда І.А.* Війна на Сході України: нарис сучасної історіографії // *Українське військо: сучасність та історична ретроспектива: зб. матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 1 грудня 2017 р.).* – К.: НУОУ, 2017. – С.83-84.
4. *Фурман І. І., Резнік В. І.* Воєнно-історична робота в Національному університеті оборони України імені Івана Черняховського: сучасний стан та перспективи розвитку // *Українське військо: сучасність та історична ретроспектива: зб. матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 1 грудня 2017 р.).* – К.: НУОУ, 2017. – С.11-13.
5. *Дем'янюк О. Й.* Вплив військово-політичної ситуації в Україні на зміну європейської політики безпеки / *О. Й. Дем'янюк* // *Виклики політики безпеки: історія та сучасність: зб. тез доп. Міжнар. наук. конф. (Львів, 16–18 червня 2016 р.).* – Львів: НАСВ, 2016. – С.6-8.
6. *Трофимович В. В.* Російська агресія проти України – свідчення кризи сучасної системи міжнародної безпеки // *Виклики політики безпеки: історія та сучасність: зб. тез доп. Міжнар. наук. конф. (Львів, 16–18 червня 2016 р.).* – Львів: НАСВ, 2016. – С.12-13.
7. Стратегічний бюлетень прикордонної безпеки України. Біла книга-2015 / *Махнюк А.В., Баран Л.М., Косач С.М., Віхтюк А.В., Морохов О.О., Филь О.М.; [За заг. ред. Назаренка В.О., Серватюка В.М., Бляшенка О.В.] /* Адміністрація Держ. прикордон. служби України. – К.: Арт Економі, 2016. – 240 с.
8. Стратегічний бюлетень прикордонної безпеки України. Біла книга-2016 / *Баран Л.М., Махнюк А.В., Цигикал П.О., Сердюк С.І., Гура О.І., Косач С.М.; [За заг. ред. Назаренка В.О.,*

Серватюка В.М., Бляшенка О.В.] / Адміністрація Держприкордонслужби України. – К.: Арт Економі, 2017. – 120 с.

9. Про затвердження Національного плану заходів з виконання другої фази Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України : [Електрон. ресурс: розпорядження Кабінету Міністрів України від 20 серпня 2014 р. №805-р (із змінами)]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/805-2014>

10. Стратегія сталого розвитку «Україна–2020» : [Електрон. ресурс: Указ Президента України від 12 січня 2015 року № 5/2015]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>

11. Воєнна доктрина України : [Електрон. ресурс: Указ Президента України від 24 вересня 2015 р. №555/2015)]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/555/2015>

12. Стратегія національної безпеки України : [Електрон. ресурс: Указ Президента України від 26 травня 2015 р. №287/2015]]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/287/2015>

13. Стратегія розвитку органів внутрішніх справ України та Концепція першочергових заходів реформування системи МВС : [Електрон. ресурс: розпорядження Кабінету Міністрів України від 22 жовтня 2014 р. №1118-р.]. – Режим доступу: <http://police-reform.org/library/rozporядzhennya-kmu-v-d-22.10.2014-1118-r-schodo-pitannya-reform>

14. Концепція розвитку сектору безпеки і оборони України : [Електрон. ресурс: Указ Президента України від 14 березня 2016 р. №92/2016]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/92/2016>

15. Стратегічний оборонний бюлетень України : [Електрон. ресурс: Указ Президента України від 6 червня 2016 р. №240/2016]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/n0006525-16>

16. Стратегія розвитку Державної прикордонної служби : [Електрон. ресурс: розпорядження Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2015 р. №1189-р.]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1189-2015>

17. Концепція інтегрованого управління кордонами : [Електрон. ресурс]: розпорядження Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2015 р. № 1149-р.]. – Режим доступу: <https://www.kmu.gov.ua/npras/248619108>

18. Концепція Державної цільової правоохоронної програми «Облаштування та реконструкція державного кордону» на період до 2020 року» : [Електрон. ресурс: розпорядження Кабінету Міністрів України від 11 листопада 2015 р. №1179-р.]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1179-2015>

19. План заходів щодо інженерно-технічного облаштування українсько-російського державного кордону, територій, прилеглих до районів проведення антитерористичної операції та Автономної Республіки Крим : [Електрон. ресурс: розпорядження Кабінету Міністрів України від 14 травня 2015 р. №439]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/439-2015>

20. План першочергових заходів з облаштування державного кордону вздовж берегової лінії та забезпечення охорони територіального моря України в межах Донецької, Запорізької, Херсонської та Миколаївської областей : [Електрон. ресурс: розпорядження Кабінету Міністрів України від 13 жовтня 2015 р. №1068]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1068-2015>

21. План організації спільної оперативної охорони кордону з державами – членами ЄС та Молдовою : [Електрон. ресурс: розпорядження Кабінету Міністрів України від 8 липня 2015 р. №695-р.]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/695-2015>

22. План Адміністрації Державної прикордонної служби України щодо виконання Плану заходів з реалізації Концепції боротьби з тероризмом : [Електрон. ресурс: розпорядження Кабінету Міністрів України від 11 липня 2013 р. №547-р.]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/547-2013>

23. Сучасний потенціал впливу Вишеградської групи на формування політики Європейського Союзу щодо України. Аналітична записка : [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1127/>

24. ОБСЕ опублікувало пописаний в Мінську протокол (документ) : [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://podrobnosti.ua/992242-obse-opublikovala-podpisannyj-v-minske-protokol-dokument.html>

25. Про широкомасштабну антитерористичну операцію в Донецькій та Луганській областях : [Електрон. ресурс: Указ Президента України №116/2018 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України» від 30 квітня 2018 р.]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/30-kvitnya-rozpochalas-operaciya-obyednanih-sil-iz-vidsichi-47206>

Отримано: 27.03.2018 р.

Філіпов В.К., кандидат історичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник науково-дослідної
лабораторії кафедри морально-психологічного
забезпечення
діяльності військ (сил) НУО України імені Івана
Черняхівського (м. Київ)

СОЦІАЛЬНІ ПРОЦЕСИ ТА ЇХ ВПЛИВ НА МІСІЮ УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ ОСВІТИ В СУСПІЛЬСТВІ

У статті розкриваються зміни, які істотно впливають на зміст і темпи формування нових типів відносин у сучасному суспільстві і фахівців нового покоління. Від людини ХХІ ст. необхідні особлива мобільність і здатність адаптуватися до жорстких умов життя, зміни структури і змісту професій, культурного середовища. Нині особливо гостро постають проблеми розвитку вищої освіти. Зрозуміло, що ці зміни потребують суттєвого переосмислення розвитку вищої освіти, місця університетів у суспільстві, форм і методів їх роботи, структури та змісту освітніх, наукових та інших програм. Загалом, можна говорити про необхідність зміни існуючих уявлень про місію університетів у сучасному світі.

Ключові слова: суспільство, соціальні процеси, соціальний розвиток, соціальні зміни, соціальний інститут, інформаційні технології, система освіти, університетська освіта.

Одне з актуальних методологічних завдань сучасних суспільних наук полягає у відображенні в логічних схемах розвитку суспільного організму як цілісної складно-організованої системи. Вихідним у розумінні суті процесів соціальних змін є положення про те, що людське суспільство – вищий продукт і результат саморозвитку природи на одній з планет, яка належить до складної мережі відносин з космосом. Оскільки однією з головних умов існування всієї природи є рух, то процесуальність – головна ознака постійно рухомої, змінної і водночас такої, яка зберігає свою певну постійність, соціальне організованої природи. У перекладі з латини «процес» – це проходження, просування; визначається як закономірна, послідовна зміна явища.

Соціальний процес – послідовна зміна явищ соціального буття, соціальні зміни в динаміці. У ширшому розумінні соціальний процес – це сукупність односпрямованих соціальних дій, які можна виділити з множини інших. Це серія явищ взаємодії людей, або явищ, які відбуваються в організації, структурі груп і змінюють стосунки між людьми чи між складовими (елементами) спільноти.

Соціальний процес здійснюється під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників, має стійкий порядок взаємодії своїх компонентів, тривалість у часі і спрямованість до певного стану об'єкта. Кожний соціальний процес охоплює декілька стадій, які відрізняються за змістом і механізмами, способами взаємозв'язку його компонентів, що визначають напрями і темпи розвитку на певній стадії.

Найважливішими рисами соціальних процесів є їх загальність і зв'язок із суб'єктом, який здійснює процес. Ніщо не може відбуватись у суспільстві поза соціальним процесом. Функціонування і розвиток суспільства відбуваються в різних формах соціальних процесів, які характеризують суб'єктно-об'єктні зв'язки і відносини в усіх сферах діяльності людей.

Сам соціальний процес не що інше, як розгортання потенціалу особистості, утвердження в системі суспільних відносин ролі й статусу соціальних груп, класів, етнічних та інших соціальних спільнот, способу життя людей. У наукових колах побутує думка, що про соціологію як науку можна говорити тільки тоді, коли соціальні явища розглядають не як «речі», а як процес, а

сама система соціологічного знання формується на базі розуміння закономірностей змін, дій історичних суб'єктів, що здійснюють соціальні процеси. Недостатня зрілість, не сформованість суб'єкта, відсутність у нього необхідного політичного досвіду, культури, професіоналізму тощо впливають на характер здійснення соціального процесу, соціальну організацію і, врешті, на якість життя особистості й суспільства.

Така риса соціального процесу, як зв'язок із суб'єктом, який його здійснює, дає змогу реально бачити діючого суб'єкта (тобто дає змогу уникнути безликість соціальних процесів), визначити форми і методи прискорення, гальмування чи нейтралізації соціальних процесів. Всі перетворення в суспільстві, в його елементах, зміни потенціалу особистості є причиною і наслідком соціальних процесів як історичної практики людей. Іншими словами, ступінь зрілості й розвинутої соціального процесу характеризує рівень розвитку суспільства, колективу, особистості.

Характеризуючи соціальні процеси, необхідно враховувати такі ознаки, як стадійність, фазність, етапність, різноступеневість їх організації, перебігу і розвитку. Наприклад, процеси соціалізації особистості охоплюють такі етапи життєвого шляху: дитинство, юність, зрілість, старість. Кожному з них властиві певні фази розвитку. Так, у дитячому віці фізіологічні, психосоматичні процеси, властиві особистості дитини, значно відрізняються в перші 2–3 місяці життя від тих, які домінують у 5-річному віці. Етап зрілості також суттєво відрізняється залежно від вікових, демографічних, соціально-економічних та інших ознак перебігу самого процесу становлення і формування особистості.

Водночас кожному етапові властиві певні особливості, що визначають специфіку стадійності процесу. Так, в юності (як на етапі соціалізації) особистість проходить різні фази фізичного, психологічного, трудового, етичного, правового становлення. На кожній із них відбувається достатньо складний процес, який проходить кілька стадій. Наприклад, процес трудового виховання неминує охоплює такі стадії: засвоєння теоретичних основ і навичок простих трудових операцій; засвоєння норм і принципів дотримання трудового розпорядку

і трудової дисципліни; засвоєння трудових навичок, операцій середньої і високої складності; формування і вироблення власної позиції щодо різних форм і методів творчості в процесі трудової діяльності тощо.

До найбільш суттєвих показників життєдіяльності людства належать: тривалість життя, задоволення головних життєвих потреб (їжа, одяг, житло), умови праці, відпочинку та здобуття освіти. Зміст певного параметра дає змогу визначити кількісні ознаки певного процесу. Так, тривалість життя вимірюється кількістю прожитих років, кількість споживаної їжі – калоріями, кількість води – літрами. Однак існуючий якісний розрив між цими показниками у різних державах і навіть між різними соціальними структурами в межах однієї держави значно ускладнює проблему відображення певними кількісно орієнтованими індикаторами параметрів конкретного соціального процесу. Якщо, скажімо, рівень забезпеченості людини житлом визначати лише належною їй площею, то цей індикатор не завжди адекватно відображатиме стан забезпечення людей житлом. Порівняймо житлові умови сім'ї у цивілізованій державі та мешканців споруджень печерного типу: за кількісно однакових показників якісно ці умови значно відрізняються.

Наукове визначення якісних ознак найважливіших параметрів соціальних процесів є методологічним підґрунтям, спираючись на яке, європейські, світові управлінські структури повинні спрямовувати розвиток країн, позиція яких ґрунтувалась би не на егоїстично обмежених інтересах, а насамперед на загальноновизнаних гуманістично орієнтованих критеріях.

До наступної групи параметрів належать менш глобальні, але досить загальні показники процесів, які детальніше розкривають зміст та спрямування діяльності різних соціальних інститутів, спільнот і системних утворень. Це стосується функціонування систем запобігання війнам і збереження миру, систем виробництва промислової та сільськогосподарської продукції, діяльності кредитно-фінансової, виховної, освітньої, культурної та інших систем життєзабезпечення суспільства.

Коли йдеться про конкретні параметри, скажімо, у сфері освіти, то досить важливі, але позбавлені змістовних ознак загальні

показники потребують уточнень і роз'яснень. Тобто, якщо спершу важливо знати, чи є взагалі в певній країні система освіти та скільки людей щорічно здобувають там початкову, загальну, середню спеціальну та вищу освіту, то серйозніша розмова потребує з'ясування якісних ознак існуючої там системи освіти. Скажімо, у колишньому СРСР готували чи не найбільше у світі фахівців з вищою освітою, але фактично ігнорували необхідність підготовки юристів, соціологів, психологів, культурологів та інших спеціалістів гуманітарного профілю. Головні показники ефективності навчання базувалися на принципах відповідності умовам щодо засвоєння готових знань, більшість з яких давно вже застаріла і змістовно не мала соціальної цінності. Одне слово, для повноцінної картини загальні параметри виміру навчально-освітніх процесів мають розкриватися характеристикою конкретних форм викладання і змістовності бази знань.

Ми живемо в епоху колосальних змін. Становлення глобальної господарської системи, що руйнує кордони національних господарств, пов'язаних міцними торговельними, фінансовими, політичними, соціальними і культурними відносинами, – найбільш значущий процес, який визначив обличчя світу на межі XX–XXI ст. Наприкінці XX – на початку XXI ст. світ став зовсім інакшим, ніж був 10, 15, 20 років тому. Інакшою має стати й система підготовки особистості до життя, мають змінитися роль освіти і виховання [9].

Конкурентоспроможною в майбутньому буде людина, яка опанувала основи наук, володіє новітніми способами сприйняття й передачі інформації, освічена і практично підготовлена, насамперед у професійному, мовному та світоглядному контексті. Саме в такому ключі розгортаються світові трансформаційні процеси в системі освіти, науки й інформаційних технологій.

Особливо гостро сьогодні постають проблеми розвитку вищої освіти, тому що розвиток і поширення нових технологій, істотно змінюють як вимоги до фахівців, так і методи навчання. Ця система надає всім бажаючим можливість вільного доступу в зручному режимі до якісної освіти будь-яких рівнів і напрямів багатьма мовами незалежно від місцезнаходження того, хто навчається.

Зрозуміло, що ці зміни потребують

суттєвого переосмислення місця університетів у суспільстві, форм і методів їх роботи, структури та змісту освітніх, наукових та інших програм. Загалом, можливо говорити про необхідність зміни існуючих уявлень про місію університетів у сучасному світі [3].

Поняття місії університету можна розглядати в двох аспектах. З одного боку, в сучасній теорії управління під місією будь-якої організації розуміють головну мету або сенс її існування. Тобто, формулюючи місію певного університету, ми маємо вказати, задля чого він створений та існує. На основі місії далі визначають бачення, цінності, стратегічні цілі, показники, за якими буде оцінюватися успішність роботи тощо. З іншого боку, під місією університетів ми можемо розуміти не головну мету існування конкретного навчального закладу, а призначення університетів у цілому як певного соціального інституту [6]. Останнім часом багато хто вважає, що основною метою університетів є надання ними різноманітних освітніх послуг. Є й інша думка, згідно з якою місія університетів полягає в підготовці висококваліфікованих фахівців для різних галузей економіки. З цією думкою охоче погоджуються і чимало роботодавців. Але обидва підходи занадто звужують реальну роль університетів у сучасному суспільстві.

На думку Н. Терентьєвої, класичний університет – це, передусім когнітивна модель всесвіту, в якій поєднані знання про цілісність буття, природні процеси та закономірності, теологічні, соціально-економічні, юридичні, історико-культурні, лінгвістичні, психологічні й інші феномени. Університетське знання охоплює всесвіт у всіх його масштабах і вимірах – від космічних систем до мікропроцесів, від глибокого минулого до перспектив і сценаріїв майбутнього розвитку [8].

Структура та напрями діяльності університетів неодноразово змінювалися, відображаючи національно-історичні традиції й особливості, вимоги та специфіку часу. Так, до початку XIX ст. сформувалося три основних моделі університету – англійська, німецька та французька [2].

Зважаючи, що впродовж майже дев'яти століть європейський університет був інституцією, яка насамперед пропагувала наукове пізнання, радикально змінитися він не може. Ніколи раніше університет не стикався з такими потужними викликами

суспільства, як сьогодні. Ті моделі, які створила, обґрунтувала та випробувала на практиці європейська інтелектуальна думка за останні століття – німецька, французька, англосаксонська, вже не сумісні з сучасними вимогами, оскільки пропагують почуття вищості та винятковості, що й унеможлиблює їх відповідність сучасному суспільству знань, оскільки характерним для нього є висока динаміка ринку, інтелектуальна мобільність, установлення інтенсивних контактів між вищою школою і суспільством та ін.

Відомі мислителі світу наголошували на необхідності втручання університету в життя суспільства, реагування на вимоги сучасності та пропонування власного академічного вирішення нагальних питань. На початку третього тисячоліття університет повинен не лише передавати цінності тисячолітньої спадщини і допомагати у вирішенні наукових та освітніх проблем, а й брати діяльну участь у розв'язанні економічних, культурних і духовних питань. Основним завданням університету є, як і раніше, розвиток у студентів критичного творчого мислення, особистісної ініціативи, здатності й прагнення до самоосвіти.

Ідея університету як місця передачі й поширення знань, пошуку істини і формування наукового пізнання зіткнулася з ідеєю університету як простору для бізнесу та підприємництва. Створюються т. зв. корпоративні університети, тобто має місце тенденція перетворення університету на інституцію продукування прикладних знань. Прагнення академічних навчальних закладів до створення комерційних філій чи консорціумів, орієнтованих на отримання прибутку, концентрація зусиль на організації й проведенні прикладних дослідженнях – ці тенденції потребують невідкладних змін у сфері університетської освіти. Девальвація академічних цінностей породжує проблеми кадрової політики, зниження якості навчання та викладання, які є магістральними для всіх університетів світу, незалежно від їх статусу, географічного розташування, національно-культурної своєрідності й освітніх традицій [5].

Університети є центрами культури, знань і досліджень, які створюють, вивчають, оцінюють і передають культуру за допомогою досліджень і навчання. Разом з тим, до їх важливих завдань належать:

поширення знань серед нових поколінь;

надання майбутнім поколінням освіти та виховання;

збереження традицій європейського гуманізму.

Конкурентоспроможною в майбутньому буде людина, яка опанувала основи наук, володіє новітніми способами сприйняття й передачі інформації, освічена і практично підготовлена, насамперед у професійному, мовному та світоглядному контексті. Саме в такому ключі розгортаються світові трансформаційні процеси в системі освіти, науки й інформаційних технологій.

Відбувається принципова зміна змісту освіти, його переорієнтація на людські, життєві цінності. Гуманізація освіти має багато вимірів. Центральна магістраль гуманізації проходить через зміст освіти: від фізики і математики та інших природничо-технічних (ін.-женерних, технологічних) дисциплін – до філософії, соціології, правознавства, до всієї гуманітарної складової системи освіти у вузькому значенні цього поняття. Важливо звернути увагу на три взаємопов'язаних аспекти.

Перший з них – забезпечення людино-центризму дисциплін природничо-технічного профілю. Їх зміст має бути перебудований у такому контексті, щоб у процесі підготовки фахівця високої техніко-технологічної якості одночасно формувались гуманістичний світогляд і культура, моральні й естетичні цінності, любов до батьківщини та повага до народів і культур світу.

Другий аспект стосується дисциплін гуманітарного профілю. Сьогодні в Україні, як власне, і в усьому світі, гостро стоїть проблема подолання гуманітарної кризи освіти. Ідеал відкритого демократичного суспільства, дійсних прав і свобод людини, повернення до них – нагальна вимога гуманізації освіти.

Третій аспект пов'язаний з активним проникненням у систему освіти т. зв. ірраціональної складової людської духовності – позанаукового знання, релігії, міфології, теології тощо. Не втікаючи від ірраціональної проблематики, а розсудливо інтерпретуючи її в контексті науково визначеного знання, освіта повинна формувати раціональне мислення і культуру, формувати наукові знання про людину, природу і соціальний світ, розкривати його значення для особистості, виховувати в ній відчуття своєї особистої причетності до світу не лише як об'єкта

соціальних впливів, а й як їх активного суб'єкта.

Освіта повинна формувати цілісний образ світу, забезпечувати його сприйняття в гармонії розуму, почуття і волі. Освіта має змінити свої акценти. Головним показником ефективності навчання мають стати не просто сума знань, які студент засвоїв у процесі перебування у вузі, а здатність до їх самостійного здобуття, до самонавчання, вміння користуватися джерелами і засобами інформації, постійно підвищувати рівень своєї освіти [1].

Водночас національні системи освіти, не втрачаючи своєї національної специфіки, мають перебудуватись у контексті загальних

світових тенденцій, принципів, стандартів її розвитку. Освіта має навчитись формувати людину, конкурентоспроможну не лише у вітчизняному, а й у світовому виробничому та соціокультурному середовищі.

Підсумовуючи зазначимо, що місії університетів у сучасному світі є комплексними й охоплюють принаймні такі головні цілі: формування світогляду і виховання молоді; професійну підготовку та перепідготовку фахівців; фундаментальні та прикладні наукові дослідження, збереження й структурування наявних знань, інноваційну діяльність у різних сферах; соціалізацію молоді.

Список використаної літератури

1. Андрущенко Т.В. Ціннісна палітра та основні категорії сучасної європейської освіти // Гілея: наук. журнал. – 2015. – №103. – С.256-261.
2. Бабак В., Лузік Е. Фундаментальна підготовка в сучасному університеті: традиції та перспективи // Вища освіта України. – 2003. – № 1. – С.78-83.
3. Вища освіта України: ризики, сподівання, успіхи : монографія / [М.Б. Євтух та ін.]; Нац. акад. пед. наук України [та ін.]. – К.: Інтерсервіс, 2015. – 418 с.
4. Гумбольдт В. Про академію // Ідея Університету: Антологія / Упоряд. М. Зубрицька. – Львів, 2002.
5. Кремень В.Г. Освіта і наука України: шляхи модернізації (факти, роздуми, перспективи). – К.: Грамота, 2003. – 216 с.
6. Кравченко О.І. Етапи розроблення стратегії розвитку університету // Науковий вісник Нац. ун-ту біоресурсів і природокористування України. Педагогіка, психологія, філософія. – 2015. – Вип.208. – Ч.2. – С.128-136.
7. Скотт Питер. Реформи вищого образования в странах Центральной и Восточной Европы: попытка анализа // Alma Mater. – 2001. – №11. – С.52.
8. Терентьева Н.О. Развитие университетской освіти в Україні: історія, сучасність, тенденції : монографія / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т вищ. освіти. – К.: Інтерсервіс, 2015. – 427 с.
9. Яблонський В.А. Проблеми розвитку вищої освіти ХХІ століття: стан і перспективи / В.А. Яблонський, О.В. Яблонська // Науковий вісник Нац. ун-ту біоресурсів і природокористування України. Педагогіка, психологія, філософія. – 2015. – Вип.208. – Ч.2. – С. 402-412.

Отримано: 16.03.2018 р.

УДК 329+930.1(447)“16/18”

Філас В.М., кандидат історичних наук, доцент кафедри дизайну Хортицької національної академії (м. Запоріжжя)

ВОРОГ ЧИ ДРУГ?: ХУДОЖНЬО-ГРАФІЧНЕ СПРИЙНЯТТЯ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я У XVI – ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ XVIII ст.

У статті на основі іконографічного та порівняльного аналізу зазначається, що в європейській графіці Північне Причорномор'я сприймається двояко: з одного боку, регіон був ворожим, а з іншого, завдяки запорожцям його сприймали як союзний. Східна мініатюра дозволяє говорити про сприйняття регіону, як підпорядкованого Туреччині. Така ситуація відповідає тим геополітичним і цивілізаційним кордонам між європейським християнським і східним мусульманським світами, що існували у Північному Причорномор'ї.

Ключові слова: візуальне джерело, гравюра, мініатюра, Північне Причорномор'я, сприйняття.

Візуальне мислення, як один з видів людської діяльності, направлене на створення нових образів і візуальних форм, що несуть певне смислове навантаження. Це мислення є можливим завдяки тому, що образи та форми отримують певну незалежність по відношенню до об'єкта сприйняття та можуть бути об'єктами перетворень і маніпуляцій та відображати окремі моменти в діяльності та поведінці людини.

Візуальна діяльність може відбуватись у двох формах – внутрішній (уявній) і зовнішній (видимій) [1, с.10]. Внутрішня форма включає в себе ментальне (відтворюється у споминах, ідеях, фантазіях, штампах тощо) та вербальне (відтворюється у метафорах, описах) сприйняття. Зовнішня форма складається з художньо-графічного сприйняття, яке відображається у картинах, малюнках, гравюрах, скульптурах, та абстрактно-графічного, що знайшло своє втілення у картах, схемах, планах, кресленнях. Північне Причорномор'я протягом усього періоду існування мало свої особливості ментального, вербального та художньо-графічного сприйняття.

Характерною рисою античної зображувальної культури є її тісний зв'язок з міфологією. Візуалізація міфів, де головну роль відіграли боги та герої, була не просто уявленням, а візуальним поясненням сутності оточуючого світу. Зображувальне мистецтво епохи Середньовіччя базувалось на релігійних християнських канонах і було спрямоване, в основному, на створення біблійних сюжетів. Саме тому в мистецтві Середньовіччя домінував іконописний напрямок, який перетворив зображувальну традицію в символ іншого потойбічного світу та сприяв відмові від зображення оточуючого світу, повсякденності тощо. Тож, антична та середньовічна зображувальні традиції мали чітко виражений міфологічно-релігійний характер.

Людиноцентричні ідеї Епохи Відродження поступово «розірвали» міфологічно-релігійні канони, звернувшись до реального світу. Міфологічно-релігійне пізнання світу та пояснення його устрою поступово здають свої позиції на користь чуттєвого, наукового, художнього та життєво-досвідного пізнання. Основними складовими

сюжетів стають не боги, міфологічні істоти, легендарні герої, святі, біблійні події, а реальні люди й оточуючий їх світ. Цей процес був поступовим, тому міфологічні, релігійні та реальні зображення довгий час співіснували. Епоха Відродження, запропонувавши нову філософію, ідеї та способи візуального пізнання світу, створювала певний попит на «графічні тексти». Цей попит ґрунтувався не тільки на «потягу до прекрасного» та апеляції до відродження античної культури, але й на візуальній презентації інших для «європейців» світів і народів. Суттєво підсилила ці процеси й епоха Великих географічних відкриттів. Однією з реакцій на такий попит стала поява зображень на тему північно-причорноморської дійсності де, зокрема присутні образи у відмінній від вербального міфологічно-релігійного уявлення.

Питанню взаємодії Північного Причорномор'я з оточуючим світом присвячено безліч робіт як у рамках військово-історичних студій, так і дослідження зовнішньо-політичних контактів Кримського ханства та Запорозжя зі східними та європейськими країнами. В цих роботах лише поверхово простежено сприйняття регіону. Вагомими науковими розвідками визначення місця Північного Причорномор'я у ментальному сприйнятті в Європі є дослідження Л. Вульфа [2]. Зрозуміти глибинні маркери й окреслити загальний умовний образ з його характерними рисами дозволить одна з малодосліджених груп джерел, якою є європейська графіка та мініатюра. Саме аналіз цих джерел стосовно особливостей сприйняття Північного Причорномор'я оточуючим світом, і є метою даної наукової розвідки.

Європейська зображувальна традиція північно-причорноморської історичної дійсності XVI– останньої чверті XVIII ст. тематично представлена такими напрямками:

1. Портретними зображеннями відомих особистостей української (запорозької) й османської (кримсько-татарської) історії, а також типовими зображеннями рядових татар і козаків. Насамперед це портрети гетьманів Війська Запорозького (Д. Вишневецького, П. Сагайдачного, Я. Шаха тощо), кримських ханів (Гази II Герая, Іслям III Герая, Аділь Герая, Ахмед Герая), татарських послів

(Нураллі Олан Мурзи) та інших діячів (Сеферкази-Ага), які проводили активну політику «європейського» напрямку. Окрім зображень ключових осіб історії регіону маємо й зображення «збірних» типів запорозьких козаків І. Хаммана, В. Гондіуса та кримських татар Ф. Зуккано, М. Лорка, А. Дюрера. А. Мейрберга, А. Брюна та низки невідомих авторів.

2. Зображеннями битв, де брали участь запорозькі козаки та кримські татари, а також елементи їх військової повсякденності (наприклад, гравюри «Битва литовців і татар» 1521 р., «Здобуття Кафи Запорозькими козаками», серія гравюр А. ван Вестерфельда про події Визвольної війни 1848 р., картина І. Лемке «Стичка Карла X Густава з татарами під час Варшавської битви» 1658 р. тощо).

3. Уявними панорамними видами міст Північного Причорномор'я, представленими низкою гравюр з видами Очакова, Перекопу, Бахчисараю та Каффи невідомих європейських авторів, а також роботами за спогадами Е. Клеємана.

Основним джерелом для створення графічних військових типажів, етнографічних замальовок і панорамних видів стали розповіді очевидців, які бували у регіоні та стикались із запорожцями та татарами як у мирний час, так і на війні, та нечисленний графічний та етнографічний матеріал. Для створення образу художнику треба було акумулювати ці джерела та трансформувати їх з усного наративу, етнофакту та замальовки в окреме графічне зображення. Однак художники не завжди графічно-правильно могли «зрозуміти» елементи усної інформації. Окрім того, інформанти не звертали на деякі важливі аспекти особливої уваги. Тому більшість цих робіт прості та не мають деталізації елементів, а якщо вона і присутня, то має стереотипний характер. Яскравим прикладом цьому є гравюри, що ілюструють мандрівні нариси Е. Клеємана (1736–1801) – австрійського купця, виконавця торгових доручень австрійського уряду. Ці нариси створені у 1768–1770 рр. під час перебування Е. Клеємана в Криму. У 1773 р. лейпцігське видавництво І. Крауса надрукувало їх і проілюструвало гравюрами роботи Берве. Зображувальна частина цього видання поміж іншого містить і чотири гравюри з видами Кілії, Кафи, Бахчисараю та його околиць. Всі гравюри створені за спогадами самого Е. Клеємана [3]. У зображенні багатьох

елементів сюжету відчувається вплив європейських практик і досвіду. Про що свідчать їх харак-терні риси:

фортифікаційні споруди та деякі елементи архітектури не відповідають реальному генуезькому та татарсько-османському стилю, а мають суто європейське прочитання;

у гравюрах присутня умовність зображення ландшафту та відсутня деталізація і правильне розташування об'єктів;

приналежність до Криму в цих гравюрах вирішено за рахунок «східності», що проявляється у стереотипних однакових фігурах татар, загальних формах дюрбе, мінаретів і вікон деяких будівель.

Така ситуація властива й етнографічним образам кримських татар. Інформаційні лакуни у художньому знанні про Північне Причорномор'я, іноді замінювались або доповнювались домислом або аналогією. Тому, з огляду на європейське походження авторів малюнків або гравюр епохи Середньовіччя та ранього модерного часу, де зображено кримських татар, елементи їх образу, що можуть мати суто європейські або стереотипні «східні» риси.

Європейське уявлення про Північне Причорномор'я як небезпечний регіон проявилось у таких особливостях сюжетів малюнків і гравюр епохи Середньовіччя та Нового часу:

Кримські татари представлені переважно зі зброєю на відміну від інших народів. Так, у гравюрі роботи А. Брюна з видання, де представлено деякі традиційні костюми жителів Європи й Азії, що побачило світ у 1577 р., татарина зображено у традиційному одязі зі зброєю як, наприклад, зображених поряд росіян презентованих як зі зброєю, так і без неї [4, р.31]. А в альбомі, де зображені народи Московського царства та їх сусіди, роботи А. Мейерберга 1661–1662 рр. зображено навіть татарську жінку, яка стоїть з луком і стрілами (!) та пряде (рис. 1) [5, л.60].

Рис. 1. Татари // Альбом Мейерберга:
рис. Дрезден. альбома

У зображеннях татар присутні елементи антично-середньовічного міфологічно-релігійного уявлення про Північне Причорномор'я. Найкраще вони проявились у гравюрі датського художника та гравера М. Лорка (1526/ 1527–1583 рр.), де зустрічаємо образи кримських татар з лютими обличчями, що тяжіють до зооморфності, підкреслюючи їх небезпеку (рис. 2–3).

Такі факти дозволяють нам говорити про те, що протягом XVI–XVIII ст. уяви про «варварство» та небезпечність населення Північного Причорномор'я як у ментальному уявленні, так і візуальній традиції були стійкими та входили до складу загальної візуальної картини регіону.

Рис. 2. Лорк М. Татарський солдат.
Ксилографія, 1576 р.

Рис. 3. Лорк М. Татарський лучник.
Ксилографія, 1576 р.

У зображенні запорожців такі стійкі міфологічні маркери не прослідковуються завдяки тому, що козаки були християнами і часто виступали на стороні європейських армій. Європейська зображувальна традиція часто позитивно малювала запорожців на відміну від татар, вбачаючи в них союзників у боротьбі з небезпечним ворогом. Яскравим

прикладом такої традиції є сюжет картушу до «Генеральної карти України» 1648 р. (рис. 4), створеної за малюнком Г. де Боплана фламандським картографом і художником В. Гон-діусом. Останнім, імовірно, було створено картуш до мапи. На ній зліва від надпису назви мапи та герба Речі Посполитої

зображено озброєного козака, позаду якого стоять українські селяни (чоловік і жінка). Зліва зображено татарина, який сидить з руками закладеними за спину та зажуреною жінкою поряд. Сутність цього європейського візуального посилу можна трактувати як позитивний образ козака «захисника» українського народу від татар, яких він переміг. Про це свідчить протилежне зображення обеззброєного татарина в профіль зі схиленою головою та руками позаду, що сидить біля зажуреної жінки.

Запорожці в очах європейців, на відміну від кримських татар, були насамперед мілітарним суспільством, а не етнічною спільнотою. І тому природним є те, що зображення козаків постійно супроводжується зброєю. Так, зброю як складову їх образу на європейських гравюрах (наприклад, гравюри А. ван Вестерфельда, картуші до карт В. Гондіуса та І. Хаммана).

Зовсім інший ракурс художнього пізнання демонструє зображення населення Північного Причорномор'я XVI–XVIII ст. у східній художній традиції. Не дивлячись на суворі релігійні правила, зображення татар присутнє в мініатюрі і локалізовано, на більшій частині, в османському книжному живописі. Сюжети цих малюнків розвиваються навколо таких тем: *аудієнції кримських ханів у султана*. Як зазначає І. Зайцев, сцена аудієнції є однією з найпопулярніших в османській мініатюрі [6]. Однією з таких мініатюр є «Баязед II приймає Мінглі Герая у шахському шатрі під час кампанії проти Молдавії у 1484 р. кримського хана» з відомого османського рукопису «Хюнер-Неме». У подібних сюжетних лініях витримана й інша мініатюра – прийом султаном кримського хана Давлет-Гірея з опису життя та діяльності Сулеймана I Пишного «Сулейман-Неме».

Рис. 4. Гондіус В. Картуш до «Генеральної карти України» Г. Боппана 1648 р.

Сумісні походи в Європу та Персію. Завойовницька політика Османської імперії та її союзників кримських татар не могла обійти середньовічну східну мініатюру. Прикладом таких мініатюр, де частиною сюжету є кримські татари, можуть бути «Переправа османських та кримських військ через Дунай під час кампанії проти угорців у 1566 р.» з роботи «Шахнаме» Т. Субхі-Челебі, «Армія Гази II Герая зустрічається з османською армією

Мехмеда III під час молдавської кампанії 1538 р.» та «Битва між Карчагой Ханом та Дженибек Гераєм 1617 р.» з вже згаданого ілюстрованого літопису ««Хюнер-Неме»».

Типажі кримських татар. Східна зображувальна традиція представлена і зображенням типажів кримських татар. Серед нечисленних зображень виділяється збірка малюнків «східного» походження – «Книга костюмів Роламба» з Королівської бібліотеки Швеції, що містить своєрідний зріз етнічних, соціальних і професійних типажів Стамбулу (121 мініатюра), на трьох з яких зображено кримських татар [7, bl.8, 115, 116].

У книжкових східних мініатюрах зображення кримських татар не несуть у собі мілітарного «загрозливого» характеру, окрім, звісно, військових кампаній. Кримські татари тут виступають як «свої» та піддані османського султана.

Таким чином, цивілізаційний кордон між європейським християнським і східним мусульманським світами у Північному Причорномор'ї чітко прослідковуються на художньо-графічному рівні. У візуальному сенсі в силу різних причин як політичного, релігійного, культурного характеру, так і художньо-технічних можливостей, Північне Причорномор'я залишалося регіоном маловідомим. Відсутність будь-яких раціональних уявлень про північно-причорноморський регіон у другій половині XVIII ст. чітко прослідковується на картушах до карт російського атласу 1792 р. Цей атлас містить ілюстровані сюжетні картуші, що обрамовують назву карти. Вони сюжетно відображають економічні реалії, а також господарчі, ресурсні та культурні особливості територій, представлених на цій карті. Порівняльний аналіз сюжетів виокремлює групу картушів до карт Північно-Причорно-морського регіону (Таврійської області та Катеринославського намісництва з

приєднаними територіями як результату Ясського миру). Сюжети саме цих картушів не відображають особливостей господарства регіону, вони містять лише умовні зображення характерних ландшафтів Північного Причорномор'я: Кримські гори, Дніпро, береги Чорного моря, степ, а також елементи

грецького минулого (Храм Артеміді). Цей факт красномовно свідчить про те, що економічні можливості, ресурсний потенціал і культурне розмаїття приєднаних території, порівняно з іншими адміністративними одиницями Російської імперії був ще невідомим і мало розвинутим.

Список використаної літератури

1. Розин В.М. Визуальная культура и восприятие: Как человек видит и понимает мир. – М.: Кн. дом «Либроком», 2009. 272 с.
2. Вульф Л. Изобретая Восточную Европу: Карта цивилизации в сознании эпохи Просвещения. – М.: Новое лит. обозрение, 2003. – 548 с.
3. Клеман Н.Э. Клеманово путешествие из Вены в Белград и Новую Килию, також в земли буджатских и нагайских татар и во весь Крым, с возвратом через Константинополь, Смирну и Триест в Австрию. – СПб: при Государственной Военной коллегии, 1783. – 250 с.
4. Omnium poene gentium imagines, ubi oris totiusque corporis & vestium habitus, in ordinis cuiuscun ac loci hominibus diligentissimè exprimuntur gravées sur cuivre par Abraham de Bruyn. – Köln, 1577. – 49 pl.
5. Альбом Мейерберга. Виды и бытовые картины России XVII века : рис. Дрезден. альбома, воспр. с подлинника в натур. величину, с прил. карты пути цесар. посольства 1661–62 гг. – СПб: Суворин, 1903. – 61 л. ил.
6. Зайцев И. Крымские ханы: портреты и сюжеты // Восточная коллекция. – № 2(13). – 2003. – С.86-93.
7. Kungliga biblioteket. Stockholm. Cod.Räl. 8: №10. Album Ralamska dräktboken. 121 bl.

Отримано: 12.04.2018 р.

*Музичко О.Є., кандидат історичних наук, доцент
Одеського національного університету імені
І.І. Мечникова (м. Одеса)*

ОРГАНІЗАЦІЯ ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ТЕРИТОРІЇ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Автором висвітлено вплив Імператорського Російського військово-історичного товариства на історіографічний процес на території Південної України та його зв'язки з місцевими істориками. Головну увагу приділено організаційним і комунікативним аспектам. Зазначеному товариству вдалося поширити свій вплив на військових і світських істориків, які проживали і працювали в Одесі, Криму, Катеринославі та деяких менших містах Південної України. Історики з Півдня України заради вивчення військової історії налагодили зв'язок з головним осередком у Петербурзі, його Київським відділенням і між собою.

Ключові слова: Імператорське Російське військово-історичне товариство, Одеське відділення, популяризація історії, історичні пам'ятники, Південна Україна.

Основним напрямком інтелектуальної діяльності офіцерів було вивчення військової історії. Зокрема поширення набув жанр історії окремих полків. У 1907 р. у Петербурзі було засновано Імператорське Російське військово-історичне товариство (далі – ІРВІТ).

Мета цієї статті полягає у висвітленні впливу ІРВІТ на історіографічний процес на території Південної України, зв'язків з місцевими істориками.

У попередній історіографії маємо лише одну наукову статтю, що присвячена цій темі, і та лише одному її аспекту [1]. Нами використані усі наявні групи джерел щодо визначеної теми: актові (звіти товариств і відділень), наративні (праці членів товариства), епістолярні, повідомлення преси. На жаль, бракує мемуарів.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Південна Україна належала до регіонів Російської імперії, що найбільш динамічно розвивалися. Головні центри історичної науки тут були зосереджені в Одесі: Новоросійський університет та Історико-філологічне товариство при ньому, Одеське товариство історії і старожитностей (далі – ОТИС). Останнє з них переймалося й питанням охорони військово-історичних об'єктів, передусім Аккерманської фортеці. У Криму та Катеринославі історики об'єдналися у Таврійську (далі – ТВАК) та Катеринославську вчені архівні комісії. Біля

витоків цих товариств і в їх діяльності брали участь військові, наприклад, катеринославець В.Д. Машуков, кримчанин П.І. Белавенець, ад'ютант штабу Одеської військової округи, викладач Одеського піхотного юнкерського училища, В.М. Черемисин, автор низки праць з військової історії, зокрема «Одеса в історії російських війн» (1904 р.). Значну увагу військовій історії присвячували історики не пов'язані з армією, особливо таким переламним подіям, що мали безпосередній вплив на долю Півдня як російсько-османські війни, передусім Східна (Кримська) війна, військовий похід князя Володимира на Корсунь та ін. Присутня була військова тематика й у навчально-науковому процесі університету. Наприклад, вихованець відомого візантиніста Ф.І. Успенського А.Г. Готалов-Готліб отримав золоту медаль за працю «Військовий устрій Візантійської імперії». Військовими аспектами була просякнута одна з провідних тем південноукраїнської історіографії – козакознавство. На початку ХХ ст. у Катеринославі оселився класик козакознавства Д.І. Яворницький. Ще до 1907 р. він мав контакти з військовими істориками, зокрема кубанцями, щодо проекту написання історії Кубанського козацького війська.

З огляду на потенціал Південної України закономірно, що саме в Одесі – центрі

Одеської військової округи, у листопаді 1908 р. відкрило свою діяльність друге (після Московського) відділення ІРВІТ. Загалом до 1914 р.

існувало 12 відділень, серед яких два були в Україні: окрім Одеського, це Київське, що було відкрито у лютому 1909 р.

Головним засновником Одеського відділення сучасники вважали командувача військами Одеської військової округи генерала від кавалерії барона О.В. Каульбарса. Участь у церемонії відкриття представників від двох інших імператорських закладів: Новоросійського університету та ОТИС символізувало тісний зв'язок між цими центрами історичної думки.

Одеське відділення порівняно з Київським, розгорнуло менш активну видавничу діяльність, не видало жодного реєстру своїх членів і не визначило навіть приблизної їх кількості. Найпростіше визначити керівний склад Одеського відділення, який фігурував у документах ІРВІТ. Одеське відділення очолювали голови Одеської військової округи: О.В. Каульбарс (1908–1909), М.П. Зарубаєв (1909–1912), В.М. Нікітин (1912–1914). Товаришем голови був генерал від інфантерії І.А. Романенко, секретарем – полковник П.М. Андріанов, скарбником – штабс-капітан М.М. Мелентьев, членами ради – генерал-майори В.Ф. Боуфал, М.І. Кіановський, полковники І.Л. Васильєв, В.Н. Кісляков, Д.М. Без-радецький, К.М. Добровольський, підполковник М.Ф. Шкадишек і капітан М.О. Берг. З усіх зазначених осіб найвищий символічний статус, члена-засновника ІРВІТ, мав голова військових сполучень Одеської військової округи М.І. Кіановський. Проте, душею Одеського відділення, що властиво для посади секретаря в усіх тогочасних товариствах, був Павло Маркович Андріанов (1877–1918) – у 1904–1909 рр. обер-офіцер для доручень при штабі Одеської військової округи, у 1909–1914 рр. – викладач історії російської армії в Одеському військовому училищі.

Основним джерелом для визначення кола членів Одеського відділення окрім розрізнених повідомлень про різні акції, є списки дійсних членів і членів-співробітників ІРВІТ, в яких зазначені міста їх мешкання [2]. Не завжди у реєстрах ІРВІТ бачимо осіб, що згадані в інших джерелах як учасники Одеського відділення. Отже, ці списки є

неповними або членство в ІРВІТ не передбачало автоматичного обрання членом цього відділення. Втім, усі ці особи навряд чи ігнорували його діяльність.

Змінювалися місця проживання деяких членів, що цілком природно для військових. Отож, за наявними списками, в Одесі мешкали 37 дійсних членів і 113 членів-співробітників ІРВІТ, до їх числа слід додати ще 8 осіб, діяльність яких у відділенні відобразилася в інших джерелах. Серед цих 8 осіб найпомітнішою є постать румунського військового міністра Філіпеско, обраного дійсним членом Одеського відділення на хвилі братання під час встановлення пам'ятника О.В. Суворову в Римніку. Можливо, це був єдиний випадок обрання іноземця навіть у масштабах ІРВІТ.

Серед усіх цих осіб варто виокремити дві чисельно нерівномірні категорії: цивільних та офіцерів. Членів ІРВІТ, які не мали військових звань, в Одесі мешкало 18, зокрема 5 дійсних і 13 співробітників. Серед них є представники елітної, академічної, історичної науки: професори університету Е. фон Штерн та І.А. Лин-ниченко. Помітне місце в одеському історіографічному процесі посідали юрист А.В. Лон-гінов і викладач кадетського корпусу протоієрей Сергій Петровський. Як скульптор-баталіст пряме відношення до візуалізації історичної пам'яті, а відтак і до історіографії, мав відомий митець Б.В. Едуардс. Серед членів-співробітників на увагу заслуговує один з провідних одеських громадських діячів початку ХХ ст., учень І.А. Линниченка, голова «Одеського союзу руських людей» і директор школи при союзі, М.М. Родзевич та викладач історії Одеського кадетського корпусу І.В. Ка-менський. Імовірно, членами Одеського відділення були учні І.А. Линниченка М.Є. Слаб-ченко та Є.О. Загоровський.

Серед другої, незрівнянно чисельнішої групи, військових-офіцерів, найпомітніший слід в історії, зокрема й своєю активністю на історичній ниві, залишили М.О. Сулькевич (у 1910 р. виїхав на нове місце служби до Іркутська, згодом повернувся на територію Південної України, але вже до Криму), М.Ф. Шкадишек, В.М. Чемересинів, П.М. Андріанов, Г.О. Данілов, А.М. Назаров, М.А. Іванов, Л.Л. Байков, О.Д. Нечволодов. Мешканець Миколаєва, дійсний член ІРВІТ, полковник О.Д. Нечволодов, зазначений в одному із звітів як член Одеського відділення.

Припустимо, що члени ІРВІТ, які мешкали у південноукраїнських населених пунктах, були одночасно й членами відділення – єдиній філії столичного товариства у Херсонській, Катеринославській, Таврійській губерніях і Бессарабському краї (у його межах перебувала й сучасна Молдова). Втім, пропорція залишається не з'ясованою.

У південноукраїнських містах, зокрема поза Одесою, перебували 17 дійсних і 67 членів-співробітників ІРВІТ: у Криму – 21 (8 дійсних і 13 членів-співробітників). Конкретніше: 9 – у Севастополі (5 з них – дійсні), 4 – у Сімферополі (з них 1 дійсний), 3 у Феодосії (з них 1 дійсний), 2 – в Ялті (з них 1 дійсний) та по одному члену-співробітнику – в Євпаторії, Перекопі та Керчі); 16 – у Єлизаветграді (1 дійсний і 15 – членів-співробітників). 15 членів ІРВІТ перебували у Катеринославі (4 дійсних і 11 – членів-співробітників); 13 – у Новогеорґіївську (1 – дійсний і 12 – членів-співробітників); 10 – у Миколаєві (2 дійсних і 8 – членів-співробітників). Один дійсний член мешкав в Очакові; 2 члени-співробітники – в Александрії (у 1911 р. один із них переїхав до Одеси) та по одному – у Бахмуті, Херсоні, Павлограді, Верхньодніпровську та бессарабських Ізмаїлі та Рені.

З цих 84 «позаодеських» осіб лише 2 не мали жодного відношення до армії – катеринославці Д.І. Яворницький і князь М.П. Урусов. Але саме Д.І. Яворницького слід вважати найвідомішим серед позаодеських членів ІРВІТ як особу, що мала статус члена-засновника ІРВІТ і загально визнаного в імперії спеціаліста з історії козацтва. Три особи можна визначити як не військові, але таких, що мали пряме відношення до армії: севастопольський полковий священик отець Ігнатій (Брянцев) і полкові лікарі з Сімферополя та Новогеорґіївська. Відставний (з 1887 р.) інженер-генерал-майор, дійсний член ІРВІТ, ялтинець О.Л. Берт'є-Деллагард разом з Д.І. Яворницьким був найповажнішим репрезентантом історичної науки в Південній Україні. Дивно, але не маємо свідчень про обрання в члени ІРВІТ, чи принаймні Одеського відділення провідного кримського історика та кримиознавця А.І. Маркевича, який, як зазначено нижче, долучився до діяльності ІРВІТ.

Проявом кримського напрямку в діяльності Одеського відділення стало прибуття на церемонію відкриття

відреставрованого пам'ятника-фонтана на честь М.І. Кутузова під Алуштою у 1913 р. 200 юнкерів Одеського військового училища разом з П.М. Андріановим, який виголосив урочисту промову про М.І. Кутузова [3, с.246-252].

Більш виразно у джерелах відображена співпраця між одеськими та катеринославськими членами ІРВІТ та Одеського відділення. Д.І. Яворницький на засіданні відділення прочитав лекцію про запорозьке козацтво, був провідним організатором та учасником екскурсії його членів козацькими місцями – Дніпром, проектах відділення щодо меморіального відзначення князя Святослава біля Ненаситецького порогу та на місці Січей, збереження могили І. Сірка та ін., листувався у цих справах з Б.Е. Едуардсом, М.О. Сулькевичем та провідником ІРВІТ Д.О. Скалоном. У травні 1909 р. група членів відділення здійснила подорож Дніпровими порогами під керівництвом Д.І. Яворницького [4, с.241]. У 1910 р. член Одеського відділення полковник В.М. Кісляков у Катеринославі прочитав лекцію про Лейпцигську битву [5, с.62].

ІРВІТ та Одеське відділення вдалося стрімко «увірватися» у коло південноукраїнських історичних товариств, поживавити військово-історичну складову в їх контактах, діяльності, зацікавленнях. Найстаріше в регіоні наукове товариство ОТІС у період 1908–1914 рр. кооптувало в свої ряди членів ІРВІТ, військових Л.М. Байкова, В.І. Дмитрієва, М.С. Кушнера, К.В. Мілісавлевича, М.Ф. Шкадишека, П.М. Андріанова, Н.О. Маркса та інших військових, про членство яких в ІРВІТ нам не відомо: ротмістра М.М. Присека, архіваріуса Кубанського козацького війська осавула І.І. Кіашка. П.М. Андріанов обраний і членом Історико-філологічного товариства при університеті в Одесі. З контактами по військовій лінії слід пов'язати повідомлення члена ІРВІТ та ОТІС І.А. Линниченка, на засіданні ОТІС у 1908 р. про те, що військове відомство готове передати під опіку ОТІС Хотинську фортецю, що й було невдовзі зроблено після певних організаційних зусиль. Якщо К.В. Мілісавлевич і М.Ф. Шкадишек проявили в ОТІС свої археологічні зацікавлення, то П.М. Андріанов у 1913 р. і 1915 р. прямо реалізував свій фах: доповідав про битву народів біля Лейпцига в 1813 р. і

перебіг Великої війни [6, с.108]. І.І. Кіяшко в 1911 р. в архіві ОТІС опрацьовував документи про історію Запорозької Січі. У 1917 р. член ІРВІТ та ОТІС Н.О. Маркс підсумував власні дослідження Бендерської фортеці у книжці, що видана за сприяння ОТІС [7].

Інтерес ІРВІТ до фортифікаційних споруд Півдня відображає доповідь його члена М.І. Рєпнікова на одному із засідань за результатами його подорожі до Аккерману, де він оглянув місцеву фортецю. Доповідь була опублікована в одному з періодичних видань ІРВІТ [8]. Окрім фортець, ІРВІТ та ОТІС зближував інтерес до військових поховань у Херсоні [9].

Від квітня 1910 р. з ініціативи москвичів ОТІС встановило обмін своїми виданнями з Московським відділенням ІРВІТ [10, с.19]. 25 травня 1911 р. ОТІС за посередництва одеського міського голови надіслала покажчик свого музею до «Комісії з опису бойових трофеїв російського воїнства та старих прапорів». Активними членами цієї комісії були члени ІРВІТ, зокрема член ОТІС П.І. Белавенець [10, с.113].

Контакти між одеськими істориками й ІРВІТ тривали як індивідуально, так і інституційно, тобто по лінії Одеського відділення. Прикладом першого є доповідь І.А. Линни-ченка на засіданні ІРВІТ 24 лютого 1909 р. про розкопки київської фортеці та Десятинної церкви у 1906–1907 рр. Повною мірою підтримкою ІРВІТ скористався П.М. Андріанов, який у 1909 р. виграв конкурс ІРВІТ на написання популярного видання про Полтавську битву [11]. На видання брошури одесита «Петро та Полтава» накладом 500 тис. примірників асигновано 25 тис. рублів. Майже 102 тис. примірників цієї брошури передано військовому міністерству для поширення серед військових. У 1911 р. П.М. Андріанов коштом ІРВІТ видав брошуру «Петро на Пруті» з нагоди 200-річчя Прутського походу імператора Петра накладом 2 тис. примірників. У 1912 р. П.М. Андріанов знову виграв конкурс: його ювілейна брошура «1812 рік» видана на асигновані урядом понад 88 тис. руб. накладом 1,2 млн примірників [12, с.33]. У тому році товариство видало 3-тисячним накладом ще одну брошуру одесита – до столітнього ювілею завершення російсько-турецької війни 1806–1812 років [13]. Успішності П.М. Андріанова могли б позаздрити й маститі, університетські,

історики. Так, у 1888 р. брошуру відомого візантиніста Ф.І. Успенського з нагоди ювілею хрещення Русі видано накладом – 1 тис. примірників.

Інституційно ІРВІТ контактувало зі своїм одеським відділенням, по-перше, сприяючи історичним дослідженням, здійснюючи комунікативну функцію. У 1912 р. ІРВІТ задовольнило прохання П.М. Андріанова дати схвальний відгук на його спільне видання разом з О.І. Рубцовим світових картин про війну 1812 р.; у 1910 р. ІРВІТ передало Одеському відділенню лист Шевейка з проханням знайти відомості про його предка – урядника Лубенського полку Лук'яна. Ще більш помітним було сприяння ІРВІТ, яке воно надавало Одеському відділенню в його ініціативах у встановленні й охороні військово-історичних пам'ятників: О.В. Суворову на Римникському полі та Ізмаїлі авторства Б.Е. Едуардса, реставрації пам'ятника-фонтана М.І. Кутузову у селищі Шуми поблизу Алушти. ІРВІТ, на прохання Одеського відділення посприяло тому, що імператор дозволив оголосити збирання коштів серед населення Бессарабії на ізмаїльський пам'ятник. Активну участь у розгортанні цієї ініціативи взяв відомий депутат Державної Думи від Бессарабського краю В.М. Пурішкевич. У 1911 р. ІРВІТ схвалило низку ініціатив відділення, що були схвалені й імператором: про перенесення пам'ятника Єкатерині II у Катеринославі на більш помітніше місце та надання їй імені одному з полків російської армії; про встановлення обеліску на місці фортеці Кодак і на території Запорозької Січі, про перейменування Нікополя у Микитин Ріг, а Єйського полку Кубанського війська на Запорозький. По-третє, у періодичних виданнях ІРВІТ друкувалися статті членів Одеського відділення та відгуки на їх праці. Апогеєм визнання південноукраїнських членів вважаємо лекції П.М. Андріанова та М.О. Сулькевича, які вони прочитали імператору в Лівадійському палаці Ялти про закордонний похід 1814 р. і кримські війни відповідно [14].

Ще одним виразним географічним напрямком діяльності та зв'язків ІРВІТ був кримський. І виглядає він радше як самостійний, аніж як відображення контактів з Одеським відділенням. Перший контакт між ТВАК та ІРВІТ відбувся у 1908 р., коли О.Л. Бертє-Делагард звернувся до Ради ІРВІТ з

проханням надати йому архівну довідку про російсько-османський бій 19 липня 1774 р. під Ялтою з метою встановлення тут пам'ятника. Відповідну довідку у «Журналі» ІРВІТ опублікував директор Московського відділення Архіву Головного штабу полковник М.П. Полікарпов [15].

На початку 1912 р. ІРВІТ надіслало вітальну телеграму ТВАК з нагоди її 25-річчя. 16 жовтня 1912 р. на засіданні ТВАК А.І. Маркевич повідомив аудиторію, що М.П. Полікарпов звернув увагу на величезний недосліджений комплекс документів з історії Криму у ввіреному йому архіві та пообіцяв надсилати копії потрібних комісії матеріалів для видання в її часописі, за що присутні висловили йому глибоку вдячність [16, с.269-270].

Міцність зв'язків забезпечував інтерес ІРВІТ до пам'яток Криму. Розкопки тут вели провідні члени ІРВІТ М.І. Веселовський, М.І. Рєпніков, М.М. Печьонкін, які враховували й консультації кримських колег. Ймовірно, інтереси цих вчених були ширшими, аніж вивчення військової історії. Зазначені вчені опублікували 13 статей в «Известиях» ТВАК. ІРВІТ та ТВАК мали й спільних членів, зокрема окрім щойно згаданих, це Д.П. Струков, М.П. Полікарпов, Г.С. Габаєв, Е.В. Екк та місцеві, південноукраїнські члени М.О. Сулькевич, Н.О. Маркс О.Л. Бертсь-Делагард, Д.І. Яворницький, І.А. Линниченко, Е. фон Штерн, кияни Ю.А. Кулаковський і К.В. Болсуновський, харків'янин Д.І. Багалій.

У ролі комунікатора в питанні про порятунків від знищення могили генерала П.С. Котляревського у Феодосії виступив М.М. Печонкін. З цією ініціативою на засіданні ТВАК та в «Журналі» ІРВІТ виступив голова ТВАК А.І. Маркевич [16]. Однак, до нашого часу могила так і не збереглася. Співпрацювали М.М. Печонкін та А.І. Маркевич і в питанні про реставрацію пам'ятника В.М. Долгорукову в Сімферополі [17, с.564].

Гвардії-капітан, уродженець Сімферополя Г.С. Габаєв подарував багато книжок та артефактів у ТВАК, надрукував декілька схвальних рецензій на праці кримських істориків у «Журналі» ІРВІТ [19]. Втім, регулярного обміну виданнями саме між ІРВІТ і ТВАК так і не було налагоджено.

Незважаючи на столичний авторитет, кримські історики не бачили співпрацю як

однобічний процес. У цьому переконує засідання ТВАК від 19 січня 1913 р., на якому його члени на чолі з А.І. Маркевичем висловилися проти ініціативи Москви, стосовно передання з усіх архівів до полкових архівів документів, що висвітлюють їх історію [20, с.246-247]. Ці документи, як справедливо зазначили А.І. Маркевич та А.К. Романюк, слід розглядати як відображення загальної історії і більш доцільно, аби зацікавлені особи працювали в губернських архівах. Вочевидь, рівень збереженості архівних джерел у полкових архівах був би дуже далеким від ідеалу.

Останній, 51-й, передвоєнний випуск «Известий» ТВАК став своєрідною «лебединою піснею» в її контактах з ІРВІТ. Випуск відкривала велика публікація частини раніше обіцяних і, нарешті надісланих М.Н. Полікарповим зі столиці документів з історії Криму, з передмовою кримського історика Ф.Ф. Лашкова. Іншою окрасою випуску стала публікація цінних документів про участь кримських татар у російській армії, що надав Г.С. Габаєв. Також у цьому випуску опублікована стаття секретаря ІРВІТ М.М. Печонкіна про розкопки Шверинського кургана в Криму.

Важливим напрямком контактів Одеського відділення був київський. У Києві з 1909 р. діяло одне з найактивніших відділень ІРВІТ. Провідними членами Київського відділення були добре знані у науковому середовищі Півдня В.С. Іконніков, Ю.А. Кулаковський та ін. У реєстрах членів Київського відділення значилося 7 представників південноукраїнських міст: полковник В.П. Тальгрєн із Катеринослава, 5 військових з Новогеорґіївська та головна «зірка» – одеський професор Е. фон Штерн. Однак провідні позиції у контактах з Київським відділенням мали не вони, а вже згадані І.А. Линниченко та Д.І. Яворницький. Відому ініціативу Київського відділення про встановлення групи пам'ятників визначним київським правителям схвально зустрів і спопуляризовав член Одеського відділення І.А. Линниченко [21]. У періодичному виданні Київського відділення «Військово-історичному віснику» опубліковано статті учнів І.А. Линниченка: дві М.Є. Слабченка та одну велику (у трьох випусках часопису) Є.О. Загоровського. Автором ще однієї статті зазначена Меланія Слабченко, сестра М.Є. Слабченка [22]. Це був єдиний випадок,

коли опублікували статтю жінки у виданнях ІРВІТ і його відділів. Загалом, серед членів ІРВІТ фігурувала лише одна жінка – відома графиня П.С. Уварова, але суто ритуально. У 1910 р. Катеринослав відвідав М.Ф. Наркевич. Під час візиту він разом з Д.І. Яворницьким розробив докладний план екскурсії дніпровими порогами, аналогічний тій, яку катеринославський історик здійснив у травні 1909 р. разом з групою членів Одеського відділення. Однак цей план не здійснився. В особистому архіві Д.І. Яворницького є комплекс листів до нього від київського археолога К.В. Болсуновського, члена Київського відділення. В одному з листів К.В. Болсуновський повідомляв колегу, що за дорученням Київського відділення збирає відомості про різного роду зброю у приватних музеях і просив його посприяти своєму представнику оглянути ввірений Д.І. Яворницькому місцевий музей [23, с.91].

Отже, попри те, що в методологічному плані початок ХХ ст. найчастіше розглядають як кризовий, саме після 1905 р. на хвилі активізації громадських рухів та ініціатив зросла кількість різноманітних наукових товариств, що мало суттєвий вигляд у традиційно соціально активній Південній Україні. Розквіт військово-історичного напрямку в ІРВІТ і його філій, зокрема

Одеського відділення, був зумовлений вдалою співпрацею світських і військових істориків, які суттєво доповнювали один одного. Цей напрямок відображав ідеологію пізнього самодержавства зі всіма її очевидними негативами, а, з іншого – сприяв зростанню інтересу до історії, пам'яткоохоронної діяльності. У складних умовах розвитку українського та кримсько-татарського національних рухів, саме в межах військово-історичного напрямку та організацій, залучених до нього, насамперед Одеському відділенню ІРВІТ, вдалося популяризувати такі багатозначні символічні теми як українське козацтво й участь кримських татар у військовому русі в післяханський період. ІРВІТ, Одеське відділення, ТВАК опрацьовували цінні історичні джерела, що висвітлювали історію Південної України. Важливим був і такий аспект як популяризація всесвітньо-історичної панорами історичного процесу, що сприяло розширенню історичного світогляду освіченого населення. Згадані організації, хоча й в імперському «соусі», сприяли підвищенню історичної культури військових, що є надзвичайно актуальним завданням нашого часу, звичайно, вже в суто україноцентричному, патріотичному, варіанті.

Список використаної літератури

1. *Недра К.М.* Катеринославські проекти Одеського відділення Імператорського Російського військово-історичного товариства: плановані й реалізовані // *Історія і культура Придніпров'я*. Невідомі та маловідомі сторінки. – 2013. – Вип.10. – С.173-179.
2. Отчет о деятельности Императорского Русского военно-исторического общества с 27-го августа 1907 г. по 1-е января 1909 г. – СПб, 1909; Отчет о деятельности... за 1910 год. – СПб, 1911; Отчет о деятельности... за 1911 год. – СПб, 1912; Отчет о деятельности... за 1912 год. – СПб, 1913.
3. Журнал Императорского Русского военно-исторического общества. – 1913. – №5-6.
4. Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – 1910. – Вып. 6.
5. Отчет о деятельности Императорского Русского военно-исторического общества за 1910 год. – СПб, 1911.
6. Записки Императорского Одесского общества истории и древностей (далее – ЗИООИД). – Одесса, 1915. – Т. XXXII.
7. *Сапожников И.* Из истории Бендерской крепости: к 100-летию книги Н.А. Маркса / И. Сапожников, В. Левчук // *Scriptorium nostrum*. – 2016. – №2. – С.306-337.
8. *Репников Н.И.* Несколько слов о развалинах Аккерманской крепости // *Записки разряда военной археологии и археографии Императорского Русского военно-исторического общества*. – 1912. – Т. II. – С.59-87.
9. *Исаков А.* Несколько слов о памятниках г. Херсона // *Журнал Императорского Русского военно-исторического общества*. – 1914. – №1. – С.71-73; Г-чъ А. К заметке г-на А. Исакова Несколько слов о памятниках г. Херсона // *Журнал Императорского Русского военно-исторического общества*. – 1914. – №3. – С.272-273.
10. ЗИООИД. – 1911. – Т.29.
11. Н.Ч. Рец. на: Андрианов П.М. Петр и Полтава // *Журнал министерства народного просвещения*. – 1909. – №9. – С.105.

12. Первые пять лет деятельности Императорского Русского военно-исторического общества. 1907–1912 гг. – СПб., 1913. – 66 с.
13. Андрианов П.М. Русско-турецкая война 1806–1812 гг. (по поводу столетнего юбилея). – СПб., 1912. – 82 с.
14. Одесский листок. – 1914. – 18 мая.
15. Полікарпов Н.П. Справка о деле при Ялте 19 июля 1774 г. // Журнал Императорского Русского военно-исторического общества. – 1910. – № 1. – С.71-76.
16. Известия Таврической ученой архивной комиссии (далее – ИТУАК). – 1913. – Т.49.
17. Маркевич А. Могила П.С. Котляревского // Журнал Императорского Русского военно-исторического общества. – 1914. – №2. – С.177-180.
18. Журнал Императорского Русского военно-исторического общества. – 1913. – №.12.
19. Журнал Императорского Русского военно-исторического общества. – 1913. – №.9-10. – С.423-430; №11. – С.506-508.
20. ИТУАК. – 1913. – Т.50.
21. Линниченко И.А. Исторический путь и музей г. Киева. – Одесса, 1912. – [2], 28 с.
22. Слабченко М. Два письма гр. П.А. Румянцева к Я.А. Брюсу // Военно-исторический вестник. – 1910. – Вып.7-8. – С.169-171.
23. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького / Упоряд.: С.В. Абросимова та ін. – Дніпропетровськ, 1997. – Вип. 1: Листи вчених до Д.І. Яворницького. – 888 с.

Отримано: 15.03.2018 р.

УДК 341.232.7:355.244:94(477)“1938/1939”

Топальський В.Л., кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, начальник науково-дослідного відділу Науково-дослідного центру гуманітарних проблем ЗС України

Шевчук О.В., полковник, начальник науково-дослідного відділу Науково-дослідного центру гуманітарних проблем ЗС України (м. Київ)

ІСТОРИЧНІ ЗНАННЯ В АГІТАЦІЙНО-ПРОПАГАНДИСТСЬКІЙ І ПРОСВІТНИЦЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ КАРПАТСЬКОЇ СІЧІ

У статті на основі аналізу заходів, що проводилися членами Карпатської Січі, розглядаються особливості здійснення агітаційно-пропагандистської та просвітницької діяльності на території Карпатської України з використанням національної історії, культури, героїчного минулого нашого народу. Розкривається постійний інформаційно-пропагандистський вплив на населення Карпатської України та членів організації з метою мобілізації їх зусиль на розбудову нової держави Організацією Народної Оборони “Карпатська Січ”. Зокрема цей вплив здійснювався за кількома основними напрямками: агітаційно-пропагандистська діяльність; культурно-виховна і просвітницька робота; виховання на історичних і національних традиціях; протидія діяльності і впливу угорської, польської та радянської пропаганди, русофільських організацій Закарпаття.

Ключові слова: *агітація, інформаційно-пропагандистський вплив, історія, Карпатська Україна, культура, пропаганда, просвітницька діяльність.*

Останні події в Україні та світі переконують, що роль агітації та пропаганди у сучасному суспільстві не зменшується, а навпаки зростає, не дивлячись на те, що їх називають по-іншому. У зв'язку з посиленням значущості інформаційно-пропагандистського забезпечення особового складу Збройних Сил (далі – ЗС) України під час агресії Російської

Федерації проти нашої держави існує необхідність більш ретельного вивчення і всебічного узагальнення досвіду діяльності керівництва Організації Народної Оборони “Карпатська Січ” (далі – ОНОКС) з цього питання.

Карпатська Січ, 80-річчя якої відзначатиметься наприкінці 2018 року,

пройшла шлях від напівмілітарної добровільної організації до збройних сил. Її створення стало реальним кроком для захисту української державності, суверенітету та цілісності Карпатської України. Важливою складовою діяльності ОНОКС серед членів організації і населення регіону стало проведення агітаційно-пропагандистської та просвітницької роботи, що багато в чому спиралися на історію, героїчне минуле нашого народу, спільну боротьбу за створення соборної держави.

Найціннішим джерелом про діяльність ОНОКС можна вважати спогади очевидців і активних учасників національно-визвольних змагань у Карпатській Україні. Першим, хто почав досліджувати події 1938–1939 років на Закарпатті був О. Ольжич. За його редакцією вийшла збірка “Карпатська Україна в боротьбі”, в якій опубліковані спогади активних учасників її оборони. Цінність цього видання полягає і в тому, що О. Ольжич особисто був культурним референтом Організації Українських націоналістів (далі – ОУН) при уряді Карпатської України, а тому організовував і проводив культурно-просвітницьку роботу. Організацією агітаційно-пропагандистської діяльності в ОНОКС займалася референтура пропаганди та преси, яку очолював С. Росоха, саме тому його книга “Сойм Карпатської України” є цінним джерелом у дослідженні цього питання. Заслуговує на увагу щоденник відомого українського письменника й активного учасника подій 1938–1939 рр. В. Гренджі-Донського “Щастя та горе Карпатської України”. В ньому знайшли відображення всі аспекти боротьби за незалежну державу, в т. ч. агітаційно-пропагандистські та просвітницькі.

Радянські історики Карпатську Січ зображували виключно негативно, як терористичне, антидержавне утворення, що прагнуло захопити владу в свої руки. Її агітаційно-пропагандистська діяльність оцінювалася вкрай негативно, тому що мала чітко виражену національну позицію. Такою ж була оцінка Карпатської Січі з боку реакційної угорської та польської преси.

Унікальним свідченням про визвольну боротьбу українців на схилах Карпат стала книга британського журналіста М. Вінча “Одноденна держава”: свідчення англійського очевидця про події Карпатської України”. Автор наводить деякі приклади використання

історичних подій і фактів у діяльності ОНОКС. У 60–80-ті роки ХХ ст. привертають увагу публікації І. Попа, А. Пушкаша, Ю. Сливки, В. Ганчина, М. Швагуляка щодо створення Карпатської України та її війська – ОНОКС.

За роки незалежності України здійснено значну кількість досліджень з відновлення історичної правди про особливості завоювання незалежності Карпато-Українською державою та її збройний захист. У 2002 році вийшла фундаментальна праця “Вони боронили Карпатську Україну” за редакцією М. Вегеша, в якій не лише ґрунтовно висвітлюється виникнення, структура, військовий вишкіл воїнів Карпатської Січі, боротьба проти польських і угорських терористів, але й ті заходи агітаційно-пропагандистського та просвітницького характеру, що проводилися на теренах Карпатської України. Заслуговують уваги роботи авторів, в яких розкрито певні аспекти культурно-просвітницької й агітаційно-пропагандистської діяльності керівництва ОНОКС, зокрема І. Буковського, М. Болдижар, І. Гранчака, В. Лемак, В. Пагіря, Ф. Фрідманського, В. Худанич, Б. Якимовича.

Про Карпатську Січ написано чимало, однак, про агітаційно-пропагандистську та просвітницьку діяльність (далі – АППД) її членів зовсім небагато. Нині абсолютно відсутні будь-які праці стосовно використання історії, історичних знань в АППД ОНОКС. Це спричинено новеликим терміном існування Карпатської Січі, а також тим, що виокремлення саме такого аспекту в діяльності організації не ставилося за мету досліджень науковців.

З метою єдиного підходу до змісту терміну “історичні знання” автори статті пропонують під ним розуміти впорядковану певним чином інформацію про явища, процеси, соціальні фактори, що діяли в минулому.

Перш, ніж проаналізувати діяльність ОНОКС з використання історичних знань в АППД, слід звернутися до досвіду організацій, які діяли ще до утворення Карпатської Січі. У 1911 році в Україні приживається нова система виховання – скаутська, що ставить собі за мету не лише фізичне виховання й військовий вишкіл, але насамперед – формування нового покоління. Ця система одразу набуває яскравих

національних рис й отримує власну назву – “Пласт”. Назва цієї організації пов’язана з українською історичною традицією. Слово “пластун” походить від козаків-пластунів, які повзали по-пластунськи та вистежували ворога, тобто були розвідниками.

Над відродженням історичних традицій українського народу працювали і такі об’єднання молоді як “Сокіл” та “Січ”, в яких фізично загартовували молодь, виховували у неї почуття національної гідності, честі, прищеплювали навички військового вишколу [2]. Чимало політичних діячів того часу були переконані в тому, що учасники спортивно-патріотичних об’єднань, на випадок потреби захисту рідного краю, можуть стати зародком майбутніх національних військових формувань. Це передбачення згодом було історично доведено, оскільки колишні члени осередків “Сокола”, “Пласту” та “Січі” стали кістяком і опорою підрозділів Карпатської Січі [1, с.161].

Історична боротьба українців проти загарбників знаходить чітке відображення в пропагандистській діяльності як державних органів Карпатської України, так і оборонної сили, що її захищала. І це не випадково, тому що над Карпатською Україною ще до проголошення незалежності тяжіла геополітична загроза. Угорці були сповнені реваншистських настроїв після Тріанонського мирного договору, підписаного після Першої світової війни у 1920 році між країнами Антанти та Королівством Угорщина. За його результатами остання втратила значні території – до Чехословаччини відійшли Закарпаття та Словаччина. Поляки шукали союзу з Угорщиною й організовували теракти в Карпатській Україні [6]. До того ж у створенні й утвердженні Карпатської України абсолютно не був зацікавлений і Радянський Союз.

З приходом до влади Августина Волошина, очолюваний ним автономний уряд особливого значення надавав саме пропагандистській і просвітницькій роботі. Це пояснювалося необхідністю мобілізації зусиль населення краю на розбудову української держави та підвизною діяльністю проти неї з боку Угорщини та Польщі, нападами терористів з цих країн на населені пункти Закарпаття, антиукраїнською пропагандою проугорської “п’ятої колонії” серед його мешканців, а також загостренням час від часу українсько-чеських відносин [5, с.229]. Для

здійснення пропагандистської та просвітницької діяльності при кабінеті міністрів було створено відділ преси та пропаганди, який з метою інформування населення про діяльність уряду видавав “Бюлетень пресової служби”.

Вже перше звернення Української народної ради “До всіх українців по цілому світі!”, що опубліковане 27 жовтня 1938 р. у газеті “Нова свобода”, спрямоване на історичну пам’ять українського народу: “Ми віримо, що великий 50-мільйоновий український народ підійме й надалі своє велике слово і не допустить, щоб наші віковічні вороги накладали на нас пута, знов садили нас в тюрми” [5, с.229]. Саме це звернення розцінено українцями, зокрема в Галичині, як заклик про допомогу братам-українцям по той бік Карпат.

Керівництво ОНОКС усвідомлювало й важливість АППД і приділяло особливу увагу цьому напрямку. Ще на етапі розробки статуту нової оборонної структури керівник радіомовлення та пропаганди при уряді Карпатської України Володимир Комаринський наголошував на необхідності обрання такої назви для організації, яка могла б охопити всю територію Закарпаття. За задумом ідейних творців та організаторів, майбутня структура мала б виконувати патріотично-виховну і культурно-просвітницьку функції [4, с.4] і мати явно виражену ідеологічну спрямованість. Так, у параграфі 2 статуту оборонної структури зазначено, що ціллю організації “є оборона державних і національних інтересів Підкарпатської Русі та плекання оборонного духа в українським громадянстві... краю, поборювання протидержавної пропаганди...” [8, арк.9]. У тексті статуту остаточно закріплено нову назву – “Організація Народної Оборони “Карпатська Січ”, тобто напівмілітарну організацію було названо за традицією української історії. Серед завдань Карпатської Січі, окрім іншого, було створення й управління пропагандистськими осередками та публічні виступи [13, с.566].

Відповідно до статуту головними органами ОНОКС були Головна Команда і Рада. Команду очолював командант, який мав двох заступників і двох членів команди. Рада складалася із команди і референтів (керівників секцій). Існували референтури організації і зв’язку; пропаганди, преси та морального виховання; інструкторсько-оборонного

навчання [5, с.230]. Командантом Січі обрано Дмитра Климпуша. Здійсненням пропагандистського впливу, у т. ч. створенням агітаційно-пропагандистських матеріалів, проведенням виступів перед членами ОНОКС і населенням Карпатської України, організацією масових заходів, видавничою діяльністю та співпрацею із засобами масової інформації (далі – ЗМІ) займалася референтура пропаганди та преси, яку очолював Степан Росоха. Він же виконував обов'язки зв'язкового старшини з урядом Карпатської України. Зенон Коссак (Тарнавський) протягом усього існування Карпатської України очолював субреферат ідеології, друкував свої статті в газеті “Нова Свобода”, писав реферати, летючки, проводив ідеологічні вишколи.

Для підвищення ефективності проведення агітаційно-пропагандистської та просвітницької роботи були залучені Олег Кандиба (Ольжич), Микола Чирський, Михайло Михалевич, Ярослав Оршан-Чемеринський, Євген Врецьона, Остап Волинський, Роман Шухевич, Улас Самчук та інші відомі українські націоналісти [14]. Вони включилися в цю роботу в Карпатській Січі, щоб допомогти українцям Закарпаття виконати історичне завдання – створення незалежної держави українського народу.

Діяльність Карпатської Січі визначалася низкою принципів. Насамперед – це принцип *спадкоємності*. У самій назві “Січ”, презентувався історизм української мужності та відваги. ОНОКС отримала назву, що пов'язана із Запорозькою Січчю [16, арк.80-81]. Недаремно берлінська “Дойче Альгеймайне Цайтунг” містить ряд статей про Карпатську Січ, повідомляючи, що вона – надія українців, а сама назва цієї організації є програмою, тому що Січ була колись твердиною українських козаків, й тодішні січовики боролися як добровольці за свободу своєї батьківщини проти турків і москалів [21, арк.43]. На озброєння взято ідею січового руху. Саме тому свою назву нова військова структура отримала за аналогією з Легіоном Українських Січових Стрільців, що воював у складі австро-угорської армії в роки Першої світової війни. Відділи Карпатської Січі хоч і зі значними проблемами, але почали забезпечуватися уніформою сіро-синього кольору, як у січових стрільців, що також є проявом принципу спадкоємності. Хоча у членів ОНОКС на відміну від січових

стрільців на головному уборі (мазепинці) розміщувалася вже січова відзнака – тризуб і меч.

Принцип історизму проявився передусім у впровадженні назв і традицій, які існували в історичних військових формуваннях України. Використання назв з військово-героїчним забарвленням (наприклад, кіш, сотня, кошовий, десятник, сотник, отаман тощо) актуалізувало історичну пам'ять і позитивно вплинуло як на моральний стан членів ОНОКС, так й імідж оборонної організації. Тим самим Карпатська Січ намагалася стати продовжувачем героїчних подвигів і традицій українського національно-визвольного руху, зокрема славної сторінки української історії – козацької доби.

Діяльність Карпатської Січі ґрунтувалася й на *національному* принципі (об'єднував ідеї державності, соборності, підпорядкуванні інтересів особистості інтересам нації). Виховання членів ОНОКС мало виразно націоналістичний характер завдяки систематичному та цілеспрямованому впливові членів ОУН. Усі січові відзнаки, прапор, уніформа, політичні плакати мали яскраво виражену оунівську символіку [12]. Члени Карпатської Січі розділяли ідею служіння нації, плеканню бойового духу і були носіями української націоналістичної ідеології.

Основними завданнями АППД Карпатської Січі були:

- формування патріотичних настроїв серед членів ОНОКС і громадян Карпатської України;

- підтримка оборонного духу серед населення Закарпаття;

- пропаганда національно-культурної та історичної спадщини українського народу;

- просвітницька робота серед населення краю;

- всебічна підтримка заходів, що проводилися урядом А. Волошина;

- боротьба з антиукраїнською та протидержавною пропагандою;

- об'єднання національно-політичних сил Закарпаття навколо ідеї створення єдиної незалежної української держави;

- підняття бойового духу членів Карпатської Січі;

- проведення агітаційних заходів напередодні виборчої компанії та ін.

З прийняттям керівних документів і створенням органів, що займалися АППД в

уряді Карпатської України та в ОНОКС, можна говорити про певну системність впливу на членів Карпатської Січі й українське населення Закарпаття, що здійснювався за кількома основними напрямками. Серед них слід назвати агітаційно-пропагандистську діяльність; культурно-виховну і просвітницьку роботу; виховання на історичних і національних традиціях; протидія діяльності та впливу угорської, польської та радянської пропаганди, русофільських організацій Закарпаття.

Агітаційно-пропагандистський вплив в ОНОКС здійснювався з метою надання процесу державотворення Карпатської України ідейних засад і національної спрямованості. При цьому як січовики, так і населення держави, повинні бути готові до захисту своїх земель від посягань противника, передусім угорців і проугорських сил на землях Закарпаття.

Найбільше уваги у пропагандистській діяльності ОНОКС приділялося популяризації і святкуванню Дня Соборності України. Це та подія, що 22 січня 1919 р. об'єднала українців в єдину державу. Повідомляючи членів ОНОКС і населення Карпатської України про II з'їзд Карпатської Січі (19 січня 1939 р.) і доводячи його постанови, наголошується на історично важливих подіях української історії: "У ювілейному році проголошення Соборності Українських Земель з'їзд хилить голову перед найвищим ідеалом Української Нації – її Соборності та Великодержавності" [17, арк.39].

Зважаючи на те, що ідея соборності Української держави значною мірою була привнесена в Підкарпатську Русь із Галичини та з оточення української еміграції Чехо-Словаччини, вона підтримувалася не всім народом краю, а більше політичною елітою [3, с.119]. Тому, беручи до уваги історичну спорідненість, спільну мову і культурну спадщину українців, які на той час проживали на землях, що тимчасово входили до складу різних країн, значне місце у пропаганді відводилося майбутньому об'єднанню всіх українців у окрему державу. При цьому пояснювалося, що не зважаючи на численні територіальні зазіхання та, траплялося, вороже оточення, українське населення змогло зберегти власну мову, традиції, свій потяг до свободи, єдності, почуття етнічної спорідненості з братами і сестрами з-над

Дніпра та Дністра.

Пропагандистська діяльність Карпатської Січі ні в якому разі не могла оминати *формування і підтримку образу ворога*, тому що це – необхідна умова будь-якої боротьби, і насамперед за створення своєї держави. Недаремно II з'їздом ОНОКС акцентувалася увага на знищенні "найбільшого ворога – московського большевизму" [17, арк.39]. Тобто, образ ворога (Московщина), що приніс стільки лиха нашому народові протягом століть, формується і закріплюється у свідомості членів ОНОКС і населення краю. Не забуваються й інші вороги українського народу – угорці, поляки і навіть чехи. Хоча рівень шкоди від них був абсолютно різний.

Слід зазначити, що пропагандистське спрямування мали більшість масових заходів, які проводилися в Карпатській Україні з жовтня 1938 р. по березень 1939 р. Значна частина агітаційно-пропагандистських заходів здійснювалася при взаємодії автономного уряду А. Волошина, місцевих органів влади, громадських і релігійних організацій національно-патріотичного спрямування, найбільш національно свідомих громадян. Проте, саме Карпатська Січ завжди була в авангарді цієї діяльності.

Важливим напрямом впливу на членів ОНОКС і населення краю слід вважати *культурно-виховну і просвітницьку роботу*. У січні 1939 р. було створено пропагандистський апарат ОНОКС – січовий рій "Летюча Естрада" на чолі з письменником і режисером М. Чирським. Ця мобільна група у складі лекторів і пропагандистів займалася культурно-освітньою діяльністю. За свідченнями істориків, "Летюча Естрада" побувала майже у всіх селах і містах Закарпаття, намагаючись мистецьким словом зігріти серця народу й закріпити в ньому національну гордість [15]. Члени цього культурно-освітнього гуртка знайомили січовиків з історією, географією, ідеологією Українського націоналізму та ін. [17, арк.3]

Важливе значення у культурно-просвітницькій діяльності займав театр "Нова сцена" при товаристві "Просвіта". Ним ставились вистави як сучасних на той час авторів, так і ті, що історично були у репертуарах українських театрів – опера "Запорожець за Дунаєм", драма "Маруся-Богуславка", оперета "Наталка Полтавка" та ін. [18, арк.12]. У культурно-просвітницькій роботі використовували збірні рецитації героїчних

віршів Т. Шевченка, Л. Українки, що декламувалися на святах.

Населення Карпатського краю як і всієї України любило співати пісень. Їх виконували скрізь під час роботи, відпочинку і навіть у походах. Січовики і патріотично налаштоване населення краю співали пісні Українських Січових Стрільців, зокрема “Видно брате мій...”, “Січ іде, стяг несе, Україна встає...”. Для популяризації українських пісень при Карпатській Січі вирішили заснувати репрезентативний хор, який складався б з найкращих співаків.

Культурно-просвітницька робота проводилася й у напрямку національно-патріотичного виховання та подолання негативних пережитків минулого (ополячення, зугорщення, зросійщення). Існували спеціальні підрозділи, що займалися цими заходами. З населенням працювали хорові, музичні та театральні структурні одиниці ОНОКС. Січовики залучали місцевих жителів, зокрема через участь у відзначенні національних і релігійних свят у Карпатській Україні.

Помітну роль у національному самоусвідомленні українців Закарпаття, пропаганді національно-культурної спадщини відіграло товариство “Просвіта”. Як писав В.С. Гренджа-Донський: “Без щоденної самовідданої праці просвітян, їх невинних і невтомних зусиль в утвердженні і поширенні поміж широкими верствами суспільності національної свідомості ми не мали б ні триумфальних виборів до сойму Карпатської України 12 лютого 1939 року, ні повторення карпатськими січовиками і студентською молоддю героїзму і трагедії Крут – на Красному полі під Хустом та в інших місцевостях Карпатської України” [7, с.17].

Особливістю структури ОНОКС було те, що до неї входили жіночі відділи Карпатської Січі. Жінки широко залучалися до культурно-освітньої роботи по всіх найвіддаленішим куточкам Карпатської України. Провідниць жіночих відділів навчали на спеціальних курсах, на яких, окрім інших предметів, викладалися українознавство, національно-політична підготовка (“тутірка на загальнонаціональні та політичні теми”) [17, арк.30].

Через те, що навіть наприкінці 30-х років ХХ ст. неписьменність серед населення Карпатської України все ще залишалася масовим явищем, вкрай необхідно було проводити просвітницьку роботу. Так,

наприклад, серед молоді шкільного віку тих, хто не міг писати й читати було близько 10%, а серед дорослого населення – до 27% [10, с.355-356]. Із просвітницькою метою при Головній Команді ОНОКС у Хусті засновано Центральну січову книгарню “Січ”, вирішено організувати книгарні у всіх відділах, а крім того, зробити рухомою одну книгарню для своїх гарнізонів. Також створено бібліотеку та музеї національно-визвольної боротьби [11].

Важливим напрямом впливу на членів ОНОКС і населення краю слід вважати виховання на історичних і національних традиціях. За задумом авторів та організаторів ОНОКС мала стати не лише військовою, а й школою національного виховання як для безпосередніх членів Січі, так й для всіх закарпатських українців. Програма військового та суспільно-політичного виховання була зорієнтована не лише на підготовку січовиків до ведення бою, а й патріотичного виховання населення. Як зазначав В. Гренджа-Донський, з метою національно-патріотичного виховання двічі на тиждень з січовиками проводили заняття на різні теми, переважно з української історії [7]. З перших днів заснування ОНОКС почала проводити роботу з вшанування пам’яті борців за незалежну Україну (козацтва, Українських Січових Стрільців, Героїв Крут тощо), вихованню молоді на історичних традиціях нашого народу, героїчних подвигах його кращих синів і дочок, у т. ч. і тих, хто “за волю Карпатської України зложили голови від куль польських та мадярських катів” [19, арк.20].

Важливе значення у пропаганді Карпатської Січі надавалося гуцульському збройному повстанню в Ясіні у 1919 році проти угорського поневолення. Цій події присвячувалися реферати, з якими виступали перед січовиками [17, арк.3]. До того ж, командант ОНОКС сам був серед організаторів цього повстання.

Вкрай необхідною і важливою була *протидія ворожій пропаганді й агітації*. Наприкінці 30-х років ХХ ст., як зазначає М. Вегеш, антиукраїнська діяльність проуторської “п’ятої колонії” в Закарпатті досягла своєї кульмінації [4, с.271]. Вона не припинялася протягом всього нетривалого існування Карпатської України. Бюлетень Пресової Служби Карпатської України повідомляв, що “Мадярщина не жаліючи грошей, людських жертв, невтомно працює

надалі для досягнення своїх... цілей” [9, арк.2]. Так, наприклад, листівка Руського Національного Комітету (російською мовою) в Ужгороді закликає: “Народ Карпаторуський! Ти не допустиш, щоб чехи тебе зукраїнізували, щоб твої сини і дочки стали українцями... Вимагай приєднання до Угорщини... Пам’я-тай, що українці найзліші твої вороги, вороги Росії і всього чесного і доброго” [21, арк.13]. Тому потрібно було довести не лише до січовиків, а й до населення краю: чому жителі Закарпаття, які називають себе русинами, мають спільне коріння, мову і культуру з українцями і тому самі є українцями; навіщо всім знати українську мову; чому землі Карпатської України з історичної точки зору є не угорською територією, а українською тощо.

Щоб населення Закарпаття асоціювало себе з належністю до українського народу та приєдналося до національної ідеї, на рівні керівництва автономії були проведені заходи щодо заміни уживаних назв “Підкарпатська Русь”, “Карпатська Рус” виключно на назву “Карпатська Україна”. А щодо населення Карпатської України, щоб уживалася виключно назва “український”, а не “русин”, “руський”, “карпаторосс” та ін.” [19, арк.20].

Керівництво Карпатської України та ОНОКС розуміло, що ЗМІ є не лише віддзеркаленням усіх проявів життя на всіх ділянках людського буття, але й засобом агітаційно-пропагандистського впливу. Тому й намагалося якомога ширше використовувати пресу. Найповажнішою газетою Карпатської України була “Нова Свобода” – офіційний орган Українського Національного Об’єднання. Вона щоденно виходила масовим тиражем.

Важливим засобом інформаційно-пропагандистського впливу була наочна агітація. Архіви містять значну кількість плакатів, листівок, буклетів, панно тощо. Вагому допомогу ОНОКС надав художник М. Михалевич. Разом з В. Олександровим він займався виготовленням пропагандистських плакатів, афіш, транспарантів (наприклад, “Ставайте в ряди Карпатської Січі!”, “В своїй хаті своя правда, і сила, і воля”, “Хай живе Українська Закарпатська Держава!”, “Січ нову правду несе – Україна понад усе!”), гасел (“Нація понад усе!”) [11, с.35]. Кожен такий плакат містить інформації про історію нашої землі, устремління українського народу, боротьбу з її ворогами.

В умовах початку угорської агресії у Хусті розпочала роботу перша й остання сесія сойму Карпатської України. 15 березня було обрано президента новоствореної Української держави – А. Волошина та прийнято два закони. Вони мали статус конституційних і визначали форму нового державного правління. Ни-ми підтверджувалося, що Карпатська Україна є незалежною державою – республікою з президентом на чолі, обраним соймом. Державною мовою Карпатської України проголошувалася українська. Державним прапором затверджувався національний синьо-жовтий пра-пор, а державним гербом – сполучення крайового герба (ведмідь у лівім червоному колі й чотири сині та три жовті смуги в правому півколі) з національним (тризуб князя Володимира Великого з хрестом на середньому зубі). Державним гімном Карпатської України оголошувався національний гімн “Ще не вмерла Україна” [11, с.35]. Все це засвідчувало спадкоємність у національних символах, опору на історичну спадщину українського народу.

Коли угорське військо розпочало наступ і перейшло кордон, воно зустріло завзятий збройний опір українців. Між ними було багато студентів, більшість з яких ніколи не тримали зброї в руках, слабо озброєні, без будь-якого військового вишколу, але охоплені ідеєю створення незалежної української держави. Важливу роль у цьому героїзмі відіграв хоча й нетривалий, проте яскравий етап національно-патріотичного відродження, що мав глибоке коріння і визначався різноплановою, емоційною АППД ОНОКС.

Таким чином, Карпатська Січ стала яскравим прикладом агітаційно-пропагандистського впливу під час створення власної держави та її війська. Організація Національної Оборони “Карпатська Січ” була наскрізь просякнута не лише ідеологією українського націоналізму, але й тогочасним духом боротьби за визволення українського народу. Для цього ОНОКС проводила пропагандистську роботу всередині організації, активно співпрацювала з населенням Закарпаття (через пресу, публічні заходи, місцевих лідерів, духовенство), а також створювала позитивний імідж шляхом публікацій у закордонних ЗМІ. Для організації та координації своєї діяльності в уряді Карпатської України та в Січі були створені спеціальні органи, які активно

протидіяли негативному впливу угорських, польських, проросійських і пробільшовицьких сил. Значна увагу ОНОКС приділяла патріотичному та військово-патріотичному вихованню. У цьому брали участь не лише

чоловіки, а й жінки, громадські організації, активісти та священики національно-патріотичного спрямування. В основі цієї діяльності лежали історичні знання, культура і традиції українського народу та його війська.

Список використаної літератури

1. Буковський І.В. Карпатська Січ: від парамілітарного формування – до національної армії // Держава та армія : Вісник Нац. ун-ту “Львівська політехніка”. – 2013. – №752. – С.160-166.
2. Буковський І.В. Утворення і діяльність військових формувань Карпатської України (1938–1939) : Автореф. дис... канд. іст. наук: 20.02.22 / Нац. ун-т “Львів. політехніка”. – Львів, 2004. – 17 с.
3. Василюк Н.Д. Карпатська Україна (Підкарпатська Русь) – держава авторитарного типу (жовтень 1938 – березень 1939 років) // Архіви України. – 2014. – № 2. – С. 119-127.
4. Вегеш М. Карпатська Січ : сторінки історії (1938-1939). – Ужгород, 1996. – 23 с.
5. Вегеш М. Карпатська Україна : документи і факти. – Ужгород: Вид-во “Карпати”, 2004. – 432 с.
6. Вінч М. “Одноденна держава”: свідчення англійського очевидця про події Карпатської України. – К.: Темпора, 2012. – 348 с.
7. Гренджа-Донський В.С. Щастя і горе Карпатської України: щоденник: Мої спогади / Ред. Д.М. Федака. – Ужгород: Закарпаття, 2002. – 514 с.
8. Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО), ф.3, оп.1, спр.19.
9. ДАЗО, ф.17, оп.1, спр.9.
10. Нариси історії Закарпаття.: В 2-х т. – Ужгород: Закарпаття, 1995. – Т.2 (1921–1945). – 664 с.
11. Пагіря О. Карпатська Січ: військове формування Карпатської України. – К.: Темпора, 2010. – 152 с.
12. Посівнич М. Діяльність розвідувального відділу Карпатської Січі в 1938–39 рр. : [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrnationalism.com/history/1098-diialnist-rozviduvalnoho-viddil-karpatskoi-sichi-v-1938-39-rr>.
13. Статут Організації Народної Оборони Карпатська Січ // Вони бороли Карпатську Україну. – Ужгород: Карпати, 2002. – С.565-568.
14. Стерчо П. “Карпатська Січ” і український націоналістичний рух : [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://100krokv.info/2011/03/petro-stercho-karpatska-sich-i-ukrajinskyj-natsionalis-tychnyj-ruh>
15. Худанич В. Світове Братство Карпатська Січ. – Ужгород: Гражда, 2005. – 292 с.
16. Центральний державний архів вищих органів влади та управління (далі – ЦДАВО) України, ф.3575, оп.1, спр.19.
17. ЦДАВО України, ф.3575, оп.1, спр.18.
18. ЦДАВО України, ф.3803, оп.1, спр.26.
19. ЦДАВО України, ф.4465, оп.1, спр.33.
20. ЦДАВО України, ф.4465, оп.1, спр.126.
21. ЦДАВО України, ф.4465, оп.1, спр.242.

Отримано: 11.04.2018 р.

УДК 355.244.1: 327.56

Підпригора І.І., ад'юнкт кафедри морально-психологічного забезпечення діяльності військ (сил) НУО України імені Івана Черняхівського (м. Київ)

УМОВИ ТА ЧИННИКИ ВПЛИВУ НА ОРГАНІЗАЦІЮ ІНФОРМАЦІЙНО-ПРОПАГАНДИСТСЬКОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІЙСЬК В ХОДІ ЛОКАЛЬНИХ ВІЙН І ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Автором визначено умови та чинники, які суттєво впливали на організацію інформаційно-пропагандистського забезпечення військ, зумовлювали розвиток форм і методів інформування військ і трансформацію відповідних структур. Ретельний аналіз чинників впливу на інформаційну роботу у військах в окреслений період дозволяє визначити характерні риси її особливості її організації в арміях іноземних держав з метою подальшого практичного застосування набутого досвіду в реформуванні системи морально-психологічного забезпечення

у Збройних Силах України.

Ключові слова: інформаційно-пропагандистське забезпечення військ, збройні конфлікти, локальні війни, холодна війна.

Постановка проблеми. Розв'язання Російською Федерацією гібридної війни проти України зумовлює перегляд нашої державою підходів до відсічі агресору в нових, специфічних умовах. Події, що відбулися з початком окупації Криму й агресії Російської Федерації на сході України, в повній мірі підтверджують об'єктивну необхідність врахування досвіду інформаційно-пропагандистського забезпечення (далі – ІПЗ) військ у локальних війнах і збройних конфліктах другої половини ХХ ст. при організації інформаційної роботи у Збройних Силах України, адже умови та чинники впливу на організацію цього виду забезпечення військ багато в чому схожі.

Аналіз досліджень і публікацій вітчизняних і зарубіжних науковців свідчить про наявність достатньої кількості джерел з питань ведення інформаційних війн та інформаційно-психологічних операцій, інформаційно-психологічного впливу на війська та населення противника. Серед них слід виділити праці В. Вилка, М. Волковського, М. Зеленкова, В. Криська, Г. Почепцова, А. Страннікова, А. Тараса, В. Телелима, В. Толубко [1–8; 11]. Питання психологічного забезпечення військ у локальних війнах і збройних конфліктах другої половини ХХ ст. знайшли відображення в працях Н. Коупленда [13] і В. Стасюка [14].

Однак, головна увага в наукових розробках зосереджується на вивченні форм і методів інформаційного впливу на політичне керівництво, війська та населення противника, в той час як історичний досвід організації ІПЗ своїх військ вивчається недостатньо. Питання організації інформаційно-пропагандистської роботи як виду забезпечення військ у локальних війнах і збройних конфліктах другої половини ХХ ст. отримало тільки часткове висвітлення і не стало предметом самостійного дослідження.

Метою статті є визначення умов і чинників, що впливали на організацію ІПЗ військ у ході локальних війн і збройних конфліктів другої половини ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Військове будівництво у провідних державах світу в окреслений період здійснювалося значною мірою під впливом досвіду Другої світової

війни. Однак, локальні війни і збройні конфлікти другої половини ХХ ст. протікали в умовах нової реальності, яка зумовлювалась насамперед загостренням протиріч між СРСР і США й очолюваними ними світовими системами на міжнародній арені [9, с.82].

Ведення збройної боротьби в нових умовах потребувало, окрім удосконалення форм і способів застосування військ, ще й підвищення рівня морально-психологічної підготовки особового складу. Нові умови та чинники зумовили особливості ІПЗ військ. Розглянемо їх детальніше.

Біполярність світу. Переважна більшість локальних війн і збройних конфліктів другої половини ХХ ст. відбувалися в умовах т. зв. «холодної війни», активними учасниками якої були Радянський Союз і США. Для цих супердержав воєнні конфлікти були невід'ємним фактором ідеологічної боротьби на регіональному та локальному рівнях, що зумовлювало й особливості організації ІПЗ військ, його «антиімперіалістичну» чи «антикомуністичну», «антиарабську» спрямованість чи «антисемітизм» [10, с.101].

До того ж наявність у протиборчих сторін зброї масового ураження і постійна загроза її застосування, переростання збройних конфліктів у повномасштабну світову ракетно-ядерну війну протягом десятиліть тримали в напрузі не тільки особовий склад збройних сил, але й населення країн, які відкрито чи потай брали участь у збройних конфліктах, що зумовлювало особливості роботи у власному інформаційному просторі як серед особового складу, так і всередині суспільства.

Різні погляди на організацію ІПЗ, обумовлені досвідом військового будівництва та ведення війн і збройних конфліктів. Організація ІПЗ військ у збройних конфліктах другої половини ХХ ст. певною мірою залежала від національних чи суспільних особливостей, історичних традицій держав-учасниць конфліктів та їх збройних сил, конкретного досвіду, накопиченого ними в ході попередніх війн і збройних конфліктів.

Аналізуючи досвід означеного періоду, автор дійшов висновку, що на даний час існують дві основні моделі ІПЗ військ – східна (радянська) та західна (американська) [11,

с.54-58].

Відповідні особливості має й апарат ПЗ – органи управління і люди (офіцери, фахівці, військові підрозділи) оснащені відповідними технічними засобами пропаганди й поліграфії, що проводять відповідні заходи та до компетенції яких належить вплив на свідомість і психічний стан особового складу, оперативно відстежувати суспільно-політичну обстановку в районах виконання завдань військами (силами) та працювати з місцевим населенням у зоні конфлікту.

Східна модель ПЗ повністю або частково реалізована в Росії, КНР, В'єтнамі, Індії, Іраку, Сирії та Північній Кореї. Її відмінність від інших моделей полягає в тому, що в збройних силах цих держав органи, що відповідають за організацію ПЗ, в основному, є спеціальним штатним і практично незмінним апаратом штабів (Росія, Індія, Ірак) або політичних органів усіх ступенів (В'єтнам, КНР, Північна Корея, Сирія). Організаційно-штатними одиницями у збройних силах східних держав є відділи (відділення, управління) з виховної роботи, що входять до складу штабів або політорганів, агітаційні загони і спеціальні редакції для підготовки інформаційно-пропагандистських матеріалів. Ці відділи є в усіх військових частинах.

Ще однією особливістю є наявність у штатах підрозділів і військових частин заступників командирів з політичної (виховної) роботи чи роботи з особовим складом.

У мирний час ці органи вивчають воєнно-політичну та соціально-психологічну обстановку в районах дислокації та ймовірних дій військ, інформують свої війська, працюють з громадськістю та пресою, готують інформаційно-довідкові та агітаційно-пропагандистські матеріали, планують заходи з організації ПЗ на воєнний час. Спеціальні агітаційні загони і групи фахівців можуть брати участь у миротворчих операціях.

Західна модель ПЗ повністю або частково реалізована в арміях США, ФРН, Великобританії, Франції, Бельгії, Нідерландів, Швеції, Туреччини, Ізраїлю, Південної Кореї, ряді інших країн Заходу. Найпотужніший і професійно підготовлений апарат на даний час мають збройні сили США, ФРН та Ізраїлю, які здатні виконувати завдання у мирний і воєнний час без попередньої

підготовки. У воєнний час структури ПЗ передбачається розгорнути до повного штату в збройних силах Великобританії, Франції, Бельгії, Швеції, Туреччини, Південної Кореї.

Особливою їх відмінністю від армій зі східною моделлю апарату ПЗ, у т.ч. і Збройних Сил України, в арміях провідних країн НАТО немає "корпусу заступників" з політичної, виховної роботи, гуманітарних питань, по роботі з особовим складом тощо [12, с.95-114].

Апарат організації ПЗ західних держав зорієнтований на вирішення конкретних завдань у разі виникнення кризових ситуацій і в період війни. У мирний час цей апарат зайнятий аналітичними дослідженнями, інформуванням військ, роботою з громадськістю та пресою, підготовкою інформаційно-довідково-вих та агітаційно-пропагандистських матеріалів. Крім того, ці структури задіяні до виконання завдань щодо ПЗ військ в умовах миротворчої діяльності, в якій беруть участь військовослужбовці країн НАТО.

Таким чином, аналіз поглядів на організацію ПЗ особового складу збройних сил різних держав свідчить, що організаційно-штатні структури морально-психологічної підготовки військ провідних країн світу за назвою та формою відрізняються одна від одної, але за своїм функціональним призначенням вони майже однакові. Незважаючи на їх широкий спектр і специфічні особливості, вони виконують одні і ті ж завдання – здійснення цілеспрямованого впливу на свідомість особового складу.

Соціальний чинник. Метою будь-якої війни є перемога, а досягти її неможливо без високого морально-психологічного стану населення країни в цілому і її збройних сил зокрема. Основою для формування широких соціальних мотивів поведінки особового складу, різноманітних бойових установок є вплив на особистість таких соціальних явищ як ставлення народу та військовослужбовців до війни. І народ, і армія повинні бути переконані у перевазі над противником, насамперед моральній, і в кінцевій перемозі над ним. Сутність цих явищ відноситься до сфери ідеології та пропаганди. Тому будь-яка підготовка до війни та забезпечення визначеного морально-психологічного стану здійснюється насамперед засобами пропаганди. Найважливішим серед них є пропаганда офіційних мотивів війни. Кожна

війна мала своє ідеологічне забарвлення, своєрідну ідеологічну мотивацію, що виражалась у т.ч. і в пропагандистській роботі у військах [13, с.105-110].

В умовах війни особливого значення набуває морально-психологічний стан війська, у формуванні якого важливу роль відіграє сукупність факторів: переконаність у справедливому характері війни, віра в перемогу, наявність духовних і моральних цінностей, за які військовослужбовці готові віддати життя. «Високий моральний стан військ, – зазначав англійський військовий психолог Норман Коупленд, – це засіб, здатний перетворити поразку в перемогу. Армія не розбита, поки вона не перейнялася думками про поразку, тому що поразка – це свідомий акт, висновок розуму, а не фізичний стан» [14, с.7].

Аналіз психологічних аспектів Першої і Другої світових воєн показав, що з початком воєнних дій докорінно змінюються усі сфери життя суспільства в усіх воюючих державах. Перебудовується на воєнний лад економіка, змінюється зміст і режим діяльності більшості інститутів держави. Змінюється духовна атмосфера, особливих рис набуває спосіб життя населення. Відбувається концентрація всіх матеріальних і духовних сил держави для забезпечення інтересів війни. Якій іншим стає процес інформування в суспільстві. Ідеологічний апарат держави повністю переключається на забезпечення досягнення перемоги над противником.

Світові війни обіймали інтереси усіх верств населення воюючих держав, створивши сприятливі умови для швидкого формування у свідомості людей цілісної системи поглядів, орієнтирів, консолідації суспільства, виховання почуття патріотизму, ненависті до ворога та готовності активно і самовіддано протистояти йому.

Відмінність локальних конфліктів другої половини ХХ ст. від світових воєн полягає в тому, що, по-перше, вони найчастіше виникали між сторонами, що знаходилися в нерівному економічному та військовому відношенні. Одна з них, як правило, була значно сильніша за іншу, що дозволяло їй сподіватися на можливість досягнення політичних цілей без вступу в повномасштабну війну, тобто без перебудови економіки і всього життя суспільства з мирного на воєнний лад; а, по-друге, відбувалися в умовах відсутності явної

загрози окупації власної території сильнішою стороною, фізичного знищення її населення [13, с.105-110].

Участь великих держав у збройних конфліктах другої половини ХХ ст. завжди була обмеженою, і тому конфлікти стосувалися незначної частини суспільства, що не вимагало залучення значних сил і ресурсів. Особливістю локальних збройних конфліктів є те, що від того, який образ конфлікту склався у суспільній свідомості і яке місце в ньому відведене армії, значною мірою залежить можливість залучення ресурсів суспільства до ведення збройної боротьби. Через відсутність суспільної підтримки воєнних дій, прояви антивоєнних настроїв і спроб перекласти провину за виникнення, перебіг і результати збройного конфлікту на армію, можливе зниження в особового складу почуття патріотизму, конституційного обов'язку, відповідальності за захист національних інтересів.

Досвід переконливо свідчить, що активність особового складу залежить від ставлення народу до війни, розуміння мети війни (збройного конфлікту, бойових дій). І від того, який образ потенційного чи реального конфлікту склався у суспільства, яке місце в ньому відведено армії, значною мірою і буде залежати можливість застосування форм і методів інформаційного впливу для спонукання військовослужбовців до активних бойових дій. В умовах війни діє певний соціальний закон: основа високого морально-психологічного стану армії не в ній самій, а в суспільстві, інтереси якого армія захищає. Так було під час війни США у В'єтнамі, радянських військ в Афганістані, дій коаліційних військ в Іраку, угруповання військ Російської Федерації в Чечні, грузино-російському конфлікті тощо.

У розрізі впливу соціального фактору на характер збройної боротьби і, в свою чергу, ПЗ військ у збройних конфліктах другої половини ХХ ст. слід зазначити, що пріоритетна цінність життя громадян у державах західного блоку демонструвалась у багатьох збройних конфліктах 1946–2000 років. Через те, що збройні сили цих держав були задіяні лише частково, будь-які жертви військових у мирний час спричиняли негативний суспільний резонанс. Особливо ці тенденції посилювались після поразки США у В'єтнамі. Так званий «в'єтнамський синдром» визначив воєнну політику американців на

довгі роки, став поштовхом до переосмислення підходів до організації ПЗ військ. Подальша участь збройних сил США в подіях у Гренаді та Панамі відбувалась з урахуванням негативного досвіду попередньої поразки та спричинена необхідністю пошуку шляхів виходу з кризи.

У державах східного блоку, особливо в СРСР і КНР, суспільний резонанс був значно меншим, що обумовлювалося іншими формами та методами впливу на суспільну свідомість населення та моральний стан військ [10, с.23-24].

Удосконалення форм і способів ведення збройної боротьби. Військове будівництво у провідних державах світу в першому повоєнному десятилітті відбувалося переважно під впливом досвіду Другої світової війни за класичними принципами відповідно до геополітичної мети, яку переслідували уряди цих держав.

Війна в Кореї стала першою війною ідеологій, хоча й велась з використанням класичних методів. Несподіваним виявився успіх ведення психологічних операцій. США не були готові протистояти ідеологічному впливу противника. Лише за перше півріччя війни у Кореї із американських військ дезертирувало 47 тис. осіб. У наступні півтора років кількість дезертирів утримувалась на рівні 18–20 тис. кожні шість місяців. Можна стверджувати, що саме з цього часу психологічні операції стали відігравати важливу роль в історії війн і безпосередньо впливати на організацію ПЗ військ.

У наступних воєнних конфліктах випробовувались нові засоби ведення війни, проходили практичну перевірку в реальних умовах нові концепції збройної боротьби, військові спеціалісти набували досвіду, якого неможливо було здобути під час навчань. Змінювались і підходи до організації ПЗ військ. До проведення заходів з інформування військ і громадськості ширше стали залучатися засоби масової інформації, особливо телебачення. В контексті посилення інформаційно-психологічного впливу противника ПЗ військ спрямовувалось насамперед на подолання негативних наслідків цього впливу.

Специфічні чинники, притаманні конкретному збройному конфлікту, що зумовлені видом та умовами бойових дій:

тривалість перебування в бойових умовах;
спотворення та замовчування інформації

про хід бойових дій у суспільстві;

дії диверсійних груп противника, партизанських загонів;

недостатнє знання звичаїв, етнокультури, релігійних традицій населення в зоні конфлікту;

негативний інформаційно-психологічний вплив противника;

масове застосування технічних засобів пропаганди, друкованих матеріалів, поширення чуток, пліток;

відсутність підтримки місцевим населенням;

недостатнє задоволення соціальних потреб військовослужбовців;

недостатнє застосування матеріального та морального стимулювання військ.

Зміст ПЗ у локальних війнах і збройних конфліктах у значній мірі визначався такими особливостями використання військових контингентів:

необхідністю ведення бойових дій проти військ держав, які в недалекому минулому були союзниками (СРСР і США у війні в Кореї);

виконанням бойових завдань за межами країни під покровом таємниці і найсуворішої таємності. Ця особливість значно впливала на свідомість і психіку воїнів, бо військова доблесть залишалася неоціненою співвітчизниками (збройні конфлікти за участю представників радянських збройних сил);

незвичними (відмінними від класичних) умовами ведення збройної боротьби – блокування та знищення партизанських загонів чи терористичних груп, прочісування великих гірських масивів чи джунглів, супроводження колон породжували виконання військами невластивих їм функцій, що знижувало морально-психологічний стан військ і зумовлювало необхідність посилення інформаційно-пропагандистської роботи з метою його покращення (збройні сили США у В'єтнамі, Радянського Союзу в Афганістані, російські війська в Чечні) [13, с.100-103].

Отже, з вищевикладеного можемо зробити такі *висновки*. На організацію ПЗ військ у збройних конфліктах другої половини ХХ ст. впливали чинники *геополітичного* (світова біполярна система координат, наявність двох ідеологічних центрів протистояння), *історичного* (досвід організації ПЗ у попередніх війнах і збройних конфліктах), *соціального* (впливу суспільної

думки на морально-психологічний стан особового складу; наявність чи відсутність суспільної підтримки воєнних дій, прояви антивоєнних настроїв і спроби перекласти провину за виникнення, перебіг і результати збройного конфлікту на армію), науково-технічного (подальший розвиток форм і методів збройної боротьби, використання сучасної зброї та бойової техніки, розробка та застосування інформаційно-психологічних технологій у воєнних цілях) характеру, що

зумовлювали трансформацію форм і методів ПЗ у даній історичній ретроспективі.

Аналіз умов, в яких організовувалось ПЗ збройних сил провідних країн світу; врахування чинників, що впливали на еволюцію теорії і практики ПЗ у локальних війнах і збройних конфліктах другої половини ХХ ст., дозволить визначити можливі напрямки розвитку системи морально-психологічного забезпечення Збройних Сил України.

Список використаної літератури

1. Вилко В.М. Інформаційно-психологічне забезпечення збройних сил США в локальних війнах і збройних конфліктах 1950–2000 рр. (історичний аспект): дис. ... канд. істор. наук: 20.02.22 / Нац. акад. оборони України. – Київ, 2005. – 284 арк.
2. Волковский Н. История информационных войн: В 2 ч. – СПб.: Изд-во “Полигон”, 2003. – Ч.1. – 502 с.
3. Зеленков М. Морально-психологическая подготовка войск в армиях зарубежных стран // Зарубежное военное обозрение – 2000. – №11. – С.5-11.
4. Почепцов Г. Психологические войны. – М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 2002. – 528 с.
5. Странніков А.М. Інформаційно-психологічне протистояння у воєнних конфліктах другої половини ХХ ст.: дис. ... канд. істор. наук / Черкаський ін-т пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля. – Черкаси, 2007. – 180 арк.
6. Тарас А. Информационно-психологическая и психотронная война. Хрестоматия. – Мн.: Харвест, 2003. – 432 с.
7. Телелим В.М., Руснак І.С. Розвиток форм і способів ведення інформаційної боротьби на сучасному етапі// Наука і оборона.–2000.–№ 2.– С.18-23.
8. Толубко В.Б. Інформаційна боротьба (концептуальні, теоретичні, технологічні аспекти): Монографія. – К.: НАОУ, 2003. – 315 с.
9. Історія воєнного мистецтва: підручник / І.І. Фурман, М.І. Рибак, С.В. Сидоров та ін. – К.: НУОУ, 2012. – 300 с.
10. Радецький В. Розвиток воєнного мистецтва у війнах періоду другої половини ХХ століття: монографія. – К.: НАОУ, 2006. – 243 с.
11. Крысько В. Секреты психологической войны (цели, задачи, методы, формы, опыт) / Под общ. ред. А.Е. Тараса. – Мн.: Харвест, 1999. – 456 с.
12. Стасюк В. Морально-психологічне забезпечення у Збройних Силах України: В 2 ч.: підруч. / В.М. Вилко, В.М. Грицюк, В.Г. Дикун та ін.; за заг. ред. В.В. Стасюка. – К.: НУОУ, 2012. – Ч.1. – 458 с.
13. Стасюк В. Психологія локальних війн та збройних конфліктів: підруч. – К.: НАОУ, 2006. – 570 с.
14. Коупленд Н. Психология и солдат / Пер. с англ. А.Т. Сапронова и И.М. Каторича. – 2-е изд. – М.: Воениздат, 1991. – 74 с.

Отримано: 13.12.2017 р.

Історія війн і воєнного мистецтва

УДК 355.46:94(47)“1920”

Чірікалов О.С., кандидат історичних наук, капітан 1 рангу, доцент кафедри Військово-Морських Сил НУО України ім. Івана Черняховського (м. Київ)

ПРОВЕДЕННЯ ЕВАКУАЦІЇ ВІЙСЬК (СИЛ) МОРЕМ АРМІЇ БАРОНА П.М. ВРАНГЕЛЯ ТА ЦИВІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ З КРИМУ У 1920 РОЦІ

У статті проаналізовано процес проведення евакуації військ (сил) морем армії генерал-лейтенанта барона П.М. Врангеля та цивільного населення з Криму у 1920 році. Висвітлено та відтворено у хронологічному порядку перебіг подій, які супроводжували зазначений процес. Розкрито роль керівників Руської армії і Чорноморського флоту та розглянуто участь військ (сил) Білого руху у проведенні евакуаційних заходів. Оцінені результати та виявлено особливості проведення зазначеної евакуації.

Ключові слова: Білий рух, генерал-лейтенант барон П.М. Врангель, Громадянська війна в Росії, евакуація військ (сил) морем, Крим, евакуація військ (сил), Руська армія.

Вивчення досвіду застосування сил флотів у війнах, воєнних конфліктах та у мирний час дозволяє визначити раціональні форми і способи дій сил (військ) Військово-Морських Сил (далі – ВМС) Збройних Сил (далі – ЗС) України з виконання завдань захисту національних інтересів держави на морі. У сучасних умовах боротьби ЗС України проти російського агресора, залишається імовірність у необхідності проведення евакуаційних заходів у т.ч. морем. Саме історичний досвід підготовки та проведення таких операцій (дій) має науково-теоретичний і практичний інтерес, тому він донині залишається актуальним. У цьому контексті важливо проаналізувати досвід евакуацій військ (сил), які проводилися на Чорноморському театрі воєнних дій (далі – ТВД). Однієї з найвідоміших за масштабом евакуаційних заходів, проведених на Чорному морі у першій половині ХХ ст., залишається евакуація військ (сил) і цивільного населення з Криму під керівництвом генерал-лейтенанта барона П.М. Врангеля під час Громадянської війни в Росії 1917–1920 рр. Предметом дослідження є етап проведення зазначеної евакуації.

Аналізуючи стан наукової розробки за означеною темою, слід зазначити, що окремі аспекти проблеми в різні часи знаходили своє відображення у радянській, вітчизняній і зарубіжній літературі. Вагомий внесок з опрацювання даної тематики належить російським історикам. Особливої уваги заслуговують праці російських мемуаристів і публіцистів в еміграції. Проте, проведений автором аналіз історіографії за темою дослідження показав, що не зважаючи на наявність значного обсягу опублікованих праць, зазначена проблематика потребує подальшого вивчення, оскільки до цього часу не була предметом спеціального комплексного аналізу і не отримала всебічного висвітлення в українській історичній науці. Відтак, нагальна потреба в такому дослідженні залишається актуальною.

28 жовтня 1920 р. війська “червоних” Південного фронту перейшли в наступ у Північній Таврії та завдали поразки головним силам Руської армії під керівництвом генерал-лейтенанта барона П.М. Врангеля. Проте, найбоєздатнішим частинам “білих” вдалося відійти до Криму. У результаті Перекопсько-Чонгарської операції (7–12 листопада 1920 р.) війська Червоної армії штурмом оволоділи перекопськими укріпленнями та увірвалися до Криму [9, с.348].

Станом на 1 листопада 1920 р. бойова чисельність Руської армії складала 41 тис. багнетів і шабель (з них близько 16 тис. у тилу) – загальна чисельність 75815 багнетів і шабель. На її озброєнні було 1404 кулемети, 271 гармат, 24 бронеавтомобілі, 6 танків, 12 бронепоездів і 45 літаків. Війська Південного фронту до 8 листопада налічували 11628 командного складу, 103140 бійців піхоти, 39569 кінноти – всього 188771 військовослужбовців, маючи на озброєнні 2999 кулемети, 623 гармати, 57 бронеавтомобілів, 23 бронепоезди. 19 аеростатів і 82 літаки [5, с.454; 6, с.296; 7, с.68]. Разом з тим, радянське командування володіло стратегічною ініціативою, сконцентрувавши основні зусилля на розгромі сил П.М. Врангеля, які залишилися єдиним противником для Червоної армії на Півдні та були заблоковані в Криму із суходолу. Натомість, Білий флот мав повну перевагу на Чорному та Азовському морях, що дозволяло широко використовувати наявні морські сили та засоби в інтересах застосування військ Руської армії. У разі ж невдалого розвитку подій для “білих” єдиним шляхом для евакуації військ (сил) і цивільних залишався саме морський шлях. Виходячи з цього, за наказом барона П.М. Врангеля штабами Руської армії та Чорноморського флоту було розроблено декілька варіантів плану евакуації військ (сил) з Криму. Відтак, на момент прориву перекопських укріплень і виходу сил противника на оперативний простір, у розпорядженні Головнокомандувача Руською

армією вже був відкоригований план евакуації військ (сил).

7 листопада 1920 р. Головнокомандувач Руською армією оголосив Крим на воєнному стані й одночасно таємно розпорядився розпочати підготовку до евакуації згідно розробленого плану [23, с.359]. 8 листопада П.М. Врангель направив на флот розпорядження за №0010446 про остаточний розподіл військ для завантаження 72 тис. осіб у конкретних портах: у Керчі – 25 тис., у Феодосії – 13 тис., в Ялті – 10 тис., у Севастополі – 20 тис. і в Євпаторії – 4 тис. осіб. 10 листопада 1920 р. Він видав наказ про зосередження суден у цих портах [3, с.471; 12, с.334; 21, с.312], а наступної доби – наказ про евакуацію військ (сил) і цивільного населення [2, с.360; 7, с.3; 18]. Одночасно підпорядковані війська отримали наказ: залишивши невеликі заслони, відірватися від противника та максимальними темпами рухатися у визначені порти завантаження. При цьому 1-й і 2-й армійські корпуси спрямовувалися в Євпаторію й Севастополь, Кінний корпус генерал-майора І.Г. Барбови-ча – в Ялту, кубанські частини – у Феодосію, Донський корпус і Тереко-Астраханська бригада на чолі з генерал-лейтенантом Ф.Ф. Аб-рамовим – у Керч. Крім того, барон П.М. Врангель підписав низку наказів, в яких визначалося залишати важке озброєння, заборонялося псувати або знищувати казенне майно. Насамперед планувалося проводити завантаження військ, а цивільне населення вивозити морськими транспортними засобами, які могли залишитися вільними після завантаження військ. Було розроблено порядок завантаження на судна та кораблі [3, с.473; 7, с.74, 534; 11; 12, с.341; 18; 19, с.431-432].

12 листопада 1920 р. юшунські, а пізніше і позиції на джанкойському напрямку, були прорвані частинами Червоної армії, що вийшли на оперативний простір. Спроби ліквідувати прориви закінчилися невдало, тому частини Руської армії почали відхід до портів посадки [16, с.310; 19, с.430]. До цього часу у них вже були сконцентровані визначені сили та засоби (у т. ч. й іноземні транспорти і кораблі) для завантаження та перевезення морем. Однак у процесі прибуття військ і цивільного населення з'ясувалося, що кількість евакуйованих все ж перевищує встановлений тоннаж наявних плавзасобів [7, с.76]. Проблема їх розміщення на морських

транспорти та кораблі вирішувалася безпосередньо в портах завантаження.

Завантаження здійснювалася у визначених портах і в терміни згідно плану евакуації, при цьому завантаження поранених і тилових закладів розпочалося в усіх портах Криму завчасно по готовності суден [12, с.341]. Проте в кожному пункті проведення евакуації мало свої особливості.

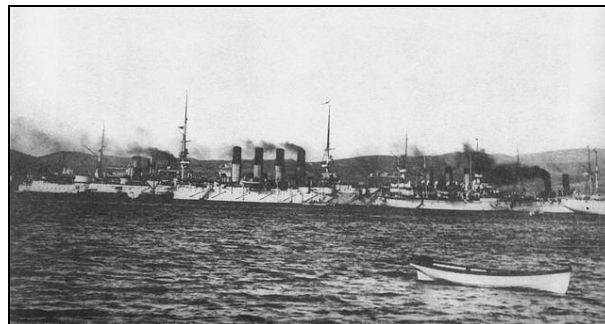

Фото 1. Вихід бойових кораблів з Євпаторії [8]

В Євпаторії, де завантаження військових частин не відбувалося, евакуація проведена відповідно до плану протягом одного дня – 11 листопада, і вже о 16 годині судна покинули порт і розпочали рух до Севастополя [7, с.419; 10, с.294]. Евакуацією в Євпаторії керував адмірал О.М. Кликов [4, с.292]. Виконання евакуації ускладнювалося тим, що в районі порту на морі розпочалася негода, і через це та мілководдя, багато суден не змогли підійти до пристані, тому знаходилися у районі очікування на зовнішньому рейді. Було прийнято рішення людей до них доставляти катерами і фелюгами. Незабаром допоміжний крейсер “Буг” сів на мілину, з якої так і не вдалося його зняти. Крейсер довелося залишити, попередньо знявши з нього команду, радіотелеграф і гарматні замки. Гостро відчувався брак суден, води і вугілля. Пароплавна баржа “Хриси” та канонерський човен №412, які залучалися до евакуації з Євпаторії за планом, не прибули. З отриманням команди відправляти до Севастополя був спрямований польський пароплав “Polonia”. Незважаючи на це, евакуація в Євпаторії пройшла порівняно спокійно. Вчасно підійшли буксири “Скиф” та “Язон”, які взяли на борт команди з допоміжного крейсера “Буг” і затоплених бліндерів. Загалом, Євпаторію покинуло близько 8 тис. осіб [11; 12, с.348]. Всі судна, що вийшли з Євпаторії, благополучно прибули до Константинополя і тільки буксир “Язон”, який йшов на буксирі пароплава

“Ельпідифор”, відрубав-ши вночі буксири, пішов з командою на Севастополь [8].

Фото 2. Евакуація військ Білої армії та біженців Севастополя, 1920 рік [14]

У Севастополі завантаження військ, що знаходилися у місті, та цивільного населення офіційно розпочалося 11 листопада 1920 р., хоча, деякі транспортні засоби розпочали його раніше на день. Уже 12 листопада гостро постала проблема з розміщенням усіх бажаючих евакуюватися на транспортах і кораблях. Завантажені судна відправлялися в напрямку Константинополя [7, с.79, 419; 11; 12, с.342]. Для вирішення проблеми керівництво на місці приймало рішення про перерозподіл евакуйованих за наявних морських транспортів і кораблів. Так, крейсер Головнокомандувача “Генерал Корнилов” взяв на борт людей, що не потрапили на інші кораблі, але, в результаті опинився перевантаженим, як і інші кораблі [7, с.541; 11].

13 листопада розпочали завантаження війська, що прибули із Сімферополя. Командувачу флотом віце-адміралу М.О. Кедрову було визначено закінчити евакуаційні заходи в Севастополі до 12 години 14 листопада та о 13.00 вивести завантажені судна на рейд [3, с.476; 4, с.293; 7, с.79, 539; 23, с.361]. Разом з тим, останні кораблі з евакуйованими покинули Стрілецьку бухту Севастополя близько 2.30 15 листопада і відразу ж вирушили до Ялти [7, с.80-81; 11].

Загалом, евакуація із Севастополя пройшла організовано – в місті юнкера забезпечували порядок, а прикриття евакуації здійснював особовий склад Олексіївського, Сергієвського артилерійських і Донського отаманського училищ і частини генерал-лейтенанта О.П. Ку-тєпова. Прикриття евакуації з моря забезпечували кораблі Чорноморського флоту та французькі крейсери “Waldeck-Rousseau” (фото 3) і міноносець [3,

с.476; 7, с.79, 539; 19, с.434]. 14 листопада частини прикриття евакуації безперешкодно завантажилися на морські транспорти. У Севастополі залишилося кілька несправних суден, два канонерські човни “Терець” і “Кубанець”, старий транспорт “Дунай”, пошкоджені унаслідок підризу на мінах в Азовському морі парові шхуни “Алтай” і “Волга”, старі військові судна із зіпсованими механізмами, не здатні для перевезення людей. Всі інші справні плавзасоби були залучені для перевезення військ та цивільного населення [7, с.81]. Зранку 14 листопада барон П.М. Врангель і командувач флотом віце-адмірал М.О. Кедров перевірили готовність завантажених суден і кораблів у Севастопольській бухті, після чого конвой з евакуйованими вирушили до Ялти. Останні судна прибули до Ялти близько 9.00 15 листопада 1920 р. [3, с.477; 7, с.81; 12, с.344; 23, с.361].

Фото 3. Французький крейсер “Waldeck-Rousseau” [22]

В Ялті до моменту прибуття основної частини кораблів із Севастополя завантаження поранених і населення, що розпочалося 12 листопада, вже закінчилося. Евакуацією в Ялті керував контр-адмірал П.П. Левіцький [4, с.292]. Під час завантаження в місті був забезпечений порядок, а кіннота “білих”, прикриваючи відхід піхоти, стримувала наступ військ “червоних”, а потім, швидко відірвавшись, посиленими переходами відійшла до Ялти до ранку 15 листопада. 14 листопада до Ялти прибули пароплави “Ермак” і “Русь”, американський пароплав “Farabi” та інші судна, що дозволило завершити завантаження до полудня 15 листопада [7, с.81; 12, с.349]. З Ялти вдень флотилія на чолі з крейсером “Генерал Корнилов”, на борту якого перебував барон П.М. Врангель, у супроводі французького крейсера “Waldeck-Rousseau” і міноносця вирушила до Феодосії. Останній російський корабель – озброєний криголам

“Тайдамак” під прапором контр-адмірала М.М. Машукова залишив Ялту о 13.15 15 листопада [8]. Однак командувач флотом віце-адмірал М.А. Кед-ров, побоюючись, що в Ялті на пристані могли залишитися люди, які не встигли евакуюватися, звернувся до французького адмірала Дюменіля, який перебував на крейсері “Waldeck-Rousseau”, з проханням зайти в Ялту та взяти людей, які, можливо, могли там залишитися. 15 листопада о 15.25 французький адмірал по радіо повідомив командувача Чорноморським флотом, що він зняв з молу в Ялті матроса та двох солдатів, більше там нікого не було. Загалом, з Ялти евакуйовано 14 тис. осіб. Вранці 16 листопада 1920 р. ескадра встала на якір в затоці Феодосії [7, с.81; 11; 12, с.349; 23, с.362].

У **Феодосії** офіційно евакуація розпочалася 12 листопада 1920 р., проте, вона була організована гірше, ніж з інших кримських портів. Евакуацією в Феодосії керував капітан 1 рангу І.К. Федяєвський [4, с.292; 12, с.344]. Ще 10 листопада командувач 2-ї Кубанської козачої дивізії генерал-лейтенант М.А. Фостіков отримав наказ відходити на евакуацію до Феодосії, де для його частин були приготовлені судна “Дон” і “Владимир”, а для казенних установ і поранених – пароплави “Аскольд”, “Пётр Регир” і “Корнилов”. 12 листопада, з прибуттям військ до Феодосії з’ясувалося, що пароплави “Дон” і “Владимир” частково вже завантажені, тому генерал М.А. Фостіков розпорядився зняти всіх людей і вантаж, щоб здійснити посадку своїх частин у належному порядку. Крім того, генерал здійснив перерозподіл суден між військами та біженцями: для свого корпусу й інших частин він виділив транспорти “Дон” і “Владимир”, а для інших надав два пароплави – “Аскольд” і “Корнилов”, але з умовою, що вони візьмуть і ті частини, які можуть підійти несподівано [11; 22].

Слід зазначити, що тільки в районі Феодосії спостерігалася активна протидія евакуації з боку противника. Так, партизанські загони під керівництвом О.М. Мокроусова, в яких налічувалося близько 2 тис. осіб у цьому районі, змогли відрізати шлях відступу “білим” на Феодосію та розбити кілька їх частин [6, с.295].

Цього ж дня командувач 2-ї Кубанської козачої дивізії доповів П.М. Врангелю про труднощі в проведенні евакуації через значне

перевищення людей, які прибули до Феодосії, та розрахункової кількості посадкових місць згідно з планом евакуації. Натовпи біженців росли щогодини, спроби варті навести серед них порядок не завжди вдавалися. Становище ускладнювалося відправкою з Феодосії на Керч двох великих транспортів (10 листопада – “Екатеринодар” та 12-го – “Харакс”). У той же день із Севастополя до Феодосії прибув пароплав “Дихтау”, який прямував до Керчі щоб доставити вугілля. Генерал-лейтенант М.А. Фостіков і старший морський начальник капітан 1 рангу І.К. Федяєвський наполягали, щоб судна “Харакс” і “Дихтау” повернули до Феодосії, але цього неможливо було здійснити з огляду на те, що на них вже здійснювалося завантаження в Керчі, куди постійно прибували нові війська. Крім того, 14 листопада командувач флотом контр-адмірал М.О. Кедров розпорядився терміново спрямовувати війська із Феодосії до Керчі, якщо наявного тоннажу виявиться замало для завантаження всього особового складу. Таким чином, з Феодосії до Керчі були направлені частини Кубанського корпусу (1-а Кубанська козача дивізія й Терек-Астраханська бригада) загальною чисельністю 4–4,5 тисячі осіб. Танки і важку артилерію скинули в море [7, с.81; 11; 14; 19, с.446; 22].

Пізніше, після здобуття 14 листопада 1920 р. Феодосії, “червоними” заявлено про захоплення в полон понад 30 різних військових частин П.М. Врангеля з командним складом та усім озброєнням [13, с.277].

Увечері 14 листопада до Константинополя вирушили завантажені вщерть пароплави “Пётр Регир”, “Корнилов” і “Аскольд” з баржею на буксирі, а вранці наступного дня вийшли в море перевантажені в 2–3 рази понад норму транспорти “Дон” з катером “Доброволец” на буксирі і “Владимир”. Загалом, з Феодосії було вивезено близько 30 тисяч осіб [22]. Усі судна, що вийшли з Феодосії, крім канонерського човна “Кавказ”, який з огляду на труднощі його буксирування затопили, знявши з нього людей, благополучно дійшли до Константинополя вранці 17 листопада [8].

Разом з тим, у місті залишилися тисячі солдатів та офіцерів, які відстали від своїх полків, тиліві установи, госпіталі, окремі команди й підрозділи, сім’ї військовослужбовців чиновників. У полон

потрапили особовий склад 2-го армійського запасного батальйону, тилові частини 52-го піхотного Віленського полку, до ста чинів Одеських кулеметних курсів, персонал Сирецького госпіталю Червоного хреста та інші частини й установи: всього близько 12 тис. осіб [19, с.446].

У Керчі офіційно завантаження на морські транспорти розпочалося 14 листопада. Евакуацією в місті керував контр-адмірал М. Бе-ренс [4, с.292]. У цей же день командири полків Донських частин, які відступали до Керчі, отримали наказ, в якому визначався час, морський транспорт і порядок завантаження на нього, та пропонувалося вислати вперед квартир'єрів. Одночасно тривало завантаження вугілля із судна "Дихтау" на морські транспорти. 14 листопада з Керчі до Константинополя самостійно пішло моторне судно "Елизавета Валентина де Дио" з 58 особами на борту. На ранок 15 листопада в порту вдалося навести порядок і завантажити близько 25 тис. осіб [11].

На світанку того ж дня Донські частини вступили в Керч, на околиці якої їх зустрічали квартир'єри та батальйон офіцерів Керченського гарнізону з метою забезпечення порядку в порту. Козакам вказували шлях до пристані, повідомляли правила завантаження. Щоб уникнути скупчення та незручностей у місті військам наказали залишити всіх коней та обози при виїзді в Керч, а кожному полку дозволялося взяти з собою лише кілька підвод для казенного майна, запасів продовольства і важких речей.

Разом з тим, за спогадами начальника військово-судової частини штабу Донського корпусу полковника І.М. Калініна, про планомірне завантаження не могло бути й мови: час минав, а від безладу завантаження сповільнювалося, від уповільнення виникала паніка, оскільки залишалася загроза підходу в будь-яку хвилину до міста сил противника.

О 10 год. 15 листопада в Керч прибуло французьке посилене судно "Tule" з метою евакуювати підданих Франції та Греції, і, виконавши місію, вийшло в Чорне море. Весь день тривало завантаження, а транспорти з людьми поступово відтягали буксирами на рейд. У цей же день стало ясно, що військ буде значно більше від запланованих 25 тис. осіб. Крім того, надійшло розпорядження П.М. Врангеля командирів Донського корпусу генералу Ф.Ф. Абрамову прийняти кубанські частини, які не зуміли евакуюватися з

Феодосії та направлялися до Керчі [2, с.26]. Додатково, у Керч прибули частини Марківської дивізії, яка мала вантажитися в Севастополі, але напередодні евакуації виявилася розкиданою по всіх ділянках фронту, саме тому деякі її частини потрапили в інші порти. Для перерозподілу новоприбулих частин з урахуванням наявних сил і засобів перевезення морем знадобився час. Увечері 15 листопада завантаження припинили, і судна на ніч відвели в протоку – на них вже перебувала 3-я Донська дивізія, інтендантство й тилові установи Донського корпусу, керченський гарнізон, цивільні установи і біженці.

Цього ж дня майже всі бойові кораблі, крім криголама "Всадник" і канонерського човна "Грозный", відійшли від берега і стали у районі маневрування в Камиш-Бурунському створі. Канонерський човен "Урал" ніс дозорну службу на вході в Азовське море [22].

У ніч з 15 на 16 листопада до Керчі продовжували прибувати нові війська. О 5 год. 16 листопада контр-адмірал М.А. Кедров отримав інформацію, що через недостатню кількість тоннажу на березі може залишитися близько 5 тис. осіб, а сама Керч може протриматися, ймовірно, до вечора 16 листопада. З метою вирішення цієї проблеми до Керчі спрямували пароплав "Россия" і криголам "Гайдамак" з начальником штабу флоту контр-адміралом М.М. Машуковим, які о 13.15 прибули до міста [7, с.81; 11; 12, с.348; 22].

До 11 год. 16 листопада кораблі продовжували завантаження та відхід із затоки в район очікування біля Камиш-Бурунського створу під прикриттям бойових суден. Останні військові частини завантажилися вже на баржі, катери й есминець "Зорький", а потім підвозилися до групи суден на рейді для перевантаження на військові кораблі й транспорти, які потім знімалися з якорів і прямували в район Тузлинського плаваючого маяка. У тому ж районі буксировали останні баржі з людьми [22].

Цього ж дня завантажили строїві частини Кубанського корпусу, особовий склад 1-ї та 2-ї Донських кінних дивізій, що прикривали відхід піхоти, і штаб Донського корпусу [22].

О 14.10 старший евакуації в Керчі генерал Ф.Ф. Абрамов віддав розпорядження до виведення транспортів у Чорне море до Киз-

Аульського маяка. О 15.30, коли всі транспорти пішли від Тузлинського до Киз-Аульського маяка, з якоря стали зніматися та прямувати в Чорне море військові кораблі. Замикав стрій криголам “Всадник” з начальником 2-го загону контр-адміралом М.О. Беренсом на борту, який вийшов з протоки о 18.30. До 22 год. 16 листопада керченська флотилія зібралася в районі очікування біля Киз-Аулу. З борту криголама

Фото 4. Завантаження врангелівських військ у Керчі [22]

Загалом, евакуація військ з Керчі пройшла успішно: весь особовий склад і цивільне населення, яке виявило бажання залишити Крим, було завантажено на судна і кораблі. Через відсутність вільних буксирів і нестачу часу була потоплена плавуча батарея (колишній лінкор) “Ростислав”, одна баржа перекинулася з вини завантажених [11; 22].

Крейсер “Генерал Корнилов” з Головнокомандувачем на борту залишився біля входу в Керченську протоку в очікуванні криголама “Тайдамак”. Отримавши радіоповідомлення від контр-адмірала М.М. Машукова про успішне закінчення посадки, барон П.М. Врангель направив радіотелеграму голові Уряду Півдня Росії О.В. Кривошеїну в Константинополь, в якій повідомив, що армія вийшла з Криму, евакуація проходить блискуче, вивезено близько 130 тис. осіб на більш ніж ста суднах Російського флоту [22].

Особисто переконавшись, що в цілому завантаження завершено та всі плавучі засоби успішно вийшли з Керч-Снікальської протоки, Головнокомандувач наказав крейсеру “Генерал Корнилов” прямувати в Константинополь і о 01.30 17 листопада він знявся з якоря та розпочав рух [11; 22].

Таким чином, 11–17 листопада 1920 р. проведена евакуація військ (сил) і цивільного населення з Кримського півострова.

“Тайдамак” начальником штабу флоту контр-адміралом М.М. Машуковим на ім'я Головнокомандувача направлена доповідь, що “... все войска посажены на корабли и вышли в Керченский пролив. Посадка окончена. В городе не осталось ни одного солдата, все раненые увезены...” [22; 23, с.362]. У ніч на 17 листопада 1920 р. керченська флотилія в строю кильватера пішла до Константинополя [7, с.423].

Рис. 1. Белая Россия. Исход
Художник Д. Белюкин

Розосередивши завантаження по всіх портах Криму, барон П.М. Врангель, маючи заздалегідь розроблений план евакуації, зумів провести успішну евакуацію своїх головних сил і біженців.

Фото 5. Евакуація Білої армії з Криму в 1920 році [14]

Загалом, у результаті евакуації з Криму до Константинополя на 126 кораблях і суднах (за іншими даними [20, с.357] – на 132 одиницях) було вивезено 145693 осіб (116758 військовослужбовців і 28935 цивільних), не враховуючи корабельних команд, у т. ч. до 50 тис. чинів армії та 6 тис. поранених, решта – цивільні особи, переважно члени сімей офіцерів і чиновників [7, с.3; 24]. За різними даними [2, с.26; 3, с.478; 7, с.82; 11; 14; 15, с.7; 20, с.357; 23, с.362], із загальної кількості евакуйованих до 15 тис. складали козаки, 10–12 тис. – офіцери, 4–5 тис. – солдати

регулярних частин, понад 30–45 тис. – офіцери й чиновники тилових частин, до 10 тис. – юнкери та до 60 тис. – цивільні особи, переважно члени сімей офіцерів і чиновників (з них понад 20 тис. жінок і 7 тис. дітей).

За даними французької розвідки, до Константинополю прибуло 111500 осіб: 25200 цивільних, 86300 військових, з яких 5500 поранених. Крім цього, “очікується прибуття ще 40000 біженців” [12, с.350].

З флоту Півдня Росії пішли майже всі судна, які могли перебувати на воді: 66 вимпелів російської ескадри (18 бойових суден, 26 транспортів і 22 дрібні судна), 9 торговельно-пасажирських пароплавів, дрібні судна торгового флоту та майже усі приватновласницькі плавзасоби [15, с.7]. За іншими даними [24] порти Криму залишили дредноут, броненосець, 2 крейсери, 10 есмінців, 4 підводних човна, 12 тральщиків, 119 транспортів і допоміжних суден. Останні кораблі залишили Крим 17 листопада 1920 р. Усі судна, за винятком міноносця “Живой” (на борту знаходилося 257 осіб Донського офіцерського резерву й екіпаж, плів на буксирі, під час шторму в морі відірвався і до Босфору не дійшов), благополучно прибули в Константинополь [8; 10, с.295; 24].

Усього після евакуації в Криму залишилися 2009 офіцерів і 52687 солдатів Російської армії. Крім того, в госпіталях знаходилося близько 15 тис. поранених і хворих. Не захотіли або не змогли евакуюватися ще понад 200 тис. цивільних біженців.

За час бойових дій (28 жовтня по 16 листопада 1920 р.) війська радянського Південного фронту взяли в полон 52,1 тис. солдатів і офіцерів Російської армії, включаючи тих, хто залишився в містах Криму після евакуації [6, с.298; 19, с.439, 446].

Не зважаючи на успішний результат проведених евакуаційних заходів, етап її проведення мав низку істотних недоліків. Так, практично з початку завантаження на судна і кораблі з’ясувалося, що кількість бажаючих залишити Крим перевищує заплановане число осіб, що підлягають евакуації, і, відповідно, реальні можливості морського транспорту з перевезення. Оперативно вжиті командуванням “білих” заходи дозволили загалом впоратися з цією проблемою (за виключенням завантаження у Феодосії), проте, це призвело до перевантаження

морських транспортних засобів і перенапруження сил: тільки на пароплавах “Владимир” і “Мечта” (розраховані на 500–700 пасажирів кожний), за різними оцінками було завантажено до 12 тис. осіб [10, с.294, 296; 12, с.346]; на міноносці “Грозный” за штатної чисельності команди 75 осіб, у море вийшло 1015 [14]. Перенавантаження морських транспортів призвело до виникнення проблем із забезпеченням водою, продовольством, медикаментами і значного погіршення соціально-побутових умов на переході морем [12, с.340; 22].

Крім того, за спогадами деяких безпосередніх учасників подій [10, с.294; 17, с.170], повсюдно, за винятком Євпаторії, в якій не завантажувалися військові частини, евакуація супроводжувалася поспіхом і заворушеннями, “строевые начальники всюду нарушали планомерность погрузки и вносили дезорганизацию”. Відтак, у кожному пункті посадки для підтримки порядку були створені загони переважно зі складу юнкерів та особового складу військових частин, які змогли забезпечити відносну стабільність при завантаженні евакуйованих та уникнути масової паніки й хаосу. Деякі безпосередні учасники подій [17, с.296–297] називали проведену евакуацію як “Кримська катастрофа”.

Слід зазначити, що на момент відплиття жодна держава не дала згоду на прийняття евакуйованих. Флот барона П.М. Врангеля після прибуття до Константинополя близько двох тижнів стояв на рейді, а військовослужбовців і біженців практично не годували. Надалі, побоюючись залишати російські кораблі біля Константинополя, французька влада відвела їх в туніський порт Бізерт [20, с.357–359].

Таким чином, прорахунки в дипломатичній діяльності уряду Півдня Росії і самого П.М. Врангеля стали одним з найсуттєвіших недоліків проведення евакуації Руської армії та цивільного населення з Криму.

Етап проведення евакуації з Криму в листопаді 1920 р. мав певні особливості:

евакуаційні заходи проводилися за єдиним замисли (планом) у визначеному операційному районі у визначений час і під єдиним керівництвом (Головнокомандувача Руської армії), тобто у формі операції; за складом залучених сил і засобів операція з евакуації мала ознаки міжвидової, а за

масштабом – оперативно-стратегічна;

евакуація військ (сил) і цивільних осіб проводилася заздалегідь розробленими планами; підготовка портів, сил і засобів, створення запасів розпочалося завчасно та дозволило забезпечити перехід конвоїв до кінцевого пункту евакуації;

способом проведення евакуації врангелевських військ (сил) і цивільного населення з Криму був послідовний відвід військ із позицій і населених пунктів у визначені порти з подальшим завантаження на плавзасоби та перевезення морем одним рейсом;

до евакуаційних заходів залучалися бойові кораблі (катери) й цивільні транспорти (у т. ч. іноземні). Так, французький крейсер “Waldeck-Rousseau” залучався до проведення евакуації з Севастополя, південного берега Криму, а потім і Керчі, взявши на борт додатково близько 500 російських біженців. Крім цього, в евакуації взяли участь пароплави: американський, “Farabi”, грецькі “Sphinos” і “Kenken”, французький “Tekla-Bolen”, італійський “Gloria”, польський “Polonia”, 7 англійських, американських і французьких міноносців [12, с.342; 22];

успішному проведенню евакуації військ барона П.М. Врангеля сприяла низька активність противника при проведенні контревакуаційних дій через відсутність необхідного складу сил для здійснення комбінованої блокади, а також низка прорахунків радянського командування. Завантаження на кораблі в портах відбувалися в умовах відсутності протидії з боку противника як на суші, так і на морі, що дозволило йому здійснювати відхід до портів у визначеному порядку, в яких проводити відносно планомірне завантаження [6, с.297; 7, с.76; 10, с.294; 17, с.170; 23, с.361]. Значною мірою така “пасивність” частин Червоної армії виникла в результаті тимчасової затримки в переслідуванні противника 12 листопада з вини командування 6-ї армії, яка призначила “відпочинок” своїм військам, незважаючи на наказ М.В. Фрунзе переслідувати противника і розвивати його до остаточного знищення або полонення всіх його сил. Тимчасовий перепопочинок дозволив врангелівцям відірватися від противника та продовжити безперешкодно проводити кримську евакуацію [9, с.348-349; 13, с.274; 16, с.312; 19, с.432].

Інші радянські армії не змогли розвинути

необхідних темпів переслідування, що переважно зумовлювалося тим, що до 13 листопада у керівництва Південного фронту ще не було точних даних про рішення противника залишити Крим. Передбачалося, що війська “білих” учинять запеклий опір на півострові. Унаслідок цього деякі частини і з’єднання були затримані. Тільки після постановки завдання командуванням Південним фронтом розпочати рішуче переслідування противника почалися активні дії. Війська 6-ї армії просувалися на Євпаторію, Сімферополь, Севастополь; за ними йшла 1-а Кінна армія. З’єднання 4-ї армії переслідували противника, який відходив до Феодосії і Керчі, а 2-а Кінна армія наступала на Сімферополь. У ніч з 13 на 14 листопада частини Латиської радянської дивізії зайняли Євпаторію, 14 листопада після боїв частини 4-ї армії “червоних” – 3-й кінний корпус і 30-а стрілецька дивізія – захопили Феодосію, 15-го авангарди 6-ї армії вступили в Севастополь, 16 листопада 3-й кінний корпус звільнив Керч, а наступного дня 52-а стрілецька дивізія – Ялту [5, с.454; 6, с.298; 13, с.275-277]. Відсутність достатніх сил і засобів флоту “червоних” на Чорному й Азовському морях, здатних зірвати евакуацію морем, дозволило Білому флоту безперешкодно проводити зосередження, маневрування сил і засобів, а в подальшому послідовно здійснити перехід флотилії морем. Під час евакуації врангелевських військ у море вийшов радянський підводний човен АГ-23, але, через несправність торпедних апаратів він затримався з виходом і основні сили противника встигли вийти. Дії підводного човна обмежились обстрілом шхуни [1, с.120].

здійснюючи відхід до місць завантаження, війська барона П.М. Врангеля “уходили, сохрания в неприкосновенности мосты и тоннели, порты, склады продовольствия и амунции, береговые батареи, Севастопольский морской завод и Качинскую авиационную школу со всеми самолетами...”, а також все важке озброєння згідно розпорядження Головнокомандувача Руської армії [14]. Це дозволило істотно збільшити швидкість руху відступаючих частин в умовах переслідування противником і скоротити час на завантаження на морські транспорти.

Підсумовуючи вищевикладене можна зробити висновок, що результатом проведення евакуації військ (сил) Руської армії з Криму стала успішна практична реалізація

розробленого плану прискороної евакуації та всієї сукупності заходів підготовки.

Сам барон П.М. Врангель, оцінюючи результати евакуації, зазначав: “Всякая эвакуация является исключительно трудным делом. Эвакуация же из Крыма 160 тыс. человек при крайне неблагоприятных

условиях, под угрозой наступающего противника, представляла особенно трудную операцию. Конечно, несмотря на блестящую работу всех ответственных лиц, возможны были, по различным причинам, отдельные недочеты, но, в общем, они явились исключением”.

Список використаної літератури

1. Боевой путь Советского Военно-Морского флота / Под ред. В.И. Ачкасова, А.В. Басова, А.И. Сумина. – М.: Воениздат, 1988. – 607 с.
2. *Бугураев М.* Генерал Врангель. – Лос-Анджелес, Калифорния: Издание Объединения Первопоходников, 1972. – 58 с.
3. *Врангель П.Н.* Воспоминания. – М.: Вече, 2012. – 480 с.
4. *Гончаренко О.Г.* Последние битвы императорского флота. – М.: Вече, 2008. – 320 с.
5. Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия / Гл. ред. С.С. Хромов, ред. кол. Н.Н. Азовцев, Е.Г. Гимпельсон, П.А. Голуб и др. – М.: Советская энциклопедия, 1987. – 720 с.
6. *Зарубин В.Г.* Проект “Украина”. Крым в годы смуты (1917-1921 гг.). – Харьков: Фолио, 2013. – 218 с.
7. Исход Русской Армии генерала Врангеля из Крыма / Состав., науч. редакция, предисл. и коммент. д-ра истор. наук С.В. Волкова. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2003. – 703 с.
8. *Кадесников Н.З.* Краткий очерк белой борьбы под Андреевским флагом на суше, морях, озерах и реках России в 1917–1922 гг. Крымская эвакуация. Исход русского флота (октябрь–ноябрь 1920): [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://evpatoriya-history.info/history/06-revolusiya-i-grazdanskaya-voyna/evakuatsiya-is-krima.php#/0>
9. *Какурин Н.Е.* Как сражалась революция. Том 2. – М.: Политиздат, 1990. – 431 с.
10. *Калинин И.М.* Под знаменем Врангеля: заметки бывшего военного прокурора. – Краснодар: Традиция, 2012. – 464 с.
11. *Карпов Н.Д.* Крым–Галлиполи–Балканы : [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.libfox.ru>
12. *Карпов Н.Д.* Трагедия Белого Юга 1920 г. – М.: Вече, 2005. – 384 с.
13. *Коротков И.С.* Разгром Врангеля. – М.: Воениздат, 1955. – 328 с.
14. *Маркитанов М.* Крымская эвакуация: как это было?: [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <https://mikhail-mark.livejournal.com/381825.html>
15. Русская армия на чужбине. Галлиполийская эпопея / Состав., науч. редакция, предисл. и коммент. д-ра истор. наук С.В. Волкова. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2003. – 463 с.
16. *Савченко В.С.* Двенадцать войн за Украину. – Харьков: Фолио, 2006. – 415 с.
17. *Слащев-Крымский Я.А.* Белый Крым 1920 г.: мемуары и документы. – М.: Наука, 1990. – 272 с.
18. *Смыслов О.С.* Генерал Слащев-Крымский. Победы, эмиграция, возвращение : [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.libfox.ru>
19. *Соколов Б.В.* Врангель. – М.: Молодая гвардия, 2009. – 502 с.
20. *Стариков Н.В.* Русская смута. – СПб.: Питер, 2017. – 384 с.
21. Флот в Белой борьбе / Состав., науч. редакция, предисл. и коммент. д-ра истор. наук С.В. Волкова. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2002. – 607 с.
22. *Ходковский К.Н., и Ходковский В.Н.* Русский исход. – Ч. 2. Керченский эпизод эвакуации Русской армии из Крыма в 1920 году : [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: https://sputnikpogrom.com/history/23025/russia-exodus-2/#.Wl0jKLxl_IU
23. *Черкасов-Георгиевский В.Г.* Генерал Петр Николаевич Врангель. Последний рыцарь Российской империи / Под ред. В.А. Благово, С.А. Сапожников. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2004. – 511 с.
24. *Широкоград А.Б.* Упущенный шанс Врангеля : [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: http://view_global.php?id=43840.

Отримано: 21.02.2018 р.

Кавун А.А., кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри суспільних наук Житомирського військового інституту імені С.П. Корольова (м. Житомир)

Печенюк І.С., кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник кафедри оперативного мистецтва НУО України імені Івана Черняхівського (м. Київ)

ОБОРОНА КРИМУ В 1941 РОЦІ

У статті проаналізовано хід бойових дій між радянськими й німецькими військами та їх наслідки в ході захоплення Криму німецькою армією в 1941 році. Показано особливості організації оборони частинами та з'єднаннями радянських військ на окремих рубежах, встановлено причини їх поразок на цих рубежах зокрема, та в усій операції загалом. Запропоновано авторський підхід стосовно зміни термінів проведення Кримської оборонної операції, виходячи з безпосереднього перебігу бойових дій при захопленні німецькими військами Криму в 1941 році.

Ключові слова: Перекоп, Ішунь, Чонгар, Ак-Монай, оборона, наступ, відступ, переслідування, Керч, Севастополь, Феодосія.

Україна у планах німецького керівництва завжди займала важливе місце. Ще на початку ХХ ст. під час Гетьманату П. Скоропадського німецькі війська були введені на її територію та експлуатували, у своїх інтересах, її ресурси. Пізніше у кінці 1930-х років німецьке керівництво виношувало плани створення «Великої України». З початком бойових дій у німецько-радянській війні одне з чільних місць у німецьких планах знову займає Україна.

Наступальні дії на теренах України проводила німецька група армій «Південь», а оборонялись радянські Південно-Західний і Південний фронти. У ході бойових дій радянські війська зазнали поразки та вимушені були відступати, що призвело до втрати значних територій.

З початком війни Ставка Верховного Головнокомандування (далі – ВГК) поставила перед сухопутними військами, що діяли в Криму завдання вести оборону узбережжя і не допустити висадження морського та повітряного десантів, а перед Чорноморським флотом (далі – ЧФ) – забезпечити панування військово-морських сил на Чорному морі. Невдачі військ на Південному фронті створили для Криму нову ситуацію, а інерція протидесантної оборони продовжувала діяти, заважаючи зосередженню усіх сил на півночі півострова. Завдання оборони покладалось на 9-й стрілецький корпус [1, с.10]. У подальшому побачимо, що зосередження уваги на організації протидесантної оборони

негативно вплинуло на оборону перешийків півострова. Командувати сухопутними силами в Криму й одночасно командиром корпусу був призначений генерал-лейтенант П. Батов¹, який, за його ж словами, тільки в середині липня 1941 р. звернув увагу на організацію оборони перешийків.

У кінці липня генерал П. Батов виїхав на перешийок для його оцінки з точки зору організації оборони. Перекопський перешийок має ширину 8–23 км, довжина 30 км. Його найвужче місце знаходиться на північ від н. п. Пе-рекоп, де ще у старовину перешийок перетнув т. зв. Перекопський вал. Депо південніше розташоване селище Арм'янськ. На півдні перешийок сягає 15 км завширшки, де розташовано п'ять досить великих озер. Дефіле між ними отримало назву Ішунських позицій. Зі сходу Перекоп омиває озеро Сиваш, із заходу – Каркінітська та Перекопська затоки. Місцевість рівнинна. Вона важкодоступна для наступаючих військ. Проте й для оборони потрібні сучасні

¹ Батов Павло Іванович (1897–1985), радянський воєначальник, генерал армії, двічі Герой Радянського Союзу (1943, 1945). На військовій службі з 1916 р. Учасник Першої світової та Громадянської воєн. У 1927 р. закінчив курси «Выстрел». З 1920 р. по 1936 р. командир роти, батальйону, начальник штаба і командир полку. Учасник громадянської війни в Іспанії (1936–1939), потім командир стрілецького корпусу, учасник радянсько-фінської війни (1939–1940), з 1940 р. заступник командувача військами Закавказького військового округу [5, с.92; 11, с.408].

укріплення. На Ішунських позиціях нічого не було зроблено [1, с.20]. Аналогічну оцінку перешийку надав і Е. фон Ман-штейн [8, с.234]. Після цього розпочались роботи з інженерного обладнання позицій. Разом з військовими будівельниками працювали близько 40 тис. цивільних громадян, організованих керівництвом Криму. На перешийку крім Перекопського (Татарського) валу та рову перед ним глибиною 10–20 м, були викопані ще два протитанкові рови, окопи, оманні позиції, ходи сполучення, лисячі нори та бліндажі, протитанкові надовби та довготривалі вогневі точки (далі – ДВТ), у передпіллі встановили морські міни та артилерійські фугаси, що підривали за допомогою дротів [1, с.33; 2, с.134]. Правда не всі роботи завершили до початку боїв, а глибина оборони була недостатньою для стримання наступу противника.

Разом з тим, для посилення оборони, ЧФ виділив для берегової оборони у район Перекопу 31 морську гармату (8 батарей) та бронепоезд, крім того Каркінітський сектор посилено двома важкими польовими батареями. Командування ЧФ вважало, що Севастополь потрібно обороняти на Перекопі. У подальшому ці батареї надали істотну допомогу сухопутним військам. Були ще й броньовані рухомі батареї – бронепоезди. Достатня інформація про них і їх діяльність, на жаль, відсутня, відомо лише, що їх було збудовано п'ять [9].

Через погіршення обстановки на Південному фронті Ставка ВГК 14 серпня 1941 р. прийняла рішення про створення 51-ї Окремої армії з правами фронту й оперативним підпорядкуванням їй ЧФ. Командувачем призначений генерал-полковник Ф. Кузнецов¹, його заступником –

генерал-лейтенант П. Батов. До складу армії увійшли 106, 156, 271, 276-а стрілецькі дивізії (далі – *сд*), 32, 40, 42, 48-а кавалерійські дивізії (далі – *кд*). Ще чотири *сд* сформовано з місцевого населення. З'єднання, які прибули з материка у серпні 1941 р., а це дві *сд* і три *кд* були малочисельними з мало навченим особовим складом і нестачею матеріальної частини. Завданням для 51-ї армії залишалась оборона Криму із суші та недопущення висадки морських і повітряних десантів. Проте, новий командувач армії генерал Ф. Кузнецов орієнтувався на протидесантну оборону, хоча очевидно й основною була загроза наступу німців через перешийки. В результаті тільки три *сд* 9-го корпусу генерала П. Батова були перекинуті на північ – 276-а *сд* на Чонгарський півострів і Арабатську стрілку, 106-а *сд* розтягнулась на 70 км по південному узбережжю Сиваша, 156-а *сд* – на Перекопські позиції. Три *кд* 40, 42, 48-а мали протидесантні завдання. 271-а *сд* на протидесантній обороні в районі Сімферополя. Чотири *сд* сформовані в Криму 172, 184, 320, 321-а ставили на оборону узбережжя. Очевидним є те, що із майже 100 тис. особового складу тільки близько 30 тис. виставили на оборону суходолу, із них тільки 7 тис. – на Перекопі, близько 40 тис. – на оборону узбережжя та близько 25 тис. – розташувались всередині півострова [1, с.25-27; 2, с.132-133].

Таким чином, генерал Ф. Кузнецов розосередив війська по всій території Криму, а відповідно до обстановки їх необхідно було зосередити на перекопському напрямку, де прорив противника був найвірогіднішим, крім того, штаб армії знаходився у Сімферополі і не мав доброго зв'язку з військами, що не дозволило організувати оперативне управління ними. Не було організовано чіткої роботи штабу, що в результаті призвело до втрати управління та контролю за обстановкою. Такі дії командувача свідчили про нерозуміння ним обстановки та відсутність оперативного мислення. Також завчасно не було продумано механізму перекидання військ з інших напрямків на північ. Що виглядає дуже дивним, адже він мав добру фахову підготовку?!

¹ Кузнецов Федір Ісидорович (1898–1961), радянський воєначальник, генерал-полковник (1941). На військовій службі з 1916 р. Учасник Першої світової війни. В Громадянську війну командир батальйону, помічник командира і командир стрілецького полку. Після війни командир полку і бригади. У 1926 р. закінчив Військову академію ім. М.В. Фрунзе, курси удосконалення вищого комскладу в 1930 р., був начальником Московської піхотної школи, на викладацькій роботі у Військовій академії ім. М.В. Фрунзе, заступник командувача військами Білоруського Особливого військового округу. Учасник радянсько-фінської війни (1939–1940). З 1940 р. начальник Академії Генерального штабу, командувач військами Північно-Кавказького та Прибалтійського Особливого військових округів. У роки війни командував військами Північно-Західного та Центрального фронтів, 21 і 51-ї

армій, начальник штаба 28-ї армії, заступник командувача Західним фронтом, командувач 61-ї армії. З 1942 р. – начальник Вищої військової академії, з серпня 1943 р. – заступник командувача Волховським і Карельським фронтами [5, с.487; 12, с.512].

21 серпня А.Гітлер підписав нову директиву, в якій окремо зазначено: «Головним завданням до початку зими є не взяття Москви, а захоплення Криму, промислових і вугільних районів на Донбасі та позбавлення росіян можливості отримання нафти з Кавказу...» [3, с.155].

Накінєць вересня для німецьких військ створилися сприятливі умови для наступу з метою розгрому Південного фронту, виходу до Ростова та захоплення Криму, що займав особливе місце у німецьких планах, бо був коротким шляхом виходу на Кавказ та відмінною базою для авіації з метою дії на кавказькому напрямку. Важливим моментом було й те, що захоплення Криму позбавляло радянську авіацію можливості діяти по нафтовидобувних районах Румунії, що слугували головним джерелом нафтопродуктів для німецької промисловості й армії та діяти по тилах німецьких військ, які вели бої на Ростовському напрямку. Важливим завданням було й захоплення Севастополя – головної бази ЧФ, яка дозволяла контролювати значну морську акваторію, що змусило кораблі флоту перебазуватись на Кавказ. Завдання по захопленню Криму ставилось південному крилу німецької групи армій «Південь».

Радянське командування усвідомлювало, що противник обов'язково скористається обстановкою, що склалась і спробує захопити Крим.

Наступ на південному фланзі покладався на 11-у німецьку армію, в командування якою 17 вересня 1941 р. вступив генерал-полковник Е. фон Манштейн [8, с.225]. За задумом німецького командування армія мала наступати у двох напрямках: узбережжям Азовського моря на Ростов; захопити Крим і через Керченську протоку вийти на Кавказ [8, с.232-233].

Проте, в радянських і російських офіційних джерелах (зокрема «История Второй мировой войны 1939–1945 гг.» в 12 томах, «Советская военная энциклопедия» в 8 томах, «Великая Отечественная война 1941–1945 годов» у 12 томах) оборона Криму в цей період фактично не висвітлена. Детальніше вона розкрита в мемуарах П. Батова й Е. фон Манштейна, хоча й носять суб'єктивний характер, дослідженнях кримських істориків і мережі «Інтернет».

Після форсування Дніпра в його нижній

течії, станом на 12 вересня німецькі війська повністю блокували півострів із суші. Вони вийшли на рубіж «Червоний чабан–Сальково» від Перекопу до Чонгарського півострова, у такий спосіб обложивши Крим. Північний берег Сиваша аж до основи Арабатської стрілки зайняла 22-а піхотна дивізія (*нд*) 30-го армійського корпусу (*ак*) 11-ї німецької армії. Основні сили 54-го *ак* противник зосередив на своєму правому крилі і вів розвідку боєм з метою виявити головну смугу оборони на Перекопському валу та систему його вогню [1, с.40].

Фактично, починаючи з 12 до 24 вересня, радянські війська вели бойові дії на Перекопі, до моменту, коли Е. фон Манштейн розпочав основний наступ, усі дні авіація противника завдавала потужних бомбових ударів з метою знищення оборонних споруд та особового складу.

Певний інтерес являють бойові дії 276-ї *сд* на Чонгарському перешийку 12–15 вересня, але ні Е. фон Манштейн, ні П. Батов їх не описують. Дивізія нараховувала 7,5 тис. бійців, бойові порядки якої були розкидані. 3-й стрілецький батальйон (*сб*) 876-го стрілецького полку (*сп*) знаходився у Новій Олексіївці, 2-й *сб* на станції Сальково, більша частина 873-го *сп* стояла у Генічеську, 871-й *сп* знаходився в районі станції Тюп-Джанкой. Фактично частини розташовувались по лінії передового рубежу, особовий склад копав окопи, бойова охорона не була виставлена. Це призвело до того, що частини *сд*, розкидані по селах проспали моторизовані частини противника та потрапили в оточення. Противник обійшов Генічеськ і вийшов до Генічеського мосту, який вчасно не замінували та не підірвали. В цей день противник хотів прорватись у Крим по двох напрямках. У районі станції Чонгар їх зупинили окремі піхотні частини та 125-а батарея морських гармат, а в районі мосту через протоку та Генічеської Гірки зупинити противника було нікому. Врятувала положення 127-а батарея морських гармат, резерв 276-ї *сд* підійшов лише через три години. Крім того, значну допомогу надали три канонерські човни (переобладнані шаланди), які змогли підійти до Арабатської стрілки та вели вогонь із 130-мм гармат. У результаті бойових дій від *сд* залишилось тільки три *сб* з восьми.

Так, 873-й *сп* виявився оточеним у Генічеську і майже тиждень вів бої в оточенні,

з оточення до своїх вийшло не більше роти. На станції Сальково в оточення потрапило понад батальйон особового складу з двома батареями та два ешелони з технікою. В одному знаходились артилерія, а в іншому – танки. Три платформи з танками Т-26 і дві – з БТ, ще чотири платформи з автомобільною технікою. У Новій Олексіївці *сб* також потрапив в оточення, хоча деякі бійці змогли з нього вийти, але їх дуже мало [9].

Основний наступ на Перекоп розпочався 24 вересня. За словами П. Батова перед фронтом і в глибині з резервами у складі 11-ї армії було чотири *нд* – 22, 46, 73, 50-а та дві гірсько-стрілецькі. Співвідношення сил визначалося, як 3÷1 на користь противника [1, с.58]. Е. фон Манштейн говорить про дві 46-у та 73-ю *нд*, що брали участь у наступі [6, с.236]. Такі ж дані наводить В. Бешанов [2, с.136]. На той час у 73-й *нд* було 17 тис. особового складу, а в 46-й *нд* 16 тис., що становило 33 тис. проти 8 тис. осіб 156-ї *сд*. Взагалі співвідношення 4÷1 було на користь противника. Але слід враховувати ще й війська оперативної групи генерала П. Батова, що створена за наказом командарма Ф. Кузнецова. До її складу входили 172 і 271-а *сд* і 48-а *кд*, що призначались для завдання контрударів противнику й перебували в місцях дислокації (дві дивізії в районі Джанкою). Сумарно в оперативній групі нараховувалось 18 тис. особового складу, загалом 26 тис. осіб, що має співвідношення 1,3÷1, а не так як зазначає генерал П. Батов. Проте, німецькі війська на Перекопі мали значну перевагу в артилерії 855 гармат проти 225 [9].

Бойові дії розпочались наступом німецьких військ при підтримці артилерії й авіації. Основний тягар бою лягав на радянську 156-у *сд*, оборону якої противник поступово прогризав. Німецькі війська прорвали оборону та захопили Арм'янськ, контратакою їх відбили та відкинули, містечко кілька разів переходило з рук у руки. Перекопські позиції також чотири рази переходили з рук у руки. Контратаки проводились силами 156-ї *сд* і частинами оперативної групи генерала П. Батова, що підійшли на допомогу, а саме 172, 271-ї *сд* і 42 *кд*, правда із запізненням. Е. фон Манштейн про ці бої писав: «Противник перетворив перешийок на глибину до 15 км у суцільну, добре обладнану смугу оборони, в якій він запекло боровся за кожну траншею, за кожен

опорний пункт. Та все ж корпусу вдалося, відбиваючи сильні контратаки противника 26 вересня взяти Перекоп і подолати «Татарський рів». У наступні три дні важкого наступу корпус прорвав оборону противника на усю її глибину, взяв сильно укріплений населений пункт Арм'янськ і вийшов на оперативний простір. Розбитий противник відійшов до Ішунського перешийку з великими втратами. Нами було захоплено 10 тис. полонених, 112 танків і 135 гармат» [8, с.237]. Правда в ході боїв на допомогу німецьким військам підійшла ще 50-а *нд*.

Радянські війська не втримали позицій і 28 вересня за наказом командарма відійшли з боями на П'ятиозер'я. З 29 вересня по 4 жовтня німецькі війська намагались прорватись до Ішуні, правда безуспішно. З цього приводу Е. фон Манштейн писав: «Спроба взяти з ходу також і Ішунський перешийок при нинішньому співвідношенні сил і значних жертвах, які мав корпус, очевидно, перевищувала можливості військ» [8, с.237].

Після відходу радянських військ німецьке командування не розпочинало відразу наступу з метою прориву оборони 51-ї Окремої армії, а вело незначні бойові дії на різних ділянках фронту. Виходячи з ускладнення обстановки на півночі Криму Ставка ВГК 30.09.1941 р. прийняла рішення про посилення оборони Криму за рахунок перекидання військ Одеського оборонного району. 51-а Окрема армія отримала завдання: до прибуття підкріплень з Одеси самостійно утримувати Арабатську стрілку, Чонгарський перешийок, південне узбережжя Сивашу та Ішунські позиції [6, с.116].

11-а армія, яка раніше наступала на Ростов отримала завдання на захоплення Криму. Відповідно зростає і чисельність її військ. Для наступу було виділено сім *нд* і румунський корпус (дві бригади). Кількість радянських військ також зростає. До середини жовтня 51-а Окрема армія та перекинута з Одеси Приморська армія нараховували 12 *сд* і 4 *кд*. Проте, на найнебезпечнішому північному напрямку – на перешийках оборону займали тільки 5 *сд*: чотири – на Ішунських позиціях і одна – на Чонгарському перешийку [6, с.119].

П'ятиозер'я це ще один рубіж, який частково обладнано позаду Турецького валу. На перешийку знаходиться кілька озер, тому загальна протяжність оборони складає

близько 7 км. І якщо його залишити, то в подальшому Ішунський рубіж складає 25 км, а рубіж по річці Чатирлик майже 40 км (рис. 1). Тому головним завданням стало утримання першого рубежу, якнайменшого по фронту.

Радянські війська очікували наступу на добре обладнаних оборонних позиціях. Як і під Перекопом, будь-яка можливість охоплення або хоча б ведення фланкуючого вогню була виключена тому, що фронт з одного боку впирався в Сиваш, а з іншого – в море. Наступ потрібно було вести тільки фронтально, ніби трьома вузькими каналами, на які перешийок був поділений озерами. Ширина цих смуг допускала спочатку введення в бій тільки трьох дивізій 54-го ак

(73, 46 і 22 *пд*), тоді як 30-й *ак* міг вступити у бій лише тоді, коли займуть частину території південніше перешийків [8, с.244]. Німецьким військам залишалось пробиватися в лоб, при цьому до прориву на вузьких ділянках вони могли вводити війська в бій гострим клином. Два *ак* Е. фон Манштейн кинув на штурм Ішунських позицій. 30-й *ак* мав бойовий порядок у три ешелони, послідовно 72, 46 і 22-а *пд*, намагався прорватися через пролетарське дефіле, 54-й *ак* двома *пд* першого ешелону (170, 73-я *пд*) атакував радянські позиції в районі 8-ї Казенної ділянки – бромзавод, у другому ешелоні – 50-а *пд*. Обидва удари спрямовувались на Красноперекопськ (див. рис. 1) [1, с.110].

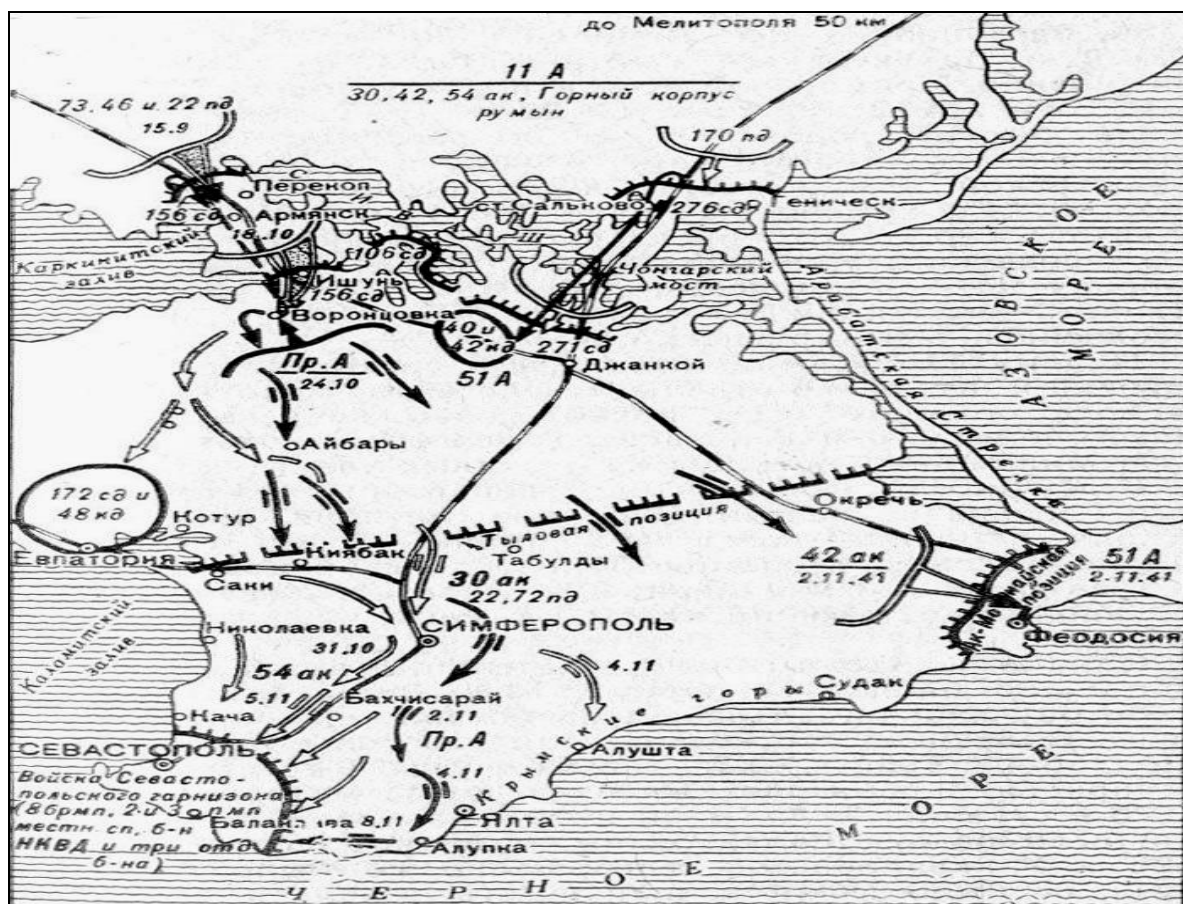

Рис. 1. Кримська оборонна операція 1941 року [7].

Таким чином, навіть наявними силами можна було утримувати такі вигідні позиції, при проведенні необхідного їх інженерного облаштування. Крім того, друга лінія оборони 51-ї Окремої армії на лінії р. Чатирлик також була зайнята військами, був рухомий резерв з *кд* і бронепоездів. Отже, у командування були всі шанси утримати Крим до підходу Приморської армії.

18 жовтня німецькі війська розпочали

наступ на Ішунські позиції. Фактично за радянською хронологією, з цього дня, розпочинається Кримська операція 1941 року, оборонна (18.10–16.11.1941 р.) операція 51-ї Окремої та Приморської армій у взаємодії з ЧФ [8, с.493]. На нашу думку, такі терміни операції не зовсім відповідають дійсності, але про це дещо пізніше. Наступ розпочався з артилерійської й авіаційної підготовки. В наступі на багатьох ділянках задіяна значна

кількість важкої артилерії. Противник зміг прорватись на окремих ділянках, але контратаками його відкинули. 19 жовтня німецький наступ продовжувався і на кінець дня радянські частини відійшли на рубіж р. Чатирлик–Долинка–М'ясниково. Далі обладнаних рубежів не було, а потрібно було триматися до підходу частин Приморської армії. 20 жовтня німецькі війська зайняли Ішунь, форсували р. Чатирлик і стали просуватись далі. Однією з причин було те, що порівняно з Перекопськими боями стійкість радянських частин істотно знизилась.

Для об'єднання дій 51-ї Окремої й Приморської армій і ЧФ по обороні Криму 22 жовтня 1941 р. Ставка ВГК створила командування військами Криму. Командувачем призначили віце-адмірала Г. Левченка¹ з підпорядкуванням йому в оперативне відношення командування ЧФ, заступником по сухопутних військах призначений генерал-лейтенант П. Батов; заступником по обороні головної бази – контр-адмірал Г. Жуков. Генерал-полковник Ф. Кузнецов від командування 51-ї Окремої армії відсторонили та відкликали у розпорядження Ставки ВГК [4, с.193].

Для відновлення положення нове командування прийняло рішення про проведення контрудару силами двох армій. Всього у контрударі взяли участь 12 дивізій – 8 *сд* і 4 *кд*. Приморська армія завдавала удару в напрямку Воронцовка – гирло р. Самарчик; 51-а Окрема – у напрямку гирла р. Чатирлик. Обидва угруповання завдавали контрудар у лоб, без додаткової підготовки. Упущений час і можливості командування намагалося надолужити за рахунок введення в бій непідготовлених військ у великій кількості [4, с.193].

¹ Левченко Гордій Іванович (1897–1981), радянський воєначальник, адмірал (1944). На військовій службі з 1913 р. Учасник Першої світової та Громадянської воєн. З 1928 р. командир есмінця, крейсера, загону навчальних кораблів. У 1930 р. закінчив курси удосконалення вишого начскладу при Військово-морській академії. У 1932–1933 рр. командував Каспійською військовою флотилією, в 1933–1935 рр. – бригадою лінкорів, есмінців, з 1937 р. – начальник штаба, з 1938 р. – командувач Балтійським флотом, а з 1939 р. – заступник наркома Військово-Морського флоту. У роки війни представник військово-морського командування на флотах, у 1942–1944 рр. – командир Ленінградської та Кронштадтської військово-морських баз (далі – ВМБ), з 1944 р. – заступник наркома Військово-Морського флоту [5, с.501].

24–26 жовтня війська Приморської армії й оперативної групи П. Батова намагались провести контрудари, але частини вводились у бій сходу, окремо, без артилерійської й авіаційної підтримки, тому поставленого завдання не виконали. Натомість Е. фон Манштейн ввів у бій, передану йому з групи армій «Південь» 132-у *пд*, і німці остаточно захопили ініціативу [2, с.140-141]. Приморська армія зазнала важких втрат і стала відходити на південь від Воронцовки. Ще один день важких боїв, і 27 жовтня німецькі війська досягли вирішального успіху. 28 жовтня, після 10 днів запеклих боїв, радянська оборона впала. 11-а армія могла розпочинати переслідування [7, с.245].

Німецький 42-й *ак* розвивав наступ у напрямку Феодосії та Керчі, переслідуючи розбиті та розокремлені частини 51-ї Окремої армії, а частини 54-го *ак* рвались у напрямку Бахчисараю, щоб сходу захопити Севастополь. 30 жовтня одна з бригад противника підійшла до Севастополя та потрапила під вогонь 54-ї берегової батареї. Розпочалась 250-денна оборона Севастополя [4, с.194].

Управління радянськими військами було втрачено. Командувач Приморської армії генерал І. Петров зумів зібрати частину командирів дивізій з метою інформування та вироблення плану дій. Війська 51-ї армії, разом з якою Приморська армія мала обороняти Крим, залишили Сімферополь і відходили до Керченської протоки. Зі штабом цієї армії зв'язку не було. Далі І. Петров заявив, що завдання військ Приморської армії – йти на оборону Севастополя. 172-а дивізія призначалась в ар'єргард і мала прикривати рух військ, що відходили через Сімферополь [1, с.124].

З'єднання і частини 51-ї Окремої армії відходили головним чином на другу смугу оборони – Ак-Монайські позиції (північно-східніше Феодосії). 30 жовтня командування військами армії прийняв генерал П. Батов. Проте, йому не вдалось налагодити управління військами армії. Залишки з'єднань і частин були зведені в бойові загони. Основна частина армії відходила на Керч, а інша через гори на Алушту і Ялту в Севастополь (*див. рис.1-2*). Загальне керівництво військами армії, що рухались на Керч, здійснював командир 9-го корпусу генерал І. Дашичев, а командарм генерал П. Батов відбув до Севастополя [4, с.194].

У Севастополі відбулась об'єднана Військова рада, яка вирішила оборону Криму проводити на двох напрямках – Севастополь і Керч. Сухопутні війська та берегова оборона Севастопольського напрямку підпорядковувались генералу І. Петрову, а генерал І. Да-шичев командував сухопутними військами Керченської ділянки. І. Дашичев і Керченська ВМБ підпорядковувались генералу П. Батову, на якого покладалося керівництво обороною Керченського напрямку [1, с.125].

3 листопада 51-а Окрема армія закріпилась на визначених їй позиціях Ак-Монай-ського рубежу (рис. 2). Часу на приведення військ у боєздатний стан практично не було. Ситуація ускладнювалась тим, що не вистачало протиповітряних і протитанкових засобів, було мало снарядів до них, а також транспорту для підвозу боєприпасів і матеріальних засобів. 4 листопада противник спробував з ходу прорвати Ак-Монайські позиції, але атаку відбили. Другий удар по позиціях завдано вранці 7 листопада. Прорвавши оборону радянських військ, противник прямував до Керчі. Спроби генерала П. Батова організувати управління й оборону не мали успіхом. Резервів не було. 10 листопада противник підійшов до Керчі [4, с.194].

У Керч прибув уповноважений Ставки ВГК маршал Г. Кулик з метою надання

допомоги командуванню 51-ї Окремої армії, щоб не допустити форсування противником Керченської протоки та виходу на Кавказ. Проаналізувавши обстановку, він зробив висновок, що більше двох діб армія не протримається. І самостійно прийняв рішення, з метою збереження залишків техніки та особового складу, про евакуацію на Таманський півострів. На підготовку евакуації він виділив два дні. 13 листопада відправивши шифротелеграму в Ставку ВГК маршал залишив Керч. Ставка ВГК 14 листопада вимагала будь-що утримувати Керч і не допустити противника щоб зайняти цей район. Для посилення оборони було перекинуто 302-у сд. Проте, це тільки на незначний час затримало противника. Доля Керчі була вирішена, 51-а Окрема армія не змогла утримати Керченський півострів. У ніч на 16 листопада здійснено евакуацію залишків радянських військ. Відхід військ забезпечували частини прикриття, які 20–25 листопада почали групами разом з партизанами відходити в каменоломні. Таким чином, весь Крим, за винятком Севастопольського оборонного району, був окупований німцями. Всього за німецькими даними їх війська захопили до 100 тис. полонених, 750 гармат і 630 мінометів, знищили 166 танків і 2 бронепоезди [1, с.131-134; 2, с.148-150; 4, с.195-196].

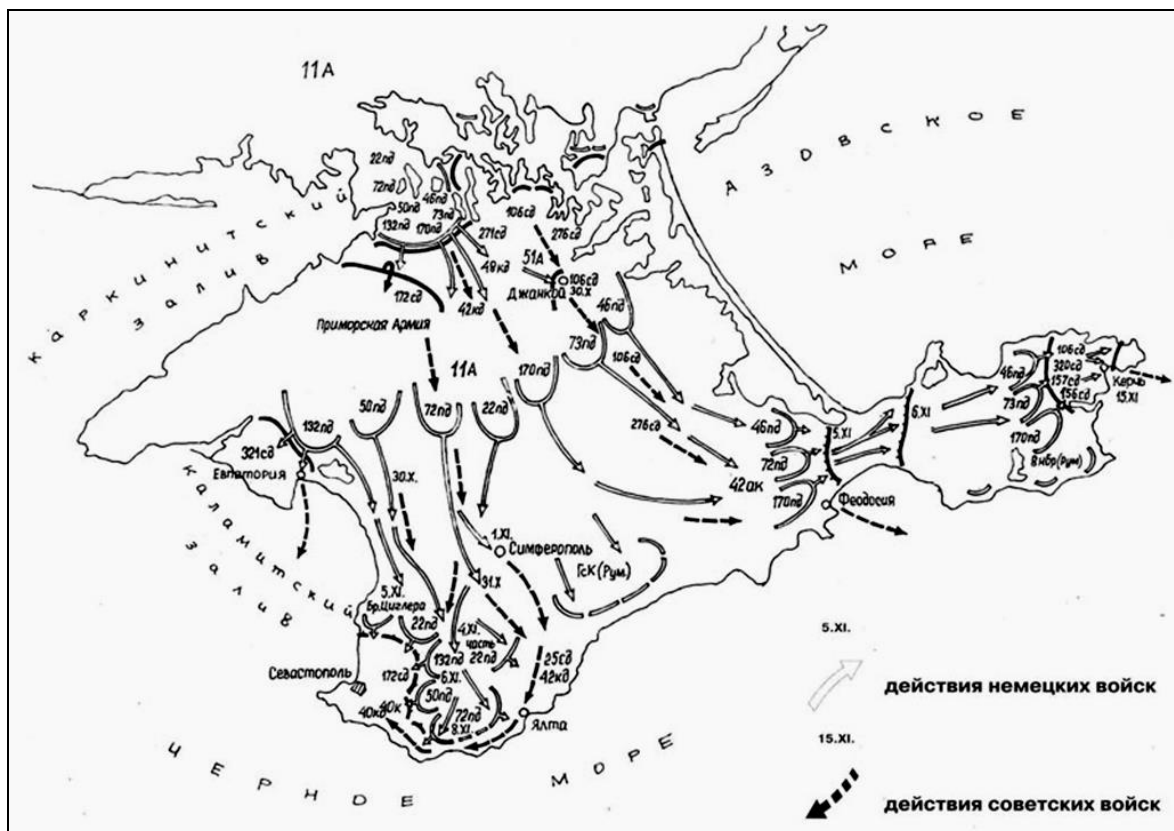

Рис. 1. Оборона Керченського напрямку восени 1941 року [7].

Сучасні російські джерела оцінюють радянські втрати, в ході Кримської оборонної операції (18.10–16.11.1941) (разом Приморська та 51-а Окрема армії у 63860 осіб, із них безповоротні 48438 – 20,5% і санітарні 15422) [10].

Підсумовуючи зазначимо, що основними причинами поразки радянських військ у Криму були такі.

Радянське командування вважало за можливе висадження морського та повітряного десантів на півострів, а це вимагало утримання значних сил на узбережжі Чорного моря та в центральних районах Криму. Крім того, на початку війни не очікували, що німецькі війська дійдуть суходолом до Криму, тому про оборону перешийків почали думати тільки у кінці липня. Кримські перешийки являли собою досить зручне місце для оборони. Проте, ні генерал П. Батов, ні пізніше генерал Ф. Кузнецов не змогли організувати інженерного обладнання позицій, відповідно до передвоєнних вимог стосовно побудови оборони. Хоча обидва, відповідно до займаних посад мали знати як організувати оперативну та тактичну зони оборони. За передвоєнною теорією глибокої оборони оборона армії мала включати: передову

оперативну зону загороджень глибиною 25–30 км; тактичну зону оборони глибиною 20–30 км; оперативну зону оборони глибиною 20–30 км, куди входив і тилловий армійський рубіж. Тактична зона оборони мала включати: смугу забезпечення глибиною 10–15 км; позицію бойового охоронення 1–3 км; головну смугу оборони 6–8 км. При цьому важливе місце відводилось створенню різноманітних загороджень і перешкод як перед переднім краєм, так і в глибині оборони.

Фактично Перекоп не був достатньо обладнаний в інженерному плані. Позиції мали незначну глибину, не була обладнана смуга забезпечення (передпілля), було споруджено мало ДВТ і вони не ешелонувались у глибину. Не було створено армійського оборонного рубежу. Ішуньські позиції також були слабо обладнані в інженерному відношенні. Ак-Монайський рубіж у районі Феодосії, що мав не допустити прориву противника на Керченський півострів у повній мірі також не мав інженерних споруд, що не дозволило там затримати противника.

Крім того, ні генерал П. Батов, ні генерал Ф. Кузнецов протягом усього періоду оборони не зуміли правильно організувати управління

військами, що не дозволило їм як у ході оборони, так і при відступі, повноцінно виконувати поставлені завдання. Не змогли вони й організувати будівництво повноцінних оборонних позицій, забезпечити вчасну доставку зброї та боєприпасів на позиції, перекидання резервів і поповнення частин особовим складом.

Для забезпечення стійкої оборони не вистачало гармат різного калібру та снарядів до них, а для їх доставки не було організовано транспорту. Практично не було засобів протиповітряної оборони та боєприпасів до них. І хоча на початку бойових дій авіація ЧФ, в основному, прикривала війська з повітря, завдавала бомбових ударів по противнику і мала панівне положення у повітрі, то з моменту перекидання до Криму нових німецьких повітряних частин, вони захопили панівне положення у повітрі, особливо починаючи від оборони на Ак-Монайських позиціях. Недостатньо було й танків, що значно знижувало застосування військ у обороні та у випадках проведення контратак. Так, у 51-й Окремій армії був тільки один танковий полк, який мав на озброєнні десять танків Т-34 і 56 од. легких танків типу Т-37, Т-38 [1, с.30]. У Приморській армії, після прибуття до Криму, було 14 танків [4, с.193].

Недостатнім було і забезпечення військ іншими видами зброї.

Усі ці причини у комплексі, а головне низький рівень тактичного й оперативного мислення командування кримського угруповання й призвели до поразки радянських військ у Криму.

Крім того, на нашу думку, Кримську операцію, що розпочалась 18 жовтня основним наступом німецьких військ на Ішуньські позиції не зовсім коректно вважати початком оборони Криму. Адже перші бойові дії розпочались на Чонгарському перешийку ще 12 вересня, 24 вересня йшли бойові дії на Перекопі, з 29 вересня по 4 жовтня тривали бої за Ішуньські позиції. Усі ці дії слід вважати армійською оборонною операцією 51-ї Окремої армії. 18 жовтня розпочалась оборона Ішуньських позицій уже двома арміями 51-ю Окремою та Приморською при підтримці ЧФ. Проте, армії не були об'єднані під єдиним командуванням у фронт, а фактично діяли самостійно, тому говорити про фронтову оборонну операцію не зовсім коректно. Саме тому, на нашу думку, доцільно вважати, що Кримська оборонна операція 1941 року проводилась у терміни з 12 вересня по 16 листопада 1941 року.

Список використаної літератури

1. Батов П.И. В походах и боях. – М.: ДОСААФ, 1984. – 511 с. (Военные мемуары).
2. Бешанов В.В. Год 1942 – «учебный» / Под. общ. ред. А.Е. Тараса. – Мн.: Харвест, 2002. – 624 с. (Военно-историческая библиотека).
3. Великая Отечественная война 1941–1945 годов [В 12 томах] / Пред. Гл. ред. комиссии А.Э. Сердюков. – М.: Воениздат, 2011. – Т.1. Основные события войны. – 848 с.
4. Великая Отечественная война 1941–1945 годов [В 12 томах] / Пред. Гл. ред. комиссии А.Э. Сердюков. – М.: Кучково поле, 2012. – Т.3. Битвы и сражения изменившие ход войны. – 864 с.
5. Военно-энциклопедический словарь. – М.: Эксмо, 2007. – 1024 с.
6. История второй мировой войны 1939–1945. [В 12 томах] / Пред. Гл. ред. комиссии А.А. Гречко. – М.: Воениздат, 1975. – Т.4. Фашистская агрессия против СССР. Крах стратегии «Молниеносной войны». – 536 с.
7. Крымская оборонительная операция 1941 г. (схемы и фотографии) : [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <https://yandex.ua/images/search?p=9&text=&noreask=1&lr=10343>
8. Маништейн Э. Утерянные победы. – Смоленск: Русич, 1999. – 672 с. (Мир в войнах).
9. Неменко А.В. Крым 1941 г. Мифы и загадки : [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://samlib.ru/n/nemenko_a_w/krim1.shtml
10. Россия и СССР в войнах XX века. Потери вооруженных сил. Статистическое исследование / Под ред. Г.Ф. Кривошеева. – М.: Олма-пресс, 2001 : [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://lib.ru/memuary/1939-1945/kriwosheew/poteri.txt#w05.htm_Toc536603351
11. Советская Военная Энциклопедия. [В 8 томах] / Пред. Гл. ред. комиссии А.А. Гречко. – М.: Воениздат, 1976. – Т.1. А – Бюро. – 640 с. с ил.
12. Советская Военная Энциклопедия. [В 8 томах] / Пред. Гл. ред. комиссии Н.В. Огарков. – М.: Воениздат, 1977. – Т.4. «К-22» – Линейный. – 656 с. с ил.

Отримано: 19.02.2018 р.

Соколюк С.М., кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри Військово-Морських Сил НУО України імені Івана Черняхівського

Аганімов А.О., капітан 2 рангу, слухач командно-штабного інституту застосування військ (сил) НУО України імені Івана Черняхівського (м. Київ)

ОБОРОНА ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКИХ БАЗ МИКОЛАЇВ ТА ОЧАКІВ У СЕРПНІ 1941 РОКУ

У статті розглядаються питання організації, підготовки та проведення оборони військово-морських баз Миколаїв та Очаків у серпні 1941 року під час боїв на південному крилі німецько-радянського фронту. Висвітлено участь Дунайської військової флотилії в обороні цих баз, а також деякі аспекти евакуації корабельного складу та працівників миколаївських кораблебудівних заводів.

Ключові слова: військово-морська база, ділянка, евакуація, оборона, оборонний рубіж, угруповання, флотилія.

Події лютого–березня 2014 року в Криму та Севастополі продемонстрували, що однією з найбільших проблем застосування сил (військ) Військово-Морських Сил (далі – ВМС) Збройних Сил України у кризовій ситуації воєнного характеру стала охорона й оборона районів базування. Дії сил (військ) у цей період ще тривалий час будуть предметом глибокого аналізу та досліджень з формулюванням відповідних висновків і уроків та їх подальшого врахування у процесі військового будівництва та підготовки сил (військ) та органів військового управління.

Значний масив наукових досліджень присвячено обороні радянських військово-морських баз (далі – ВМБ) на Чорному морі – Одеса, Севастополь, Новоросійськ. Аналізу дій радянських військ і сил флоту з оборони інших баз уваги приділялося значно менше. У цьому контексті бачиться актуальним висвітлити таку малодосліджену сторінку вітчизняної історії, як оборона військово-морських баз Миколаїв та Очаків у серпні 1941 року.

Насамперед слід зазначити, що одним із найважливіших завдань флоту у роки німецько-радянської війни була оборона ВМБ. При цьому, теорія застосування сил (військ) флоту, що існувала у Військово-Морському Флоті (далі – ВМФ) СРСР напередодні Другої світової та німецько-радянської воєн визначала, що оборона ВМБ з моря, повітря і суші мала б носити активний характер і здійснюватися всіма видами

збройних сил (флотом, армією, авіацією та проти повітряною обороною (далі – ППО) [5, с.217]. Основним завданням ВМС у цьому випадку вважалося відбиття нападу на базу з моря і повітря. Припускалося, що противник буде прагнути не тільки про-рвати мінно-артилерійську позицію, яка прикривала базу, нападу його на кораблі, що знаходилися в ній, і на її берегові об'єкти та висадка десанту в межах операційної зони бази [2, с.65].

Оборона ВМБ із суходолу покладалася на сухопутні війська, стійкість якої мала забезпечуватися завчасною підготовкою її фронту, для чого передбачалося створення багатосмугової, досить глибокоешелонованої системи оборони, спроможної до відбиття наступу великих механізованих сил противника. Однак, такі погляди, підтверджені досвідом російсько-японської та Першої світової воєн, не знаходили подальшого розвитку. Незважаючи на те, що визнавалося, що ВМБ найвразливішими є із суходолу, захоплення їх з цього напрямку вважалося малоімовірним. Цей своєрідний оперативно-стратегічний парадокс виник у результаті двох начебто різних, але по-суті споріднених причин: загальної спрямованості оперативно-стратегічних поглядів, що існували до початку Другої світової війни, в основі яких була ідея для наступальної боротьби з більш сильним морським противником і переконаність, що з початком війни військові дії будуть перенесені на територію ворога. Через це ВМБ до початку

німецько-радянської війни не мали підготовлених в інженерному відношенні сухопутних фронтів оборони. А реально обороняти їх довелося тільки від сухопутних військ та авіації противника [2, с.65-66].

Слід зазначити, що до початку війни на Чорноморському флоті не було єдиних планів оборони баз із суші, моря та повітря. Ця обставина пояснювалася частково тим, що ВМБ до початку війни були ще відносно новими формуваннями і не відбулися повністю як самостійні з'єднання флоту, здатні разом з іншими завданнями вирішувати завдання самооборони з усіх напрямів. Крім того, необхідність обороняти із суходолу ВМБ, розташовані в глибині території СРСР, стала повною несподіванкою. Тому з організацією сухопутної оборони ВМБ виникало чимало проблем. Абсолютно не велася інженерна підготовка сухопутних оборонних напрямів, на відміну від енергійних заходів зі створення сильного морського фронту ВМБ рекогносцирування рубежів, будівництво опорних пунктів і укріплень для оборони баз із суходолу в мирний час не проводилися [11, с.29]. У подальшому всі ці недоліки яскраво проявилися під час оборони ВМБ, зокрема на Чорному морі.

Крім невідповідності сухопутних фронтів оборони баз давався визнак й брак сил і засобів ППО, зокрема зенітної артилерії – як за кількістю гармат, так і за якістю деяких їх зразків. У перші ж тижні війни постала потреба посилити потужність зенітної артилерії шляхом збільшення калібру гармат і кількості автоматичних гармат, певних змін вимагали безприладні методи стрільби тощо.

Незважаючи на те, що завдання з оборони ВМБ із суходолу покладалася на сухопутні війська, які мали взаємодіяти з корабельною артилерією і силами берегової оборони флоту, єдності в організації командування силами, щої спільно діяли при обороні бази, перед початком війни досягнуто не було. На Чорному морі командири ВМБ та укріплених секторів з питань оборони узбережжя в означених межах були оперативно підпорядкованні командувачам військовими округами у мирний час і командувачам фронтами у воєнний час [2, с.66].

Слід зазначити, що сили флоту особливого значення набували при евакуації ВМБ, забезпечуючи відхід сухопутних військ і наземних частин флоту, завантаження та

посадку їх на транспортні засоби і перехід морем. Крім того, у найважчі місяці оборонних боїв ВМФ Радянського Союзу допомагав приморським угрупованням Червоної армії, виділивши для їх посилення значні формування морської піхоти, що відіграла значну роль в обороні ВМБ із суходолу. Нарешті, флот надавав широку допомогу взаємодіючим з ним сухопутним військам засобами та запасами [2, с.67], оскільки оборона (а в подальшому – і визволення) будь-яких приморських районів вимагали спільних дій армії та флоту, зокрема тісною взаємодією визначався успіх боротьби за межиріччя Дніпра і Дунаю [3, с.118].

Характеризуючи обстановку на південному крилі радянсько-німецького фронту, слід зазначити, що наприкінці липня – на початку серпня 1941 р. обстановка для військ Південно-Західного і Південного фронтів ще більше погіршилася. Маючи чисельну перевагу, противник прагнув ударом на Вознесенськ розчленувати війська 9-ї і Приморської армій Південного фронту. Приморська армія, мала завдання прикривати одеський напрямок і Одеську ВМБ із суходолу, що мало важливе оперативно-стратегічне і політичне значення. Утримання Одеси мало скувати великі сили противника і створити серйозну загрозу флангового удару для всього південного угруповання противника.

Радянським командуванням Очаків і особливо Миколаїв розглядалися як тиллові бази, які мали забезпечувати Одесу всім необхідним для тривалої і стійкої оборони. Миколаївській ВМБ (командир – контр-адмірал І.Д. Кулішов), тилловій базі Чорноморського флоту, були визначені такі завдання: забезпечення будівництва та ремонту кораблів флоту на заводах №198 (імені Марти, нині – Чорноморський суднобудівний завод) та №200 (нині – Суднобудівний завод ім.61 комунара) і судноремонтних майстернях тилу Миколаївської ВМБ; комплектування споруджуваних кораблів особовим складом; навчання особового складу кораблів, що будувалися та ремонтувалися; забезпечення кораблів і частин усіма видами матеріально-технічних засобів; прикриття від нападу з повітря об'єктів бази – заводи, склади, електростанції, залізничний вузол, водокачка і власне місто Миколаїв [11, с.28].

На суднобудівних заводах №198 і 200 на

стапелях знаходилися лінкор, важкий крейсер, два легкі крейсери, чотири есмінці, шість підводних човнів і чотири сторожові кораблі, в добудові на плаву – два легкі крейсери, два лідери, два есмінці, одинадцять підводних човнів, на випробуваннях – два есмінці. Крім того, кілька кораблів перебували в ремонті [6, с.39].

План оборони командиром бази був розроблений ще до війни у травні 1941 р. При цьому, створена як тилова для охорони кораблів, що будувалися, база мала добру ППО, але не мала достатньої кількості зброї, снарядів, оскільки вважалося, що із суходолу противник до Миколаєва, не прорветься. До її складу входило до 7 тис. осіб флотського напівекіпажу, окремого дивізіону підводних човнів, які будувалися, і сторожових кораблів, тральщиків, 9-й авіавинищувальний і 112-й зенітно-артилерійський полки [7].

Оскільки некомплект рядових і молодших командирів складав 1916 осіб, середнього і старшого командного складу – 407 осіб, із початком війни була розгорнута робота з формування нових частин і кораблів відповідно до мобілізаційного плану, а також із посилення протиповітряної та організації сухопутної оборони [7].

Із особового складу групи кораблів, що будувалися, і флотського напівекіпажу сформований морський піхотний полк зі спеціальним завданням оборони міста і бази. Крім цих частин у Миколаєві дислокувалися

122-й зенітний артполк, кулеметний і прожекторний батальйони (до початку війни налічувалися 36 76-мм гармат, 20 кулеметів М-4 і 20 прожекторів, до 25 липня додалися ще 12 85-мм і 8 старих 76-мм зеніток, 7 кулеметів М-4 і 53 М-1) і 9-й винищувальний авіапункт Військово-повітряних сил (далі – ВПС) Чорноморського флоту для прикриття міста і бази з повітря [6, с.39].

Ще 22 липня до Миколаєва прибули основні сили Дунайської флотилії (командир – контр-адмірал М.О. Абрамов): три монітори, 17 бронекатерів, один малий мисливець, мінний загороджувач, сім катерів-тральщиків, три катери «КМ», п'ять глісерів і допоміжні судна, а також 96-а винищувальна ескадрилья. Після ремонту силами бази і заводів з 1 серпня флотилія, оперативно підпорядкована командувачу Південного фронту, стала діяти по річці Південний Буг до Вознесенська [6, с.40].

У місті й області була сформована дивізія народного ополчення, що складалася з 10 полків чисельністю 15 тис. осіб, а потім й інша з трьох полків чисельністю 7500 осіб. Було також сформовано й озброєно винищувальні батальйони загальною чисельністю 7000 осіб, сформовано два бронепоезди, гармати для яких надані флотом (дві 130-мм і дві 76-мм). Зрозуміло, що всі ці частини були ще погано злагоджені, а відтак і небоездатні [11, с.29].

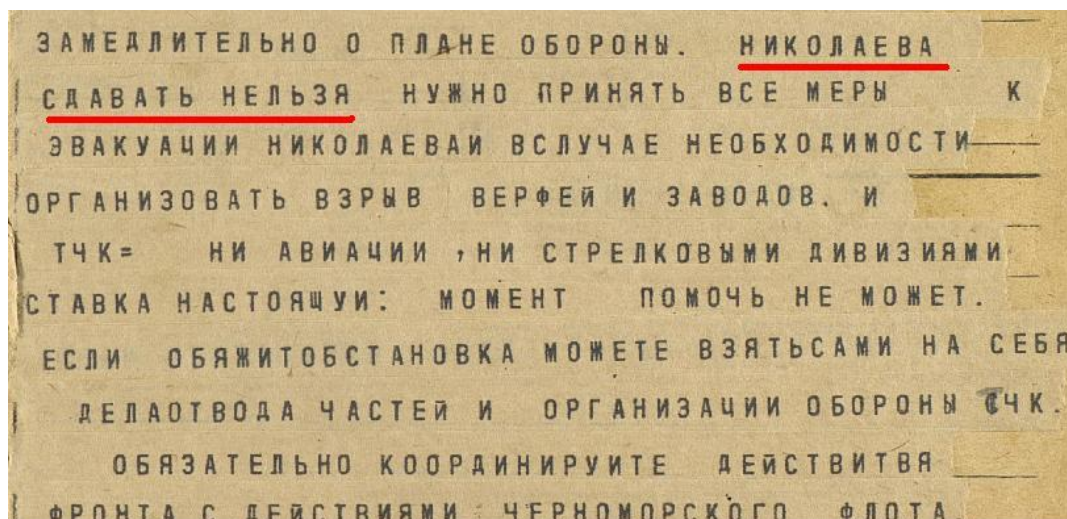

Фото 1. Телеграма Ставки Верховного Головнокомандування (далі – ВГК) командувачу Південним фронтом генералу армії І.В. Тюленеву стосовно оборони Миколаєва [8].

Крім того, до захисту міста були залучені підрозділ курсантів Одеського піхотного училища. Зі складу військ 9-ї армії, що відступали до Миколаєва, було сформовано три стрілецьких батальйони по 750 осіб, два

ескадрони кінноти, двогарматну батарею і взвод бронемашин. Ці формування були передані штабу 9-ї армії. Тут же розташувався штаб Південного фронту, при цьому Миколаївська ВМБ оперативно не була

підпорядкована фронту, про оперативну обстановку відомостей не мала (тільки 11 серпня штаб бази став отримувати фронтові оперативні зведення) [6, с.40]. Оборону Миколаєва й оборонні роботи, починаючи з 6 серпня, очолило командування Південного фронту (командувач – генерал армії І.В. Тюленєв) [11, с.29].

З початку війни на підступах до міста Миколаєва були проведені роботи з обладнання 26 батальйонних районів оборони і підготовлені два протитанкових рови та підготовлена багатокілометрова система окопів у межах міста та на його околицях, до спорудження яких було залучено 60 тис. осіб цивільного населення [11, с.29].

6 серпня угруповання противника розпочало масований наступ на всьому лівому фланзі Південного фронту і вже через два дні перерізав дорогу Одеса–Миколаїв, обмеживши можливість для маневру радянських військ [8], і захопив єдиний міст через Південний Буг біля Вознесенська. Десять німецьких дивізій, форсувавши Дністер, прорвали оборону 9-ї армії і до 8 серпня розрізали фронт у напрямі Березівки. До прориву, що утворився, увійшла 11-а німецька армія, відтіснивши 9-у радянську армію на схід, а Приморську армію – до Одеси. У бік Одеси зуміли відійти і деякі частини 9-ї армії, які згодом пішли на поповнення 25-ї стрілецької дивізії (далі – *сд*) і 95-ї *сд*, оскільки тепер вони самостійного значення не мали. Це були групи бійців з 30-ї *сд* і 150-ї *сд*, що відірвалися від своїх частин [7].

Весь цей час 9-а і 18-а армії, так і не отримавши наказу Ставки ВГК на відведення військ від Миколаєва, з боями неухильно відкочувалися назад. 9 серпня з півночі на Миколаїв почали наступ війська 1-ї танкової групи противника (48-й мехкорпус, підсилений трьома угорськими корпусами), із заходу наближалася 11-а армія (3 армійські корпуси – 8 дивізій) [7]. Командувач фронтом генерал армії І.В. Тюленєв у зв'язку з погіршенням обстановки своєю директивною наказав відвести війська 9-ї армії на східний берег річки Південний Буг з метою заняття оборонних рубежів на підступах до міста Миколаєва, що проходили по річці Інгул (від Піски), через Бузький лиман, Миколаїв і Святотроїцьке. У разі неможливості переправитися через Бузький лиман або перехоплення переправ військам

9-ї армії загрожувала катастрофа, тому її залишки 10 серпня підійшовши до Миколаєва, розпочали переправу через Південний Буг по єдиному наплавному мосту протяжністю близько 2 км, а також на човнах, плотах, баржах, був навіть використаний плаваючий док з миколаївських верфей [8; 9]. Переправу надійно прикривали кораблі та катери Дунайської флотилії. При цьому з фронту частинам 9-ї армії довелося відбивати удари трьох армійських корпусів німецької 11-ї армії (8 дивізій), а з півночі вести боротьбу з 48-м мехкорпусом та угорськими корпусами, що прагнули відрізати армії шляхи відходу [8].

Увечері того ж дня до міста прибув заступник наркома ВМФ віце-адмірал Г.І. Левченко. За його наказом сили Миколаївської ВМБ зайняли оборону на підступах до міста разом з частинами 9-ї армії, для боротьби з танками були залучені зенітні батареї бази. Флотські винищувачі інтенсивно штурмували колони наступаючого противника. З передовими загонами противника вступили в бій і частини Миколаївської ВМБ. Проте, цього ж дня міська влада без узгодження з військовими почала знищувати об'єкти інфраструктури, що спричинило паніку і плутанину [6, с.40].

11 серпня командувач фронтом генерал армії І.В. Тюленєв доручив начальнику гарнізону контр-адміралу І.Д. Кулішову розподілити сектори оборони Миколаєва, а саме: «Західний» (командир – майор Ласкін) – 750 багнетів, двогарматна 76-мм батарея, зенітна батарея і 4 зенітні кулеметні установки з чотирьох кулеметів кожна на автомобілях; «Східний» (командир – підполковник Борисов) – сформований на базі частини охорони тилу фронту, що знаходилися в Миколаєві; «Пересувний резерв» (контр-адмірал І.Д. Кулішов) – до 1000 моряків. 12 серпня противник захопив село й аеродром Сливине. Оборона Варварівського мосту через Південний Буг продовжувалася силами 7-ї роти морської піхоти Дунайської флотилії [9].

Тим часом угруповання німецьких військ групи армій «Південь», посилені за рахунок резервів, продовжували розвивати наступ уздовж правого берега Дніпра [11, с.28]. 13 серпня з виходом противника до моря в районі Сичавки Одеса виявилася оточеною із суходолу, а Приморська армія – відірваною від військ Південного фронту. Оперативна

обстановка в районі північно-західного узбережжя Чорного моря ще більше погіршилася [8]. У результаті виникли три ізольовані вузли оборони: Одеський, Очаківський і Миколаївський. Порухивши сухопутні сполучення між ними і розчленувавши сили, що оборонялися, противник розраховував здійснити послідовне швидке захоплення Миколаєва, Очакова й Одеси [6, с.39]. 13 серпня в села Грейгове і Воскресенськ увірвалися 16-а танкова дивізія та моторизована дивізія «Адольф Гітлер», із заходу наступала 11-а німецька армія. У результаті прориву противника з півночі на східний берег р. Інгулець основні сили 9-ї армії і частини 18-ї армії 13 серпня виявився оточеними в районі Миколаєва [8]. 13–15 серпня противник прорвався до Дніпра на ділянці Клочкова, Крюково, Успенське, оволодів Кривим Рогом, Первомайськом і впритул підійшов до Миколаєва. Над Миколаївською ВМБ, слабо підготовленою до оборони із суходолу, нависла загроза

захоплення [11, с.28]. Почалися важкі бої з метою деблокувати кільце оточення і прорватися на схід [8].

З напрямку Одеси оборону Миколаєва та переправи біля Варварівського мосту, Радянського саду та спільно організовану на Сухому Фонтані мужньо утримували 85-й зенітний дивізіон і 122-й зенітно-артилерійський полк [9]. Скориставшись тим, що суцільного фронту у противника не було, війська 9-я армії 13 серпня до 19.00 переправилися на східний берег Південного Бугу, а війська 18-ї армії зайняли нові позиції на східному березі Інгулу [8]. 13 серпня у зв'язку з проривом противником оборони аеродрому Кульбакіне штаб фронту передислокувався за Дніпро до Берислава [9]. Надвечір цього дня противник практично оточив місто. Однак, на світанку 14 серпня командувач Південним фронтом генерал І.В. Тюленєв літаком прибув в оточений Миколаїв і протягом дня особисто керував діями військ, які залишилися в місті [8].

Фото 2. Корпуси недобудованих і підірваних підводних човнів типу «С» на заводі №198 (ім. Марти) у Миколаєві [6, с.39].

13 серпня війська противника перерізали дорогу Миколаїв–Херсон. Аеродроми навколо міста вже були захоплені або перебували під вогнем, тому 9-й авіаполк перелетів на інші майданчики. У ніч на 14

серпня тили бази обхідними дорогами були виведені до Херсона. Миколаїв перебував під безперервним вогнем артилерії, місто горіло, пожежі вже не гасили. 13–14 серпня підірваними партіями бази знищували об'єкти,

обладнання, матеріальні запаси й інше майно суднобудівних заводів [6, с.41]. Так, 14 серпня були підірвані стапелі суднобудівних заводів №198 і №200 (фото 2). При цьому, на стапелях заводу №198 через неможливість спуску на воду й евакуації були підірвані підводні човни С-36, С-37, С-38, а човни С-58, С-59 і С-60, готовність яких була менше 3%, залишені; на заводі №200 через відсутність толових шашок (всього було в наявності 10 шт.) і браку часу конструкції зруйнувати не вдалося [9].

У ніч на 15 серпня частини 9-ї армії здійснили прорив з міста у східному напрямку, одночасно з боєм під прикриттям 9-го винищувального полку прорвалися до Херсону частини Миколаївської ВМБ. Вдалося врятувати й значну частину зенітної артилерії. Під вогнем артилерії в морі до Херсону прорвалися кораблі і катери Дунайської флотилії [6, с.41].

Залишені в Миколаєві для прикриття загального відходу, частини 9-ї армії стійко обороняли місто до вечора 16 серпня (16-а німецька танкова дивізія донесла про важкі бої), а останні осередки опору були придушені тільки наступного дня [6, с.42].

Слід зазначити, що до війни евакуація тилової бази Миколаїв не передбачалася зовсім, плани евакуації не розроблялися. Підготовка (спочатку до евакуації тільки непотрібного для оборони) почалася на вимогу ЦК ВКП(б) лише в середині липня. Так, ще 8 липня Наркомсудпром до Миколаєва направлена директива про необхідність вивезення в глиб країни найбільш цінного й унікального обладнання, а 18 липня надійшов наказ про повну евакуацію обладнання суднобудівних заводів. Однак, вивезти все цінне обладнання залізницею не вдалося, частину обладнання й останніх фахівців довелося вивозити морем, у т. ч. на недобудованих кораблях. Звісно, що Ставка ВГК не могла дати наказу на залишення Миколаєва без евакуації устаткування і кораблів однієї з найбільших у СРСР судноверфі [7; 8; 10].

Проте, єдиного координуючого органу для підготовки і проведення евакуації створено не було, тому дії міської влади, керівництва заводів і командування бази були недостатньо узгоджені між собою. Морський транспорт для евакуації почав подаватися тільки 31 липня, але з перебоями і в недостатній кількості [6, с.39]. Заводи

терміново демонтували і вантажили на кораблі і судна цінне обладнання. ВМБ підготувала до переходу морем недобудовані кораблі. Взявши на борт робітників та інженерів разом з їх родинами, кораблі вийшли до Севастополя, Поті, Батумі, Туапсе, Астрахані, щоб там підсилити ремонтні бази. Корпуси недобудованих кораблів («коробки»), крейсерів проекту 67 і лідерів проекту 48 завантажили устаткуванням і цінними матеріалами і помістили на них працівників заводів з сім'ями. На буксирі вони проривалися через Бузький і Дніпро-Бузький лимани під німецьким вогнем. Так, були виведені морем недобудовані корпуси крейсерів «Фрунзе» і «Куйбишев». До вивезення устаткування, матеріалів, робітників і їх сімей залучалися і підводні човни. Останні кораблі йшли з Миколаєва 11 серпня під ударами авіації. Обладнання та кваліфікованих фахівців вивозили до Поволжя, Уралу і Сибіру, де налагоджували виробництво продукції для фронту. Зокрема миколаївські інженери під час війни брали активну участь у будівництві суднобудівних заводів у Комсомольську-на-Амурі та Северодвінську [7; 8].

Незважаючи на атаки авіації і наявність мін у Дніпро-Бузькому лимані, втрат при переведенні недобудованих кораблів до Севастополя й інших портів не було. З великих одиниць транспорт «Харьков», що стояв у ремонті, завантажений зерном, не змогли вивести і затопили в останні дні оборони (згодом він був введений в дію противником). Окрім робіт на недобудованих кораблях, база забезпечила введення в дію мобілізованих суден, включаючи допоміжний крейсер «Микоян» [6, с.39-40].

Підсумовуючи, слід зазначити, що втрата Миколаєва – найбільшого центру суднобудування на Чорному морі – була зумовлена поразкою радянських військ на початку серпня в районі Умані. Дві армії Південного фронту не змогли утримувати Південну Україну на захід від Дніпра. Флот, навіть якщо б його командування вжило більш енергійних заходів, навряд чи одночасно з обороною Одеси зміг би виділити достатні сили для тривалої оборони ще одного плацдарму.

Оскільки за будь-яку ціну необхідно було утримати Дніпро-Бузький лиман, представник Ставки ВГК заступник наркома ВМФ віце-адмірал Г.І. Левченко 12 серпня відокремив

Очаківський укріплений сектор від Одеської ВМБ в окреме з'єднання із завданням захисту входу в Дніпро-Бузький лиман і охорони комунікацій у прибережній смузі, оборони Очакова й островів Первомайський і Березань. 14 серпня він призначив начальником Очаківського гарнізону генерал-майора берегової служби І.Н. Кузьмичова, начальника відділу управління бойової підготовки наркомату ВМФ, який на Чорному морі перебував у відрядженні. Йому було визначено завдання: утримувати Очаків до останньої можливості, а на випадок неможливості подальшого ведення оборони – переправитися на Кінбурнську косу і острови Березань, Первомайський, продовжуючи контролювати вхід до Дніпро-Бузького лиману [6, с.43].

Важливе оперативне значення Очакова полягало в тому, що він контролював вхід до Дніпро-Бузького лиману – комунікаційного вузла Миколаїв–Херсон–Одеса–Севастополь. Командувач флотом наказав у разі наполегливих атак противника і при відступі радянських сухопутних військ, знищивши все цінне обладнання і підірвавши берегові батареї, вивести гарнізон міста на другий рубіж оборони – на острова Первомайський, Березань і Кінбурнську косу [6, с.43].

З метою надійного утримання Дніпро-Бузького лиману командувач Чорноморським флотом наказав зміцнити другий рубіж оборони, для чого:

- на островах Первомайський і Березань зосередити максимальні запаси патронів, снарядів, гранат, технічних засобів, продовольства, питної води тощо;

- організувати забезпечення островів надійним зв'язком з установкою декількох радіостанцій і прокладенням дротового зв'язку;

- організувати перекидання на острови та Кінбурнську косу зенітні батареї з Очакова (по одній батареї на кожен острів, а інші – на косу);

- у разі відходу з Очакова передати батальйону моряків, прибуття яких на Кінбурнську косу очікувалося 15 серпня, весь особовий склад, не потрібний для обслуговування засобів берегової оборони;

- перенести командний пункт укріпленого сектора та протикатерної батареї, у разі її неможливості використати для оборони міста, на острів Первомайський;

- тримати біля Очаківського мису та на

міській пристані баржі і катери у готовності до завантаження батарей і особового складу при відході на острови.

Командувач флотом спеціально наголосив, що дані вказівки не слід приймати як сигнал до негайного відходу. Очаків необхідно було обороняти до останньої можливості [4].

Засоби ураження противника у секторі (командир – майор П.З. Базилевич) складали: чотири стаціонарні батареї (по чотири 203-мм гармати БС-15 в Очакові і БС-22 на острові Первомайський, чотири 75-мм гармати БК-7 (мис Очаківський) і чотири 45-мм гармати БК-5 (Очаків) та п'ять позаштатних 75-мм гармат (два – на Лагерній косі; три – в Очакові) [11, с.33]. Від ударів з повітря сектор прикривали 2-й окремих зенітний дивізіон (20 76-мм гармат) і частина сил 9-го винищувального полку ВПС Чорноморського флоту. У місті зовсім не було армійських частин, а гарнізон, сформований з особового складу флоту, нараховував 3545 осіб [6, с.42].

14 серпня берегові батареї Очакова вперше відкрили вогонь по ворогові, який прагнув повністю оволодіти правим берегом Дніпро-Бузького лиману, що, поряд із захопленням Очакова, давало б у руки противника вузол надзвичайно важливих ліній комунікацій Миколаїв–Херсон та Одеса–Севастополь.

15 серпня на Очаків розпочала наступ 50-а німецька піхотна дивізія. Передові загони потрапили під вогонь берегових батарей і безперервні штурмові удари 9-го винищувального авіаполку. Відтак, у результаті штурмів один із передових загонів противника повністю втратив транспортні засоби. Наступ у подальші дні розвивався дуже повільно через ефективну підтримку радянської піхоти вогнем берегових батарей і багаторазових штурмів бойових порядків противника винищувачами, що, у свою чергу, завдавало німцям труднощів з підтягуванням артилерії. Періодично оборону підтримували бомбардувальники, канонерські човни “Красная Армения”, “Буг” і “Днестр”, а також монітор “Железняков” Дунайської флотилії (основні сили флотилії в цей час були на нижньому Дніпрі). У результаті, незважаючи на перевагу в силах, німці лише 19 серпня змогли вийти на околиці міста. Атаки 19–20 серпня були відбиті, причому захисники Очакова провели низку успішних контратак, унаслідок чого противник зазнав таких утрат,

що цілу добу перегруповував свої війська та приводив їх у порядок.

Урешті 20 серпня противник, перегрупувавшись і отримавши підкріплення, перейшов у наступ по всьому фронту Очаківського сектора, прорвав оборону зав'язав бої в місті. Берегова стаціонарна батарея №15 до полудня була виведена з ладу ворожим мінометним вогнем, але незабаром відновила стрільбу і до 14.00 вела вогонь аж до витрати всього боєзапасу. Батарея №22, маючи усього в запасі 16 снарядів, ефективно стримувала противника до їх закінчення. Однак, під натиском багаторазово переважаючих сил противника гарнізон у ніч на 21 серпня був змушений залишити місто, відійшовши на другу лінію оборони – на Кінбурнську косу, о. Первомайський та о. Березань [7] і влився до складу Тендрівської бойової ділянки.

Значний внесок у забезпечення оборони північно-західного узбережжя Чорного моря зробила Дунайська флотилія. Здійснивши успішний прорив з боєм через укріплений рубіж противника у гирлі Дунаю, вона перейшла до Одеси. 22 липня за наказом наркома ВМФ флотилія здійснила перехід до Миколаєва. Її найважливішим завданням була підтримка армійських частин, що відходили, участь в обороні Бузького рубежу від Вознесенська до Дніпровського лиману та недопущення переправи противника на лівий берег Південного Бугу. Кораблі забезпечували вогневу підтримку переправ і прикриття частин, що відходили в районі Троїцьке–Миколаїв, вели численні бої з передовими частинами мотомехпіхоти і танками противника [8; 11, с.36].

З 1 по 13 серпня кораблі та катери флотилії брали участь в обороні рубежів, послідовно відходячи від Вознесенська через Новогригор'євськ, Білоусовку, Нову Одесу на Миколаїв. Під час боротьби за Миколаїв командувач фронтом неодноразово особисто визначав конкретні завдання флотилії і навіть її частинам. Так, 3 серпня він наказав кораблям не допустити переправи противника на лівий берег річки Буг у районі Вознесенськ–Нова Одеса; 6 серпня завдати удару кораблями й авіацією по ворожих танках у Вознесенську; 12 серпня флотилія від командувача фронтом отримала завдання: кораблям усіма силами прикрити переправу частин 9-ї і 18-ї армій через річку Буг у районі Білоусівка–Новотроїцьке–Трихатки.

Виконуючи накази командувача Південним фронтом, кораблі флотилії проводили інтенсивні бойові дії, завдаючи значних втрат противнику. Так, виконуючи наказ від 8 серпня про обстріл ворожих танків на підступах до Вознесенська, монітор «Ударный» і два бронекатери, зайнявши вогневу позицію за 7 км від Вознесенська, о 24.00 відкрили вогонь. За 15 хв. вони випустили 85 130-мм снарядів. Прямим попаданням було спалено до 10 танків, підірваний ешелон з боєприпасами (кинутий радянськими частинами), знищено дві важкі гармати з батареї, встановленої напередодні на околиці Вознесенська. Командування противника так і не визначило, звідки завдавався удар, і не організувало протидії.

До вечора 11 серпня Дунайська флотилія отримала наказ зосередитися для оборони Миколаєва. На світанку 12 серпня вона висадила десант на аеродром Сливна, до якого прорвалися німецькі танки. У той же день флотилія включилася в оборону Варварівської та Інгульської переправ біля Миколаєва. Сюди були призначені коменданти з числа відповідальних осіб штабу флотилії [11, с.37].

Переправа військ і техніки прикривалася артилерійським вогнем кораблів і забезпечувалася всіма наявними засобами. Тільки після того, як до вечора 13 серпня переправа 9-ї армії в основному була закінчена, заступник наркома ВМФ віце-адмірал Г.І. Левченко наказав кораблям відходити до Дніпровського лиману. З 15 серпня по 25 вересня 1941 р. дії флотилії розгорнулися в Дніпро-Бузькому лимані, на річці Дніпро, на Кінбурнській і Тендрівській косах. На флотилію покладалася відповідальність за оборону ділянки від селища Козачі Табори до виходу з лиману в море і завдання утримувати наскільки можливо триваліше Херсон. Частина сил була виділена для сприяння обороні Очакова. 19–20 серпня частина флотилії вела запеклі бої за забезпечення переправ у районі Херсона, потім сприяла військам у районі Херсон–Очаків. З 12 вересня флотилія отримала завдання прикрити евакуацію частин з Кінбурнської на Тендрівську косу. З 25 вересня за наказом командування флоту кораблі і сухопутні частини флотилії почали відхід на Севастополь, куди і прибули 1 жовтня [7; 11, с.38].

12 вересня частини Червоної армії залишили Скадовськ. Через кілька днів

зав'язалися запеклі бої по всьому фронту Тендрівської бойової ділянки. 20 вересня за наказом командування флоту почалася евакуація островів Березань і Первомайський, а в ніч на 23 вересня особовий склад Дунайської флотилії, частини 9-ї та 18-ї армій Південного фронту і загін морської піхоти Миколаївської ВМБ були евакуйовані на Тендру. До світанку 25 вересня сюди відійшли останні частини, що прикривали евакуацію. 2-а бригада торпедних катерів отримала наказ перейти до Ялти. Тендрівська бойова ділянка відіграла значну роль в обороні узбережжя між Дніпро-Бузь-ким лиманом і Каркінтською затокою. Після переходу всіх її частин на Тендру сили цієї ділянки продовжували виконувати поставлені командуванням завдання, прикриваючи кораблі і транспорти, які здійснювали постачання матеріально-технічних засобів, а потім евакуацію Одеси. У перших числах листопада сили Тендрівської бойової ділянки повністю були евакуйовані до Севастополя [11, с.38].

Відтак, підсумовуючи, слід зазначити, що оборона військово-морських баз Миколаїв та Очаків у серпні 1941 р. мала велике значення у загальному перебігу подій на південному крилі радянсько-німецького фронту. Вона дозволила вчасно переправитися радянським військам через Південний Буг і зберегти їх для подальших боїв. Війська противника, зазнавши суттєвих втрат, змушені були знизити темпи наступу, що дозволило військам Приморської армії відійти в бік Одеси й організувати надійну оборону, а військам 9-ї та 18-ї армії закріпитися на нових рубежах оборони. Поряд з тим, оборона Миколаєва й Очакова дозволила радянському командуванню організувати Тендрівську бойову ділянку, яка в подальшому стала надзвичайно важливим форпостом на комунікації Севастополь–Одеса під час оборони Одеси та стримувати наступ противника на всій південній ділянці радянсько-німецького фронту.

При цьому, слід зазначити, що характер і різноманітність завдань, що виконувалися силами

флоту спільно з армійськими частинами, авіацією та ППО під час оборони ВМБ у роки німецько-радянської війни, чітко продемонстрували, що ця оборона являла собою складну і тривалу операцію, яка здійснювалася флотом спільно з військами Червоної армії і складалася з низки систематичних та епізодичних бойових і забезпечуючих дій. Поряд з тим, оборона ВМБ Миколаїв та Очаків продемонструвала:

взаємодією усіх сил оборони бази (сухопутних військ, флоту й авіації) та родами кожного з видів збройних сил;

доцільною організацією сил та управління ними, яка найбільшою мірою сприяла такій взаємодії і безперервній її підтримці;

єдністю командування силами оборони і централізованим управлінням ними;

ступенем активності дій сил оборони, спрямованих на зрив намірів противника попередніми ударами, на поліпшення або відновлення своїх позицій;

великою питомою вагою корабельної (кораблів Дунайської флотилії) та берегової артилерії у вогневій системі сухопутної оборони баз;

ступенем активності флотської та сухопутної авіації в інтересах сил оборони;

важливістю збереження аеродромів, які б дозволяли авіації діяти на будь-якому напрямку оборони і прикривати базу з повітря;

широким використанням своїх морських комунікацій для перевезення і доставки підкріплень та необхідних військових засобів і вантажів.

Таким чином, оборона ВМБ Миколаїв та Очаків стала суттєвим внеском у розвиток вітчизняного воєнно-морського мистецтва і збагатила його значним досвідом, який у сучасних умовах розв'язаної неоголошеної війни Росії проти України необхідно уважно і глибоко вивчати та враховувати у процесі підготовки сил (військ) до можливих дій, що і робить вивчення цієї малодослідженої сторінки вітчизняної історії надзвичайно актуальним і своєчасним.

Список використаної літератури

1. Аров Б. Это было в сорок первом // Южная правда. – 2015. – 19 июня.
2. Ачкасов В.И., Павлович Н.Б. Советское военно-морское искусство в Великой Отечественной войне. – М.: Воениздат, 1973. – 404 с.
3. Басов А.В. Флот в Великой Отечественной войне 1941-1945: Опыт оперативно-стратегического применения / АН СССР. Ин-т воен. истории МО СССР. Ин-т истории СССР. – М.: Наука, 1980. – 304 с.

4. Война: как это было. Воспоминания очевидцев : [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://pik.ua/pubs/url>
5. *Иринархов Р.С.* РКВМФ перед грозным испытанием. – Мн: Харвест, 2008. – 432 с.
6. *Морозов М. Э., Кузнецов А.Я.* Черноморский Флот в Великой Отечественной войне. Краткий курс боевых действий. – М.: Яуза-пресс, 2010. – 448 с.
7. Николаев. 1941. Взорванные стапеля : [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <https://zalizyaka.livejournal.com/23709.html>.
8. Оккупация и освобождение Николаева от фашистов : [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://niklife.com.ua/focus/9691>.
9. *Решетник Ю.* «Николаев сдавать нельзя» – как проходила оборона Николаева от оккупантов в 1941 году // Николаевские Вести. – 2016. – 16 августа.
10. Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. – М.: Воениздат, 1960. – Вып. 40.
11. *Хачатуров К.Е.* Приказ адмирала / [Хачатуров К.Е., Сабуров А.И., Шубаков И.В. и др.]; под ред. А.И. Сабурова. – Одесса: ВМВ, 2014. – 276 с.

Отримано: 21.04.2018 р.

УДК 355.48“1939/1945”:94(477.75)“1942”

Пилявець Р.І., кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії війн і воєнного мистецтва НУО України імені Івана Черняхівського (м. Київ)

БОЙОВІ ДІЇ НА КЕРЧЕНСЬКОМУ ПІВОСТРОВІ У СІЧНІ-ТРАВНІ 1942 РОКУ ТА РОЗГРОМ КРИМСЬКОГО ФРОНТУ

У статті розглядаються суперечливі і недостатньо досліджені аспекти воєнних дій сторін на території Криму в роки Другої світової війни. Увагу автора прикуто переважно до бойових дій на Керченському півострові у період від Керченсько-Феодосійської десантної операції (кінець грудня 1941 – початок січня 1942 рр.) до нищівної поразки військ Кримського фронту у травні 1942 р., що увійшла в історію як «керченська катастрофа 1942 року» і призвела до другого залишення Криму радянськими військами в роки війни. Зокрема, висвітлено роль Криму у планах сторін, передумови і хід збройної боротьби, причини поразки Червоної армії у Криму в 1942 р.

Ключові слова: Друга світова війна, 1942 рік, Крим, Керченський півострів, Червона армія, Кримський фронт, Вермахт, операція «Половання на дрохв».

(Закінчення, початок у номері 4 за 2017 рік)

Розуміючи велике значення дій на південному напрямі для фронту в цілому, Ставка Верховного Головнокомандування (далі – ВГК) 21 квітня 1942 р. своєю директивою №170302 утворила Головне командування (далі – Головком) Північнокавказького напрямку, довіривши очолити його маршалу С.М. Будьонному. Заступником Головкому з морської частини і членом Військової ради призначений адмірал І.С. Ісаков, начальником штабу – генерал-майор Г.Ф. Захаров. Головкому підпорядковувалися Кримський фронт, Севастопольський оборонний район (далі – ОР), Північнокавказький округ, а також Чорноморський флот і Азовська військова флотилія. Затверджуючи рішення

Військової ради Кримського фронту про тимчасовий перехід до оборони, Ставка ВГК залишила в силі основне завдання фронту – «очищення Криму від противника» [27, с.173-174; 30, с.92-94].

Кримським фронтом командував генерал-лейтенант Д.Т. Козлов, членами Військової ради були дивізійний комісар Ф.А. Шаманін і секретар Кримського обкому ВКП(б) В.С. Булатов, начальником штабу – генерал-майор П.П. Вічний, представником Ставки ВГК – начальник Головного політуправління РСЧА і заступник наркома оборони армійський комісар 1-го рангу Л.З. Мехліс. До складу фронту на той час входило три армії: 44-а (командувач – генерал-лейтенант С.І. Черняк), 47-а (командувач – генерал-майор К.С. Колганов) і

51-а (командувач – генерал-майор В.Н. Львов). Загалом, у підпорядкуванні штабу Кримського фронту на початок травня 1942 р. було 16 стрілецьких і 1 кавалерійська дивізія, 3 стрілецьких і 4 танкових бригади, 3 танкових батальйони, 9 артилерійських полків Резерву Головного командування (далі – РГК) [13; с.271].

Важливою попередньою умовою для підготовки наступу було утримання займаних рубежів, організація міцної оборони і поліпшення становища військ на окремих ділянках. Кримський фронт займав позиції на відносно вузькому Ак-Монайському перешийку шириною усього близько 20 км. Проте, командування фронту упродовж квітня і першої декади травня продовжувало розроблення планів наступальних дій і не приділяло уваги організації глибокоешелонованої оборони. Готуючись до рішучого наступу і прориву оборони противника, командувач Кримським фронтом зібрав сильне ударне угруповання на своєму правому фланзі, але підготовка до нового наступу затягнулася.

Натомість німецьке командування, зібравши ударне угруповання проти південної ділянки фронту, не стало зволікати з початком наступу. Командування групи армій «Південь» розробило план наступальної операції, що отримала назву «*Полювання на дрохв (Trappenjagd)*». І хоча внаслідок затримки зосередження авіації початок наступу було перенесено на три дні (з 5 на 8 травня), її подальше проведення виявило високий рівень підготовки й організації наступальних дій. Усього до проведення операції було залучено п'ять німецьких піхотних і одна танкова дивізія, дві румунські дивізії і кавалерійська бригада та

моторизована бригада «Гродек» [13, с.269; 16, с.261-263].

Не можна стверджувати, що наступ противника став для військ Кримського фронту повною несподіванкою. Директива Ставки ВГК від 3 травня 1942 р. №170357 командуванню Кримського фронту [27; с.193] на перехід до оборони вимагала демонтажу ударного угруповання на користь посилення лівого флангу 44-ї армії. Незадовго до початку «Полювання на дрохв» на радянський бік перелетів хорватський льотчик, який повідомив про майбутній німецький наступ. 6 травня І. Сталін розпорядився, щоб «війська Кримського фронту стійко закріпилися на займаних рубежах, удосконалюючи їх в інженерному відношенні та покращуючи тактичне положення військ на окремих ділянках, зокрема шляхом захоплення кой-асанівського вузла» [19; с.164]. 7 травня начальник штабу Північнокавказького напрямку довів до відома командування фронту інформацію про можливий наступ противника, а командувач фронтом доповів у Ставку план заходів щодо посилення оборони. У плані передбачалося посилення лівого крила, створення рухомих протитанкових резервів, форсування оборонних робіт і виведення у другий ешелон управління 47-ї армії з покладанням на нього організації оборони в тилу. У ніч на 7 травня Військова рада Кримського фронту видала розпорядження, де вказувалося, що 8–15 травня очікується перехід противника у наступ, проте, до багатьох адресатів у військах фронту розпорядження на ранок так і не надійшло. Отже, заходи з посилення оборони війська здійснити не встигли – противник перейшов у наступ. Свою згубну роль відіграла впевненість, що не німці нам, а ми їм «справимо велику музику» [13, с.272-273; 19, с.166].

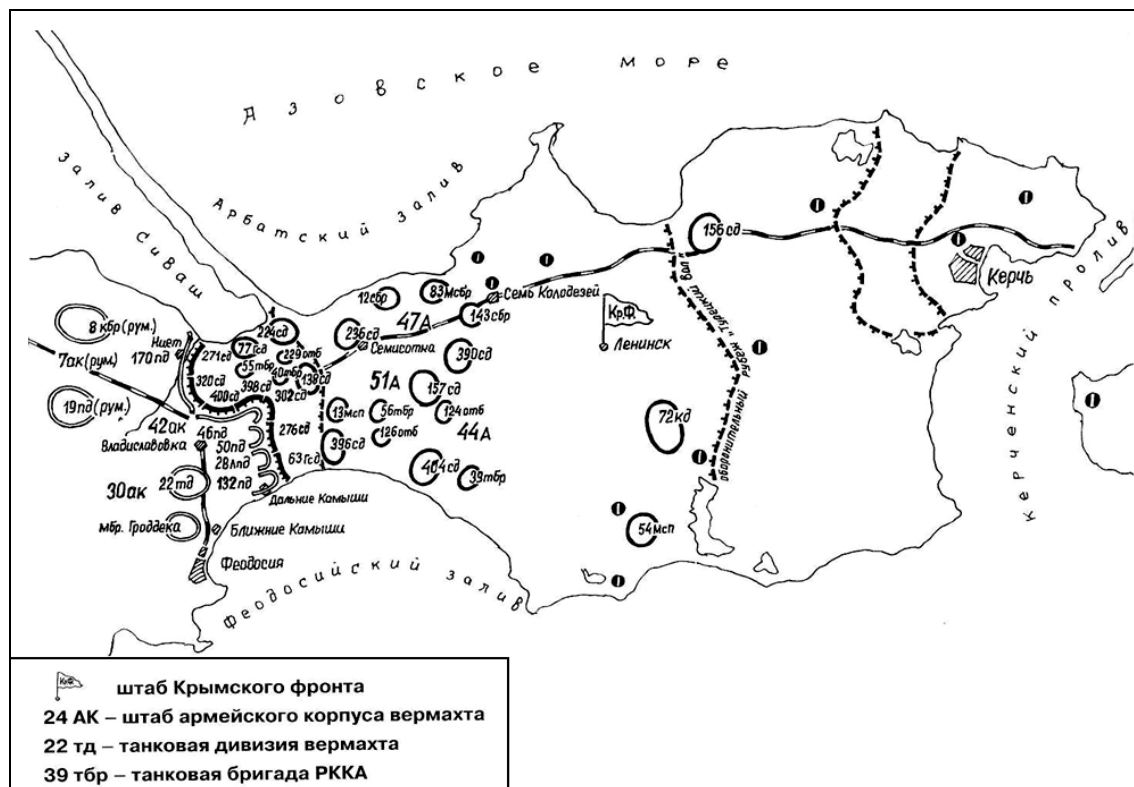

Рис.1. Положення сторін на Керченському півострові станом на 6 травня 1942 р. перед німецьким наступом (операцією «Полювання на дрохв»)

Довжина головної смуги оборони становила 27 км, а глибина – не перевищувала 4 км. Друга оборонна смуга була обладнана від переднього краю першої смуги на правому фланзі на 12 км, а в центрі і на лівому фланзі зливалася з нею (рис.1). Армійський тилловий рубіж, Турецький вал і керченські оборонні позиції не були підготовленими в інженерному відношенні і війська їх не займали. Артилерійські протитанкові резерви у фронті й арміях не створювалися, командні пункти для управління боєм не готувалися. Маскування і протиповітряна оборона військ та, особливо, штабів були відсутні. Оперативна побудова фронту залишалася одноешелонною. Фронтіві резерви розташовувалися поблизу переднього краю оборони, що створювало загрозу їх розгрому

від перших ударів авіації й артилерії противника. Виснажені в попередніх боях з'єднання не були замінені.

До початку німецького наступу Кримський фронт мав загальну перевагу над противником у силах і засобах: у дивізіях – вдвічі, в особовому складі – у 1,5 рази, в артилерії – в 1,4, у літаках і танках сили були приблизно рівні [19, с.167]. Проте, здійснивши головний удар уздовж узбережжя Феодосійської затоки, противник 8 травня прорвав оборону 44-ї армії і змусив її війська до відходу на схід. Ставка ВГК зажадала від командуючого фронтом негайної організації контрудару по флангу і тилу наступаючого противника (рис.2). Але зв'язок із військами вже було втрачено. Противник продовжував розвивати успіх.

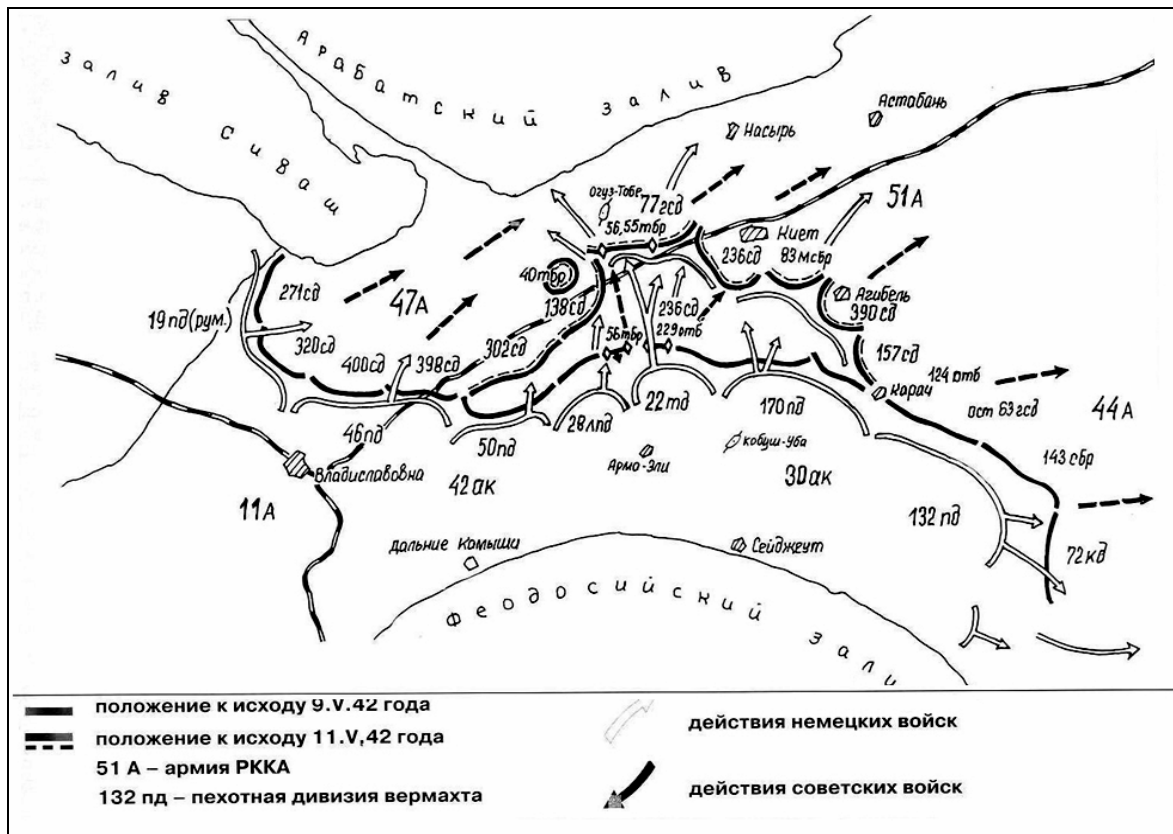

Рис.3. Бойові дії на Керченському півострові 10–11 травня 1942 р. (Другий етап операції 11-ї армії Вермахту «Полювання на дрохв» і Керченської оборонної операції Кримського фронту)

Решта військ Кримського фронту неорганізовано відходили на схід. Всі спроби організувати оборону на Турецькому валу частинами південної групи успіху не мали, управління військами було втрачене, а розпорядження командування фронту до військ не доходили. Німецькі війська вийшли до Турецького валу 13 травня – раніше радянської 156-ї стрілецької дивізії з резерву Кримського фронту – і з ходу прорвалися на його центральній ділянці. Фронт було зруйновано.

У ніч на 14 травня ВГК визнало свою поразку. Головом Північнокавказького напряму маршал С.М. Будьонний із санкції Ставки ВГК о 3.40 наказав: «Розпочати відвід військ Кримського фронту на Таманський півострів». Водночас в.о. начальника Генштабу Червоної армії генерал-полковник О.М. Василевський наказав висунутися в розпорядження Головному Північнокавказького напряму 2-му і 3-му повітрянодесантним корпусам і 4-й повітрянодесантній бригаді. Передбачалося, що висадкою десанту вдасться зупинити просування німецьких військ і організувати оборону на підступах до Керчі [13, с.278; 28].

15 травня Сталін наказав: «Керч не

здавати». Проте, 16 травня радянські війська були змушені залишити місто і за складних умов розпочати евакуацію на Таманський півострів. А до 18 травня битва завершилася. Одна німецька армія (фактично шість німецьких дивізій) розгромила три радянські армії (!). Ще тиждень близько 18 тис. бійців і командирів чинили опір в Аджимушкайських каменоломнях, потім противник виморив їх газами [2, с.189; 29].

Евакуація військ на Тамань закінчилася 20 травня 1942 р. (рис.4). Щодо кількості евакуйованих сил і засобів з Керченського півострова у дослідників немає єдності. За інформацією, що наведена у донедавна закритій праці колективу авторів військово-наукового управління ГШ СРСР, з Керченського півострова було евакуйовано 86196 осіб, у т. ч. 23470 поранених [32, с.379]. За іншими даними, через протоку вдалося переправити 116,5 тис. осіб, 25 гармат, 27 мінометів і 47 установок РС [2, с.189]. У праці іншого сучасного російського дослідника вказано, що загалом на Таманський півострів вдалося евакуйовати близько 140 тис. людей, 157 літаків, 22 гармати і 29 установок РС [13, с.283].

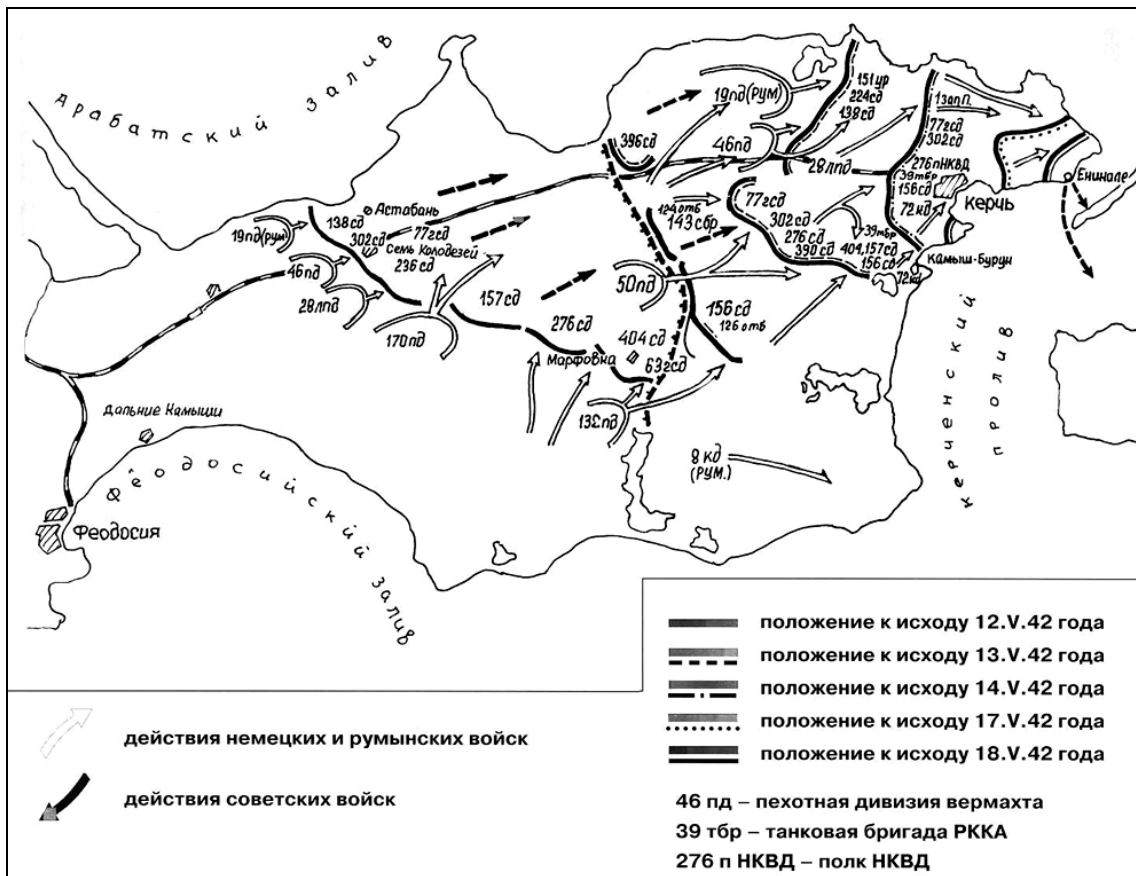

Рис.4. Бойові дії на Керченському півострові 12–20 травня 1942 р.
(завершальний етап операції 11-ї армії Вермахту «Полювання на дрохв» і
Керченської оборонної операції Кримського фронту)

Внаслідок серйозних прорахунків, допущених як при підготовці, так і у ході оборонної операції, Кримський фронт у травні 1942 р. зазнав нищівної поразки. Усього протягом травня війська фронту втратили 176566 осіб, 347 танків, 3476 гармат, мінометів і 400 літаків [6, с.179; 15, с.125; 32, с.379]. Е. фон Манштейн як результат операції «Полювання на дрохв» заявив про 170 тис. полонених, захоплення 1113 гармат і 258 танків [13, с.283; 16, с.265]. Німецький воєначальник і автор «Історії Другої світової війни» К. Тіпфельскірх наводить дещо інші дані: переможці взяли у полон 150 тис. осіб, захопили 1113 гармат, 255 танків і 323 літака [33, с.313].

Загалом з моменту висадки на Керченському півострові втрати радянських військ склали понад 330 тис. осіб [2, с.191]. Крім того, противник захопив майже всю радянську техніку і важке озброєння, а пізніше використав їх у боротьбі проти захисників Севастополя [19, с.181; 23, с.404].

За рішенням Ставки ВГК від 19 травня 1942 р. Кримський фронт було розформовано, а залишки його військ наступного дня

передані новоствореному Північнокавказькому фронту [5, с.32-33]. Після такої поразки у подальшому Кримський фронт не відновлювався, як і Головне командування Північнокавказького напрямку, яке не проіснувало і місяця (з 21 квітня 1942 р.) та було ліквідоване рішенням Ставки ВГК водночас з Кримським фронтом.

Фото 1. Убиті радянські солдати в Криму,
район Леніно, травень 1942 р. [37]

Висновки про причини поразки в Криму були наведені у директиві Ставки ВГК

Військовим радам фронтів і армій від 4 червня 1942 р. №155452 «Про причини поразки Кримського фронту в Керченській операції» [2, с.189-190; 27, с.236-239]. Як зазначалося в директиві, основна причина невдач полягала «у повному нерозумінні природи сучасної війни командуванням фронту, і особливо командуванням 44-ї і 47-ї армій». Одержавши вказівку Ставки про організацію стійкої оборони, командування всіх рівнів не вжило заходів до створення глибокоешелонованої оборони, підготовленої в інженерному плані. Жоден з оборонних рубежів Керченського півострова не був придатний до оборони. Навіть головна оборонна смуга складалася з окремих стрілецьких окопів, не пов'язаних між собою. Загальна її глибина не перевищувала 4–5 км.

Угруповання військ Кримського фронту мало наступальний характер і не відповідало умовам, що склалися, хоча командування знало про підготовку наступу противника. Усі дивізії були розгорнуті в одну лінію, піхота, танки й артилерія розміщені впритул до переднього краю, що ускладнювало маневр і виключало можливість створення сильних других ешелонів і резервів та призвело до великих втрат від авіації і вогню артилерії противника у перші ж хвилини бою.

Від початку операції порушилося управління військами. Це стало наслідком тривалого перебування командних пунктів на одному місці, що дозволило противнику першими ж нальотами своєї авіації порушити зв'язок. Командування фронту не організувало оперативної взаємодії між арміями, зовсім не забезпечило взаємодії наземних військ з авіацією. Остання була розпорошена і діяла поза загальним планом.

Причинами невдач визнано й бюрократично-паперові методи керівництва військами з боку командування фронту і представника Ставки Л.З. Мехліса. Командуючий фронтом генерал-лейтенант Д.Т. Козлов і його штаб віддавали накази з великим запізненням, без урахування обстановки, не знаючи дійсного положення військ. Вважаючи, що командування Кримського фронту, представник Ставки ВГК і командувачі арміями були прямими винуватцями невдачі Керченської операції, Ставка вжила до названих посадових осіб певних організаційних і дисциплінарних заходів. Вона зняла Л.З. Мехліса з поста заступника Наркома оборони і начальника Головного

політуправління РСЧА та знизила йому військове звання до корпусного комісара. Командувача фронтом Д.Т. Козлова і члена Військової ради Ф.А. Шаманіна усунуто від займаних посад і понижено у званні. Начальника штаба фронту П.П. Вічного усунуто від займаної посади. Ставка відсторонила від командування і понизила у званні командувача 44-ю армією генерал-лейтенанта С.І. Черняка і командувача 47-ю армією генерал-майора К.С. Колганова, а також командувача ВПС фронту генерал-майора авіації Є.М. Ніколаєнка [23, с.404; 27, с.238].

Фото 2. Кинута на полі бою на Керченському півострові радянська техніка. Травень 1942 р. [37]

Та навряд чи можна вважати висновки з покладанням всієї відповідальності за поразку військ на Л. Мехліса, Д. Козлова, керівництво і командармів Кримфронту цілком обґрунтованим. Причини були глибшими. На наш погляд, не слід знімати відповідальності за втрату Криму з Верховного головнокомандування та Генерального штабу. Як зазначає російський дослідник В. Бешанов, радянські стратеги у Криму виявили дивовижну легковажність. Увірувавши, що Манштейн, затиснутий між двома фронтами, здатен лише до пасивної оборони, вони стали малювати нові плани і графіки розгрому «гітлерівських вояків» у травні. Між ними наприкінці квітня 1942 р. німецьке командування почало підготовку до наступу на Керченському півострові. За задумом ОКХ, вигнання противника з Криму, включно Севастополь, мало стати початком масштабного наступу на південній ділянці Східного фронту [2, с.180]. Однак ці плани противника були виявлені із запізненням, що й стало однією з головних причин подальшого катастрофічного розвитку подій.

А щодо дій командування, штабу і військ Кримського фронту слід зазначити таке. На

наш погляд, серед суб'єктивних чинників, які значно більше вплинули на кінцевий результат, ніж зазначені Ставкою (зокрема «бюрократично-паперові методи керівництва»), були, з одного боку, самозаспокоєність і самовпевненість командного складу, а з іншого – недостатній рівень його підготовки, відсутність ініціативи і страх відповідальності, неприпустима повільність у переході до оборони і психологічна неготовність до дій у невідповідних для своїх військ умовах.

Загалом, поразка Кримського фронту мала тяжкі наслідки. Насамперед вона позначилася на обороні Севастополя та долі його захисників. Залишення Керченського півострова різко погіршило обстановку в районі Севастополя. Німецьке командування перекинуло сюди війська, що звільнилися, і розпочало третій наступ на місто. Ізольований Севастополь був приречений. Керченська катастрофа призвела до повної

втрати Кримського півострову майже на два роки.

Услід за розгромом Кримського фронту для Червоної армії сталася ще одна велика катастрофа – на цей раз під Харковом нищівної поразки зазнали війська Південно-Західного напрямку, які проводили наступальну операцію і одним з ударних угруповань наблизилися до Дніпра в районі Дніпропетровська. Провал цієї наступальної операції став наслідком знищення великого угруповання радянських військ у «Барвінковському котлі» під Харковом, втрати значних територій на півдні СРСР, вихід військ Вермахту та союзників Німеччини на південній ділянці радянсько-німецького фронту до відрогів Кавказу та Волги, що значно погіршило загальну стратегічну обстановку і поставило Червону армію та державу загалом у вкрай складне положення.

Список використаної літератури

1. *Абрамов В.В.* Керченская катастрофа 1942. – М.: Яуза, Эксмо, 2006. – 352 с.
2. *Бешинов В.В.* Год 1942 – «учебный». – Мн.: Харвест, 2003. – 624 с. (с.130-192).
3. Боевой состав советской армии. Часть 2 (январь – декабрь 1942 года) / Воен.-науч. управление Генерального штаба. Военно-исторический отдел / Отв. ред. А.Н. Грылев, рук. авт. кол. В.В. Гуркин. – М.: Воениздат, 1966. – 265 с.
4. Великая Отечественная война 1941–1945 гг. В 12 т. – М.: Воениздат, 2011. – Т. 1. Основные события войны. – 848 с.
5. Великая Отечественная война 1941–1945 гг.: Действующая армия. Научно-справочное издание / Ред. коллегия: А.А. Кольтюков (пред.); Н.И. Никифоров (рук. авт. кол.). – Жуковский; М.: Кучково поле, 2005. – 664 с.
6. Великая Отечественная война без грифа секретности. Книга потерь. Новейшее справочное издание. – М.: Вече, 2009. – 384 с.
7. *Винниковский Л.И.* Борьба за Крым в 1941–1942 годах. – М.: Воениздат НКО, 1943. – 52 с.
8. *Гогунская Т.А.* К истории Крымского фронта 1942 года // Социально-политические и культурные проблемы современности: матер. IV Междунар. науч.-теорет. конф. – Симферополь: ДИАИПИ, 2012. – С.49-53.
9. *Гогунская Т.А.* Трагедия Крымского фронта 1942 года в мемуарах и дневниках // Ученые записки ТНУ им. В.И. Вернадского. Исторические науки. Спецвыпуск «История Украины». – Симферополь, 2011. – Т. 24 (63), № 2. – С.46-55.
10. *Гончаров В.Л.* Второе керченское сражение и крушение планов освобождения Крыма : [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: http://www.igstab.ru/materials/other/UL_Kerch.htm
11. *Грицюк В.М.* Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на теренах України / НАН України. Ін-т історії України. – К.: [б.м.], 2010. – Вип. 1. – 150 с.
12. Действия Военно-Морского флота в Великой Отечественной войне: [сб. ст.] / Под ред. М.А. Степанова, А.К. Селяничева. – М.: Воениздат, 1956. – 420 с.
13. *Исаев А.В.* Краткий курс истории ВОВ. Наступление маршала Шапошникова. – М.: Яуза, Эксмо, 2005. – 384 с.
14. *Исаев А.В., Хазанов Д.Б., Романько О.В., Глухарев Н.Н.* Битва за Крым 1941–1944 гг. – М.: Яуза, 2016. – 896 с.
15. История второй мировой войны (1939–1945). В 12 т. – М.: Воениздат, 1975. – Т.5. – 512 с.
16. *Маништейн Э.* Утерянные победы: Пер. с нем. – М.-СПб.: АСТ-Terra Fantastica. 1999. – 896 с.
17. *Моцанский И.Б.* 1942-й... От трагедии Крыма до победы под Сталинградом. – М.: Вече, 2008. – 256 с.

18. *Моцанский И.* Борьба за Крым (сентябрь 1941 – июль 1942) / И. Моцанский, А. Савин. – М.: БТВ-КНИГА, 2002. – 140 с.
19. *Моцанский И.Б.* Триумфы и трагедии великой войны / И. Моцанский, А. Исаев. – М.: Вече, 2010. – 624 с.
20. *Муковський І.Т., Лисенко О.Є.* Звитяга і жертвність. Українці на фронтах Другої світової війни / За ред. В.Д. Конашевича. – К.: Пошук-вид. агентство «Книга Пам'яті України», 1996. – 567 с.
21. Операции советских Вооружённых Сил в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.: Военно-исторический очерк: В 4 т. – М.: Воениздат, 1958. – Т.1 (22 июня 1941 г. – 18 ноября 1942 г.). – 735 с.
22. Операция «Охота на дроф»: [Електрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/>
23. Оставление советскими войсками Крыма // История Великой Отечественной войны. В 6 т. – М.: Воениздат, 1961. – Т.2 (июнь 1941 г. – ноябрь 1942 г.). – 684 с.
24. *Пилявець Р.І.* «Полювання на дрохв»: Керченська катастрофа 1942 р. // Воєнна історія Північного Причорномор'я та Таврії: матер. Всеукр. наук. військ.-істор. конф. (м. Севастополь, 6-7 жовтня 2011 р.). – К.: НВІМУ, 2011. – С.480-487.
25. *Романько О.В.* Крым в планах гитлеровского руководства (1941–1944): [Електрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.materik.ru/rubric/detail.php?ID=10222>
26. Россия и СССР в войнах XX века. Потери вооруженных сил. Статистическое исследование: Под общей редакцией Г.В. Кривошеева. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2001. – 608 с.
27. Русский архив: Великая Отечественная: Ставка ВГК: Документы и материалы: 1942 год. Т.16 (5-2). – М.: ТЕРРА, 1996. – 624 с.
28. *Самсонов А.* Катастрофа Крымского фронта. К 70-летию Керченской оборонительной операции: [Електрон. ресурс]. – Режим доступа: <https://topwar.ru/14181-katastrofa-krymskogo-fronta-k-70-letiyu-kerchenskoy-oboronitelnoy-operacii.html>
29. *Самсонов А.* Разгром Крымского фронта: [Електрон. ресурс]. – Режим доступа: <https://topwar.ru/115172-razgrom-krymskogo-fronta.html>
30. Сборник документов Верховного Главнокомандования за период Великой Отечественной войны / Под ред. А.Н. Грылева. – М.: Воениздат, 1968. – Вып. 2 (январь – декабрь 1942 г.). – 432 с.
31. Советское военное искусство в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.: В 3 т. / Воен.-науч. управление Генерального штаба. – М.: Воениздат, 1962. – Т. 1.
32. Стратегический очерк Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – М.: Воениздат, 1961. – 984 с.
33. *Тинпельскирх К.* История Второй мировой войны. 1939–1945 / Пер. с нем. – М.: АСТ, 2001. – 795 с.
34. Трагедия Крымского фронта: [Електрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.volk59 narod.ru/kerch1942.htm>
35. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941–1945). В 3 т. – К.: Политиздат Украины, 1975. – Т.1. – 544 с.
36. *Штеменко С.М.* Генеральный штаб в годы войны. – М.: Воениздат, 1975. – Кн. 1. – 486 с.
37. Военное обозрение. Фото: [Електрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://topwar.ru/5817-katastrofa-krymskogo-fronta-1942-god.html>
38. *Кожескін А.* Севастополь 1853–1856 рр. – чия слава? // Український історичний журнал. – 1995. – №3. – С.153-154.

Отримано: 5.01.2018 р.

УДК 358.2:94(477)“2014/2017”

Красота І.В., науковий співробітник Науково-методичного центру кадрової політики Міністерства оборони України (м. Київ)

ЗАСТОСУВАННЯ ІНЖЕНЕРНИХ ВІЙСЬК ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ ПІД ЧАС АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ (2014–2017 рр.)

У статті проаналізовано досвід інженерних військ Збройних Сил України з виконання завдань інженерного забезпечення під час антитерористичної операції на Сході України. Розглянуто особливості розмінування інженерними підрозділами у 2014–2017 рр., відображено кількісні та якісні показники, приклади виконання завдань з розмінування у цей період. Проаналізовано організацію та виконання завдань фортифікаційного обладнання позицій

військ (сил) Збройних Сил України й обладнання переправ і мостових переходів. Висвітлено дії підрозділів інженерних військ Збройних Сил України в небезпечних умовах у безпосередній близькості до району ведення бойових дій на Сході України.

Ключові слова: інженерні війська, Збройні Сили України, фортифікаційне обладнання, розмінування місцевості, вибухонебезпечні предмети, переправа, понтонна переправа, мостові переходи, антитерористична операція.

Постановка проблеми. Досвід збройних конфліктів і події на Сході України та участь військових частин і підрозділів інженерних військ Збройних Сил (далі – ЗС) України в антитерористичній операції (далі – АТО), змушують активізувати всебічне вивчення питань застосування інженерних військ під час АТО та використання цього досвіду для ліквідації наслідків подій на Сході України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій [2–3; 5–9] свідчить, що проблема інженерного забезпечення залишається актуальною тому, що в мирний час чисельність інженерних військ ЗС України необґрунтовано зменшується, але під час воєнного конфлікту терміново збільшуються. Втрачений потенціал важко відновлюється, коли було майже знищено основу інженерних військ ЗС України – скорочено більшість інженерних з'єднань і військових частин оперативного та центрального підпорядкування [1, арк.20]. Це спричинило недостатню ефективність інженерного забезпечення, внаслідок чого наявні частини інженерних військ не повною мірою задовольняли потреби військ із фортифікаційного обладнання позицій, улаштування загороджень, розмінування місцевості, обладнання й утримання переправ, а рівень інженерної підготовки особового складу ЗС України, що брали участь в АТО, був недостатнім [6, с.91]. Однак, у 2014–2015 рр. інженерні війська збільшились майже у тричі [2], що дозволило якісно виконувати поставлені завдання на Сході України.

Мета статті полягає у вивченні досвіду застосування інженерних військ під час виконання завдань в зоні проведення АТО,

зокрема з фортифікаційного обладнання опорних пунктів і позицій, прикриття їх інженерними загородженнями, очищення місцевості від вибухонебезпечних предметів (далі – ВВП), обладнання переправ і мотових переходів на місці зруйнованих мостів.

На початку 2014 р. вимоги до застосування інженерних військ ЗС України принципово змінилися, зокрема основні завдання інженерного забезпечення були згруповані за такими напрямками: підтримка мобільності та живучості своїх військ (сил) та обмеження мобільності противника. Так, наприклад, фортифікаційне обладнання позицій і районів застосовувалося для підвищення живучості та безпеки військ (сил) і об'єктів, а завдання з обладнання й утримання переправ і мотових переходів потрапило до групи завдань з підтримки мобільності військ (сил).

Фортифікаційне обладнання. Наприкінці 2014 р. фортифікаційне обладнання взводних опорних пунктів (далі – ВОП) першої смуги оборони здійснювалось самими військами та силами інженерно-технічних батальйонів Головного управління оперативного забезпечення ЗС України, які були спеціально створені для виконання фортифікаційних робіт в зоні АТО. Їх посилювали інженерно-будівельні батальйони, що були сформовані Командуванням Сухопутних військ ЗС України [3, с.11]. Також для виконання завдань з будівництва другої смуги оборони у зоні АТО було залучено підрозділи Державної служби спеціального транспорту (далі – ДССТ), що мали на озброєнні екскаватори [3, с.12].

Фото 1. Фортифікаційне обладнання оборонного рубежу на Сході України

Починаючи з 2015 р. відповідно до рішень Президента й Уряду України інженерні війська ЗС України у взаємодії з визначеними обласними, Київською міською та військово-цивільними державними адміністраціями виконували інженерні роботи з фортифікаційного обладнання опорних пунктів смуг оборонного рубежу (фото 1). На ці цілі Міністерству оборони України було виділено 850 млн гривень [4]. Роботи виконувалися на 268 опорних пунктах, а саме: інженерними військами ЗС України на 28 опорних пунктах першої смуги оборони, силами державних адміністрацій – на 240 опорних пунктах на другій і третій смугах оборони.

У межах першого оборонного рубежу інженерними військами ЗС України збудовано 37 батальйонних районів оборони. На другому та третьому оборонних рубежах обладнано 178 ВОП, що побудовані силами обласних державних адміністрацій [5, с.14]. За результатами роботи загальна протяжність фортифікаційних споруд, зведених у три лінії оборони становила 600 км, на якій встановлено 12 тис. бетонних конструкцій. Загальний обсяг будівельних матеріалів, використаних у ході будівництва, перевищив 35 тис. залізничних вагонів [6, с.56].

У 2016–2017 рр. у районі проведення АТО інженерні війська ЗС України під час удосконалення обладнаних позицій, вирили траншеї для особового складу, капоніри для

танків, БМП і БТР, збудували бліндажі та перекриті щілини для укриття особового складу від обстрілів зі стрілецької зброї та вогню артилерії [7].

Розмінування місцевості. Протягом 2014–2016 рр. деякі території Донецької та Луганської областей були заміновані протитанковими та протипіхотними мінами, вибуховими пристроями як на лінії розмежування, так і в тилу сил АТО [6, с.90]. У цій зоні широко застосовувалися радіокеровані фугаси, що підривалися з “мобільника” та дублювалися дротами і натискною дією, тобто відразу три варіанти підриву одного фугасу. Тільки в 2014–2015 рр. у зоні проведення АТО внаслідок підриву на мінах загинуло понад 80 військовослужбовців, а понад 200 осіб дістали поранення, пошкоджено та знищено майже 70 одиниць бойової техніки [9].

Розмінування місцевості здійснювалося у такому порядку [10, с.85]: перший і другий номери розрахунку оснащені міношукачами, третій і четвертий – щупами, п’ятий і шостий їх прикривали від несподіваного нападу противника (фото 2). Якщо порівняти виконання робіт з виявлення, знешкодження та знищення ВВП у мирний час [11] та під час дій в зоні АТО то побачимо обов’язкове вогневе прикриття. Для боротьби з мінами в цій зоні на один з танків зі складу кожної роти чи окремого взводу застосовувалися каткові трали [3, с.13].

Фото 2. Розмінування місцевості на Сході України

У 2015 р. силами груп розмінування інженерних військ ЗС України було перевірено на наявність вибухонебезпечних предметів 1998,5 га території в районі проведення АТО, виявлено та знешкоджено понад 28 тис. ВВП [8, с.14].

У грудні 2015 р. у м. Мінськ (Республіка

Білорусь) робочою підгрупою з питань безпеки Тристоронньої контактної групи було погоджено 12 пріоритетних ділянок розмінування в Донецькій і Луганській областях. До розмінування зазначених ділянок у 2015 р. було залучено 20 груп розмінування загальною чисельністю понад

100 осіб від ЗС України, ДССТ і піротехнічними групами Державної служби з надзвичайних ситуацій (далі – ДСНС) (табл. 1).

У подальшому опрацьовано, а 25 травня 2016 р. підписано План проведення нетехнічного обстеження звільнених територій Донецької та Луганської областей згідно з яким, протягом 2016 р. до виконання завдань з розмінування місцевості й об'єктів

залучалися від 25 до 40 груп розмінування від інженерних військ ЗС України, ДССТ, ДСНС, а також міжнародні організації “The HALO Trust” і “DDG”. У період 2014–2016 рр. зазначені групи розмінування перевірили місцевість площею понад 2785 га, виявили та знешкодили понад 142 тис. ВНП, перевірили й очистили 896,1 км доріг, 17,6 км залізничних колій і 105 об'єктів інфраструктури [5, с.17].

Таблиця 1

Розподіл пріоритетних ділянок розмінування у Донецькій та Луганській областях у 2015–2016 рр.

№ ділянки	Місце знаходження ділянки розмінування	Сили і засоби, які залучаються до розмінування
1	ВЛ-330 кВ Вуглегірська ТЕС – Михайлівка	2 групи розмінування ЗС України (10 осіб)
2	Єленівка, Південнодонбаська (Тарамчук – Південно-донбаська залізнична станція)	2 групи розмінування ЗС України (10 осіб)
3	Горлівка (ВЛ-330 кВ Вуглегірська ТЕС – Макіївка)	2 групи розмінування ЗС України (10 осіб)
4	Карбоніт: Проект водопостачання “Карбоніт”: н.п. Первомайськ (водогін 0,6–1,2 м), н.п. Донецький (водогін 0,7–1,0 м)	Групи розмінування окремих районів Луганської області (далі – ОРЛО)
5	н.п. Красний Ліман (свердловина насосної станції 2-го підйому)	Групи розмінування ОРЛО
6	пів.-сх. н.п. Красний Ліман (ВЛ-220 кВ Лу ТЕС – Ювілейна)	2 групи розмінування ЗС України (10 осіб), 3 піротехнічні розрахунки ДСНС (15 осіб)
7	220 кВ ЛуТЕС – Михайлівка №1 (по опорам №№150, 195, 221, 222, 234, 238, 241, 249, 252, 254)	Групи розмінування ОРЛО
8	Майорськ – Горлівка (напірний трубопровід Д-2100 мм)	Групи розмінування окремих районів Донецької області (далі – ОРДО)
9	Майське – Гладосово – Зайцеве (Вуглегірська ТЕС – Центральна №1 (опора №47- 85-121))	2 групи розмінування ЗС України (10 осіб), 3 піротехнічні розрахунки ДСНС (15 осіб)
10	Майське – Гладосово – Зайцеве (Вуглегірська ТЕС – Центральна №2 (опора №47- 85-115))	2 групи розмінування ЗС України (10 осіб)
11	ВЛ-220 кВ Старобешевська ТЕС – Азовська №2, 3	3 піротехнічні розрахунки ДСНС (15 осіб)
12	Ясинувата – Авдіївка (платформа 450 км – Авдіївка)	2 групи розмінування ДССТ (10 осіб)

Боротьба із саморобними вибуховими пристроями (далі – СВП) було основним завданням фахівців 143-го Центру розмінування (далі – 143 ЦР), які мають великий досвід участі в миротворчих операціях [3, с.13]. 143 ЦР [12, арк.16] створений спеціально для підготовки фахівців з розмінування для потреб інженерних військ ЗС України насамперед під час їх участі у миротворчих операціях, у подальшому розширив свої функції і став основною структурою з розмінування ВНП, у т. ч. СВП [13].

З початку 2017 р. було розпочато підготовку фахівців з розмінування ЗС України за стандартами НАТО. Було підготовлено понад 600 осіб, у т. ч. інструкторами збройних сил Канади понад 100 фахівців інженерних військ. Крім того, в 143 ЦР продовжувалася підготовка

кінологічних розрахунків для полегшення у виконанні завдань з виявлення СВП, мін-пасток, які було введено до штатів інженерних підрозділів ЗС України. Починаючи з 2017 р. кінологічні підрозділи взяли активну участь у перевірці об'єктів на наявність ВНП у зоні проведення АТО та у складі українського інженерного підрозділу в Республіці Косово [2, с.1].

Порівняємо склад та оснащення груп розмінування ЗС України у 2008 р. [14] та у 2015 р. (табл. 2). Різниця пов'язана з участю груп розмінування у подіях на Сході України. Так, у складі групи розмінування з'явилася група прикриття, а в оснащенні – засоби індивідуального захисту всього особового складу групи розмінування.

Обладнання переправ та мотопереходів. У 2014–2016 рр. на Сході України було пошкоджено 55 мостів, з яких 16

залізничних, 36 шляхопроводів та автомобільних мостів і три пішохідних. Відновлювали та відбудовували їх інженерні підрозділи ЗС України, а там, де цього неможливо було зробити, наводили понтонні переправи.

Інколи доводилося виконувати складні завдання. Так, наприклад, влітку 2014 р. терористи, відступаючи зі Слов'янська, підірвали автомобільний міст, який проходив

над залізничними коліями. Силами одного з інженерних підрозділів було відновлено транспортне сполучення через нього, але цього було недостатньо, бо важка техніка та багатотонні вантажівки йшли в об'їзд. Було встановлено додатковий міст через зруйновану вибухом частину споруди, який міг витримати навантаження 60 тонн, що значно підвищило пропускну здатність на цій ділянці автошляху [9].

Таблиця 2

Порівняльний аналіз складу й оснащення груп розмінування у 2008 р. і 2015 р.

Склад та оснащення групи розмінування	2008 р.	2015 р.	Різниця (+/-)
Командир групи – офіцер (прапорщик) інженерних військ	1	1	-
Старший сапер інженерних військ	1	1	-
Командир відділення прикриття (сержант)	-	1	+1
Водій – сапер	2	2	-
Механік – водій	-	1	+1
Сапер	1	1	-
Стрілець	-	3	+3
Автомобіль	2	2	-
Броньований автомобіль (БТР, БМП, БРМ)	-	1	+1
Міношукач	2	2	-
Бомбошукач	1	1	-
Металодетектор	1	1	-
Комплект розмінування	1	1	-
Комплект № 77	1	1	-
Захисний костюм сапера	2	2	-
Захисний бронежилет IV рівня захисту	-	10	+10
Захисний бронешолом III-A рівня захисту	-	10	+10
Пристрій для перевірки підірваних ланцюгів	1	1	-
Провід СПП-2 (СПП-1)	1000 м.	1000 м.	-
Лопата саперна	3	3	-
Сумка мінера - підірвника	1	1	-
Мала піхотна лопата	4	4	-
Лом	2	2	-
Сокира	2	2	-

У 2014–2016 рр. під час проведення АТО інженерними підрозділами ЗС України було влаштовано до 10 мостових переправ (переходів), та утримувалося три мостові переходи (переправи) через річку Сіверський Донець у районі н.п. Нижнє та Кримське, дві мостові переправи з комплекту понтонно-мостового парку (далі – ПМП) силами 12-го окремого полку оперативного забезпечення та один мостовий перехід через шляхопровід у районі н.п. Відродження, одна мостова конструкція мостового танкового укладача МТУ-20 та одна мостова ферма з комплекту важкого механізованого мосту ТММ-3 силами 91-го окремого полку оперативного забезпечення.

Крім того, понтонно-мостові частини та

підрозділи постійно практикуються з наведення поромних і мостових переправ через широкі водні перешкоди. Так, у період з 11 по 15 липня 2016 р., у ході проведення комплексного командно-штабного навчання “Літня гроза–2016” [15] силами і засобами понтонних підрозділів 808-го понтонно-мостового полку (далі – 808 *помп*), 70-го Центру інженерного забезпечення (далі – 70 ЦІЗ) і 11-го понтонно-мостового батальйону (далі – *помб*) 48-ї інженерної бригади (далі – 48 *ібр*) обладнано й утримано дві основні та дві хибні поромні переправи через річку Дніпро в районі н.п. Ржищева та Канева, де довжина створу переправи в районі н.п. Ржищева становила 4,8 км, а в районі н.п. Канева – 1,8 км. У районі н.п. Ржищів

обладнано поромну переправу із чотирьох 170-тонних поромів і хибну поромну переправу з одного 170-тонного порома, а в районі н.п. Канів обладнано поромну переправу із трьох 170-тонних поромів. За допомогою цих створів переправлено понад 200 одиниць техніки у т.ч. броньованої, а загальний час переправлення склав 9 годин.

У період з 25 по 29 липня 2016 р. під час проведення чергового комплексного командно-штабного навчання “Південний вітер–2016” [16] підрозділами 808 *помп* 70 ЦІЗ і 11 *помб* 48 *ібр* зведено чотири мостових і одну хибну поромні переправи через Дністровський лиман, річки: Березань, Південний Буг, Інгул і Дніпро, у т.ч., у нічний час зведено дві переправи, а саме: мостову – в

районі н.п. Затока довжиною 320 м і вантажопідйомністю 60 т – силами 808 *помп* і поромну в районі н.п. Антонівка – силами *помб* 70 ЦІЗ. Всього було переправлено 82 одиниць техніки, у т.ч. бронетанкову техніку. Під час наведення мостової переправи було залучено ПМП (фото 3), що залишився у спадок від Радянської армії.

Крім того, підрозділи 808 *помп* забезпечували переміщення через Дністровський лиман підрозділів, які брали участь у навчаннях “Сі Бриз–2016”, обладнавши поромну переправу у створі н.п. Білгород-Дністровський–Овідіо-поль на відстань до 10 км і понтонно-мостову переправу в н.п. Затока.

Фото 3. Понтонно-мостовий парк ПМП

З вищевикладеного можемо зробити такі висновки.

1. У 2015–2016 рр. фортифікаційне обладнання трьох смуг оборони в зоні АТО підрозділами інженерних військ ЗС України спільно з обласними державними адміністраціями було в основному завершено. Усього було побудовано 600 км оборонних споруд, зокрема інженерними військами ЗС України обладнано 28 опорних пунктів першої смуги оборони.

2. Групи розмінування інженерних військ ЗС України під час виконання робіт із знешкодження ВНП у зоні АТО продемонстрували високий рівень підготовки

й ефективності. Вони виявили та знешкодили понад 142 тис. ВНП.

3. Внаслідок руйнування мостів у зоні АТО зростає необхідність у застосуванні важких механізованих мостів і понтонно-мостових парків для забезпечення пересування військових колон і виконання бойових завдань підрозділами. Інженерними підрозділами ЗС України було влаштовано 10 мостових переправ (переходів).

4. Зазначена тема є складною для аналізу та потребує подальших досліджень у цьому напрямку, тому автор планує продовжувати їх і надалі.

Список використаної літератури

1. Галузевий державний архів Міністерства оборони (далі – ГДА МО) України, ф.5622, оп.49687, спр.1.
2. Новини // Народна армія. – 2017. – 3 листопада : [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://na.mil.gov.ua/57124-vitannya-ministra-oborony-ukrayiny-z-nagody-dnya-raketnyh-vijsk-i-artylერიyi-ta-dnya->

inzhenery-niyh-vijsk

3. Бірченко О., Мирончук А. Інженерне забезпечення АТО // Військо України. – 2014. – №11. – С.63-68.
4. Про деякі питання забезпечення у 2015 році будівництва інженерних споруд з метою зміцнення обороноздатності держави / Постанова Кабінету Міністрів України від 18.03.2015 р. №107 : [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/>
5. Біла книга 2016: Збройні Сили України / Мін-во оборони України. – К.: Військо України, 2017. – 112 с.
6. Біла книга антитерористичної операції на Сході України (2014–2016). – К.: НУОУ, 2017. – 250 с.
7. Вус Р. За час АТО військові інженери перевірили понад 3,5 тисячі гектарів Донецчини // Народна армія. – 2017. – 3 листопада : [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://na.mil.gov.ua/57044-za-chas-ato-vijskovi-inzheneriy-perevirily-ponad-3-5-tysyachi-gektariv-donechchyny>
8. Біла книга 2015: Збройні Сили України / Мін-во оборони України. – К.: Військо України, 2016. – 104 с.
9. Лукашик Ю. Наші інженерні війська і зруйновані мости відбудовують, і міни знешкоджують // Відомості. – 2015. – 5 листопада / Розмовляв Сергій Зятьєв : [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://vidomosti.ua.com>
10. Про затвердження Керівництва з подолання інженерних загороджень підрозділами Збройних Сил України / Наказ Генерального штабу ЗС України від 19.10.2016 р. № 390.
11. Інструкція про порядок виконання робіт з виявлення, знешкодження та знищення вибухонебезпечних предметів / Наказ Генерального штабу ЗС України від 08.01.2014 р. № 1
12. ГДА МО України, ф.6474, оп.55949, спр.1.
13. 143 центр розмінування України // Армія: телепрограма №16 (Мінна безпека): ефір від 30.05.2011 : [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=txNbTi3nf4k>
14. Про організацію робіт з виявлення, знешкодження та знищення вибухонебезпечних предметів на території України та взаємодію під час їх виконання / спільний наказ МНС України, Міноборони України, Мінтрансв'язку України, Адміністрація Держкордонслужби від 27.05.2008 р. № 405/223/625/455 : [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0591-08/page2>
15. Командно-штабні навчання “Літня гроза–2016”: паромна переправа : [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=6sluuUzp5xQ>
16. Командно-штабні навчання “Південний вітер–2016”: приборкання Дніпра : [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=_a2bHctO6kk

Отримано: 21.03.2018 р.

Міжнародне співробітництво та миротворча діяльність

УДК 327.57:94(477+476)“1992/2013”

Лухтан А.І., полковник, старший офіцер Головного оперативного управління Генерального штабу Збройних Сил України (м. Київ)

УКРАЇНСЬКО-БІЛОРУСЬКЕ ВІЙСЬКОВЕ СПІВРОБІТНИЦТВО: ПІДСУМКИ ФОРМУВАННЯ ДОГОВІРНО-ПРАВОВИХ ОСНОВ (1992–2013 рр.)

У статті розглядається історичний досвід українсько-білоруських відносин в оборонній сфері 1992–2013 рр. Автор досліджує договірно-правові основи становлення і розвитку українсько-білоруських відносин від перших контактів на рівні офіційних осіб держав й укладання договору про добросусідство, дружні відносини і співробітництво та доведення співробітництва до рівня “стратегічне партнерство”. Проаналізовано стан та періоди імплементації двосторонніх договорів у практичну площину військово-політичного співробітництва, військового і військово-технічного співробітництва.

Ключові слова: українсько-білоруське міжнародне військове співробітництво, стратегічне партнерство, військове співробітництво, військово-технічне співробітництво, міжнародний договір.

(Закінчення, початок у номері 4 за 2017 рік)

Військовий аспект. У грудні 1992 р. під час офіційного візиту делегації Міністерства оборони (далі – МО) Республіки Беларусь (далі – Білорусь) до Києва відбулася зустріч міністрів оборони двох держав. За результатами переговорів було укладено рамкову Угоду про військове співробітництво, що дозволило започаткувати договірно-правове забезпечення міжнародного військового співробітництва (далі – МВС) України з Білоруссю [19]. Серед основних положень угоди визначено, що договірні сторони керуючись положенням ст. 7 Договору між УРСР та БРСР від 29 грудня 1990 р., та з огляду на військово-економічну ситуацію, що склалася в обох державах, прагнули встановити тісне співробітництво у військовій галузі на якісно новому рівні, враховуючи традиційні зв'язки у військовій галузі. Сторони визнали такі основні принципи військового співробітництва та зобов'язалися: будувати свої відносини на принципах рівноправності і взаємної вигоди; не торкатися інтересів третіх держав; гарантувати збереження одержаних в рамках військового співробітництва відомостей, що складають державну та військову таємницю, а саме дозволяти передачу зазначених відомостей тільки з

письмової згоди відповідних органів іншої сторони; розбіжності в інтерпретації і виконанні положень угоди усувати шляхом взаємних консультацій та переговорів; надати додатково можливість змінювати, конкретизувати або доповнювати угоду протоколами, шляхом підписання їх сторонами; всі дії, які пов'язані із військовим співробітництвом, здійснювати з дотриманням законів країни перебування та у разі їх порушення винні особи нести будуть відповідальність за законами цієї сторони, якщо інше не передбачено міжнародно-правовими актами [19]. Основними напрямками військового співробітництва визнані: роззброєння та заходи з питань зміцнення довіри; співробітництво в забезпеченні взаємної європейської та міжнародної безпеки; військова економіка (виробництво озброєння і військової техніки (далі – ОВТ), пального, мастил та інших матеріальних засобів і забезпечення ними військ); співробітництво між ремонтними підприємствами; конверсія військової промисловості, демонтаж зброї і техніки; розбудова збройних сил і управління ними в мирний час; військові перевезення; науково дослідної та дослідно-конструкторської роботи (далі – НД і ДКР) у збройних силах; військова, військово-технічна та військово-

правова інформація; забезпечення в збройних силах; соціальні питання; житлове, фінансове, майнове, продовольче, медичне та інше [19].

Одночасно міністри оборони обох держав 17 грудня 1992 р. підписали чотири протоколи: *про домовленість між МО України та МО Білорусі про порядок переведу і звільнення осіб офіцерського складу, прапорщиків і мічманів (чинний міжнародно-правовий документ); про порядок підготовки офіцерських кадрів у військово-навчальних закладах (чинний міжнародно-правовий документ); про принципи використання повітряного простору, взаємодії військово-повітряних сил і засобів протиповітряної оборони (чинний міжнародно-правовий документ); про принципи взаємного технічного і тилового забезпечення їх Збройних Сил (чинний міжнародно-правовий документ)* [20–23].

Відповідно до протоколу *про домовленість між МО України та МО Білорусі про порядок переведу і звільнення осіб офіцерського складу, прапорщиків та мічманів* встановлено, що згідно з положеннями угоди *про військове співробітництво* від 1992 р. сторони засвідчили взаємну зацікавленість у питаннях координації переведення та звільнення осіб офіцерського складу, прапорщиків і мічманів (далі – військовослужбовців). Сторони домовились щодо: *процедури і порядку переведення військовослужбовців, а також їх звільнення з військової служби; обміну об'єктивною інформацією про кількість військовослужбовців, які проходять службу в збройних силах України та Білорусі, а також тих, хто має право й бажання перевестись для подальшого проходження служби в іншу державу; надання відомостей, які підтверджують службу у пільгових районах та про інші пільги військовослужбовців; визнання дійсними присвоєних військових звань, нагороджень державними нагородами, дипломів про освіту і документів про проходження військової служби у збройних силах колишнього СРСР, України та Білорусі; здійснення вибору місця проживання при звільненні з військової служби* [20].

У протоколі *про порядок підготовки офіцерських кадрів у військово-навчальних закладах* визначено про здійснення погоджувальних дій щодо підготовки офіцерських кадрів, за замовленням, які були

розпочаті з набору 1992 р. на договірній основі українськими та білоруськими військово-навчальними закладами (далі – ВНЗ), відповідно військових кадрів для Збройних Сил (далі – ЗС) України та ЗС Білорусі. Положеннями протоколу було встановлено наступне: *надання права безкоштовного продовження та закінчення навчання в ВНЗ і в науково-дослідницьких установах, особам, що вступили до 1992 р.; процедури розробки та зміст річних планів прийому для навчання в ВНЗ курсантів, слухачів, ад'юнктів і докторантів; відповідальність за підбір кандидатів; здійснення фінансових розрахунків, пов'язані з реалізацією протоколу; порядку та правил поведінки в державі перебування під час навчання; визнання еквівалентності документів з питань освіти українських та білоруських ВНЗ на території своїх держав; порядку присвоєння першого офіцерського звання* [21].

У протоколі *про принципи використання повітряного простору, взаємодії військово-повітряних сил (далі – ВПС) і засобів протиповітряної оборони (далі – ППО)*, спираючись на положеннях угоди *про військове співробітництво* від 1992 р., сторони домовились про збереження порядку використання повітряного простору, а також на взаємовигідних умовах використовувати аеродромні мережі, полігони, системи зв'язку, інформаційне та інші види забезпечення, об'єкти інфраструктури частинами ВПС і ППО сторін до прийняття відповідного національного законодавства. Додатково домовилися, що: *продовжуватимуть взаємодію сил і засобів ВПС і ППО та співробітництво у сфері обміну інформацією з питань повітряно-космічної обстановки; надавати допомогу повітряним суднам, які потрапили в аварійну ситуацію або втратили орієнтацію; попереджувати випадки угону або захоплення повітряних суден; на договірній основі використовувати аеродроми (запасні) для проведення планових польотів і перельотів, пунктів управління (далі – ПУ), авіаційних баз і полігонів для підготовки льотного складу, авіації як контрольних цілей для перевірки чергових сил ППО та оперативної підготовки. Договірні сторони зобов'язалися своєчасно інформувати щодо повітряної обстановки в 25-кілометровій прикордонній смузі. У протоколі засвідчено намір збереження і удосконалення*

систем зв'язку між ПУ МО України та ПУ МО Білорусі. Додатково сторони зобов'язалися надавати одна одній технічну допомогу у ремонті та поновленні авіаційної техніки та засобів ППО, а також здійснювати гарантійне їх обслуговування на ремонтних підприємствах й технічне супроводження [22].

Відповідно до протоколу *про принципи взаємного технічного і тилового забезпечення їх Збройних Сил* сторони зобов'язалися посилити співробітництво, ґрунтуючись на положеннях угоди *про військово-співробітництво* від 1992 р. і домовилися про *порядок і процедури здійснення військово-технічного співробітництва* (далі – ВТС), враховуючи існуючу кооперацію у виробництві та постачанні озброєння та військової техніки (далі – ОВТ), конструкторській і експлуатаційно-технічній документації; дотримання умов стандартизації та уніфікації ОВТ; здійснення НД і ДКР; надання технічної допомоги для поновлення та ремонту ОВТ; передачі ОВТ, що ремонтуються; взаєморозрахунків щодо забезпечення військ, військових перевезень і послуг транспортних організацій, постачання пального і мастилами, тощо; використання і зберігання каналів зв'язку між ПУ МО України і ПУ МО Білорусі; надання аеродромних послуг для літальних апаратів збройних сил та інших послуг пов'язаних з екіпажами повітряних суден; забезпечення команд та підрозділів, які знаходяться у відрядженні на території України і Білорусі; здійснення санаторно-курортного лікування і відпочинку військовослужбовців, які проходять військову службу, осіб офіцерського складу запасу і перебуваючи у відставці, а також членів сімей військовослужбовців [23].

У березні 1993 р. відбувся офіційний візит міністра оборони України до Мінська. За результатами переговорів українська і білоруська сторони підписали *Протокол про співробітництво між МО України та МО Білорусі в галузі військової топографії і геодезії* (чинний міжнародно-правовий документ) [24]. Відповідно до протоколу передбачено співробітництво за такими напрямками: проведення топографо-геодезичних і картографічних робіт; підготовка та видання карт, атласів та іншої картографічної продукції; виготовлення приладів та устаткування;

обмін матеріалами аерокосмічних зйомок, топографо-геодезичних і картографічних робіт іншими напрямками за взаємною домовленістю. Для імплементації протоколу конкретні заходи здійснюватимуться відповідно до планів співробітництва [24].

У січні 1995 р. міністр оборони Білорусі відвідав Київ з робочим візитом. За результатами переговорів міністри оборони підписали *Протокол про організацію військових міждержавних залізничних перевезень і розрахунків за них* (чинний міжнародно-правовий документ) [25]. Підставою укладання протоколу були: положення *Угоди про принципи та порядок виконання військових перевезень між державами-учасниками Співдружності Незалежних Держав* (далі – СНД), (підписано 1992 р. у Ташкенті), *Рішення Ради Міністрів оборони СНД про порядок і організацію військових міждержавних залізничних перевезень*, (підписано 4 листопада 1992 р. у Москві), а також положеннями статей 7 і 8 *Протоколу про принципи взаємного технічного та тилового забезпечення їх збройних сил*, (підписано 17.12.1992 р.). Протоколом на двосторонній основі врегульовано питання, пов'язані з міждержавними залізничними перевезеннями військових ешелонів, транспортів, команд ЗС України та ЗС Білорусі, а також порядок розрахунків за перевезення військовослужбовців, членів їх сімей та домашніх речей. Угодою передбачено виконання перевезень: з України до чи транзитом через територію Білорусі; з Білорусі до України чи транзитом через територію України [25]. У свою чергу угодою Білорусі врегульовані наступні питання щодо: порядку планування військових перевезень і управління військовими перевезеннями; обов'язків особового складу військових ешелонів, команд і військових варт для охорони та супроводження військових транспортів з питань матеріально-технічного забезпечення; процедури перевезення військ і військових вантажів через митний (державний) кордон України та Білорусі; розрахунку за транзитні військові перевезення по територіях України та Білорусі; переміщення військовослужбовців сторін для подальшого проходження служби в складі збройних сил іншої сторони; переміщення військовослужбовців сторін, які звільняються в запас або у відставку, а

також виплату коштів або видачу військових перевізних документів на перевезення до обраного місця проживання; перевезення членів сім'ї та домашніх речей до обраного військовослужбовцем при звільненні в запас або відставку постійного місця проживання [25].

У січні 1996 р. відбувся офіційний візит міністра оборони України В. Шмарова до Мінська. Під час зустрічі В. Шмарова з міністром оборони Білорусі Л. Мальцевим підписано *Протокол про розширення співробітництва у військовій галузі між МО України та МО Білорусі*, який набув чинності з дня підписання [26]. У ході візиту відбулися зустрічі Міністра оборони України з Президентом і Прем'єр-міністром Білорусі. У ході цих зустрічей обговорювалися питання двостороннього співробітництва, європейської безпеки, реформування збройних сил, співробітництва в рамках програми «Партнерство заради миру». Керівники оборонних відомств домовилися про доцільність обміну досвідом у питаннях утилізації ракетного палива і боєприпасів. Разом з тим, на зустрічах Міністра оборони Білорусі з Міністром оборони України, пленарних засіданнях делегацій міністерств оборони Білорусі і України і засіданнях робочих груп значно глибше обговорені: питання ВТС на взаємовигідній основі; контакти у військово-науковій галузі та підготовці військових кадрів; матеріально-технічного забезпечення збройних сил; взаємодії в галузі ППО, співробітництва ВПС Білорусі й України. Крім цього, сторони обговорили подальші напрями МВС: у військово-науковій галузі та підготовці військових кадрів; матеріально-технічне забезпечення збройних сил; співробітництва з реалізації технічних засобів служби тилу; здійснення бартерних угод з урахуванням можливостей сторін та до 1 квітня 1996 р. здійснити взаєморозрахунки за видане на заправку літаків пальне; санітарно-курортного забезпечення військовослужбовців, пенсіонерів ЗС Білорусі, членів їх родин у санаторіях МО України; співробітництво в галузі ППО і ВПС тощо. Зокрема досягнуто домовленості про проведення щорічних робочих зустрічей експертів для аналізу реалізації *протоколу про співробітництво в галузі ППО* та погоджено питання взаємного обміну відремонтованою технікою ППО на підприємствах

промисловості сторін, створення графіку спільного чергування (впродовж 1996 р.) радіотехнічних засобів ППО сторін у прикордонній зоні, а також положення про порядок обману інформацією про повітряну обстановку чергових сил. Міністри оборони домовилися про: *необхідність встановлення безпосередніх, дружніх зв'язків на рівні частин і об'єднань збройних сил України і Білорусі; визнання доцільним розширити взаємний обмін інформацією з питань положення в збройних силах України і Білорусі*. З цією метою визначилися про необхідність здійснювати регулярний обмін делегаціями військових журналістів і взаємний напрям добірок матеріалів і публікацій з військової та військово-політичної тематики між прес-службами оборонних відомств. Також, міністри оборони визнали за необхідне розширити контакти в галузі культури. З цією метою домовилися у 1996 р. здійснити обмін ансамблями ЗС України і ЗС Білорусі для виступів у військових частинах і з'єднаннях [26].

За результатами зустрічі міністрів оборони України і Білорусі у січні 1996 р. підписали чотири протоколи: *про домовленість про співробітництво в галузі ППО* (чинний міжнародно-правовий документ); *про порозуміння між МО України та МО Білорусі про порядок обміну інформацією з питань забезпечення польотів, надійності авіаційної техніки і виконання спільних НДР в інтересах авіації збройних сил* (чинний міжнародно-правовий документ); *про порядок заправки військових повітряних суден і взаєморозрахунки за видані пальне, мастильні матеріали, спеціальні рідини при посадках на військові аеродроми України і Білорусі* (чинний міжнародно-правовий документ); *про навчально-методичне і наукове співробітництво між військово-навчальними закладами і науково-дослідними установами ВПС України та Військовою академією Білорусі* (чинний міжнародно-правовий документ) [27–30].

У лютому 2004 р. під час офіційного візиту делегації України в Брест було підписано *Угоду між Україною та Білоруссю про взаємне забезпечення захисту державних секретів*, яка була ратифікована та набула чинності з 20 січня 2006 р. Метою укладання угоди було реалізація спільних інтересів взаємного забезпечення захисту відомостей, що складають державні секрети України або

РБ, які передаються (одержуються) в процесі двостороннього співробітництва, та прагнення зміцнювати традиційні дружні стосунки і розвивати взаємовигідне співробітництво, а також взаємна заінтересованість у реалізації *Угоди про взаємне забезпечення збереження міждержавних секретів держав-учасниць СНД* від 1993 р. Предметом угоди є взаємне забезпечення захисту державних секретів. Уповноваженими органами щодо реалізації цієї Угоди були визначені: в Україні – Служба безпеки України, у Білорусі – Комітет державної безпеки. У питанні здійснення взаємодії Сторони домовилися *узгоджувати дії з уповноваженими органами сторін при розміщенні секретного замовлення; під час виконання секретного замовлення діяти безпосередньо в порядку, передбаченому національним законодавством сторін, і відповідним контрактом (договором) укладеним між ними* [16].

Практична реалізація домовленостей між оборонними відомствами з 1997–2004 рр. здійснювалася відповідно до планів двостороннього співробітництва. Проте, джерел, які підтверджують їх результати доволі обмежена кількість. Це питання частково вирішене завдяки виданням щорічника «Біла книга: оборонна політика України», що дозволило встановити поточний стан ЗС України, у т. ч. у сфері реалізації МВС України і Білорусі.

Фото 1. Офіційний візит міністра оборони України А. Гриценка до Бресту, травень 2006 р. [7].

Так під час проведення тактичного навчання батальйонного рівня «Cooperative Best Effort» на території Яворівського полігону, 19–30 черня 2005 р., залучалися від української сторони 540 військовослужбовців і представник від ЗС Білорусі як спостерігач.

Мета навчання – практичне виконання завдань за стандартами НАТО під час миротворчої (антитерористичної) операції [31, с.118].

У 2006 р. під час участі міністра оборони України А. Гриценка у статусі спостерігача в засіданні Ради міністрів оборони держав-учасниць СНД відбулась зустріч з міністром оборони Білорусі [32, с.59].

У травні 2006 р. відбувся офіційний візит міністра оборони України А. Гриценка до Бресту. За результатами переговорів підписано *Угоду між МО України та МО Білорусі про співробітництво в галузі санаторно-курортного лікування військовослужбовців та членів їхніх сімей* (чинний міжнародно-право-вий документ) [33]. Метою укладання угоди була взаємна зацікавленість сторін у поліпшенні якості санаторно-курортного лікування і організованого відпочинку військовослужбовців та членів їхніх сімей, та враховуючи те, що співробітництво між сторонами в галузі санаторно-курортного лікування військовослужбовців держав сторін та членів їхніх сімей здійснюватиметься з урахуванням принципів взаємної вигоди та відповідно до законодавства України та Білорусі [33]. Для реалізації положень угоди визначено коло уповноважених суб'єктів з української сторони – департамент охорони здоров'я МО України; з білоруської сторони – військово-медичне управління (далі – ВМУ) МО Білорусі. Для імплементації угоди міністри оборони погодилися про: *надання щорічно, до 1 листопада поточного року, одна одній інформацію щодо своїх можливостей з надання лікувально-профілактичних послуг у ВМУ і вартості санаторно-курорт-них путівок (далі – путівки) станом на 1 січня наступного року; виділяти одна одній путівки відповідно до заявок уповноважених органів сторін рівномірно по місяцях року; забезпечувати прийом, розміщення і лікування осіб, які прибули на лікування і відпочинок; не змінювати кількості осіб, які направляються на лікування та терміни заїздів по планових путівках без письмової згоди іншої сторони; взаємно визнавати висновки санаторно-відбірко-вих комісій і епікризи лікарів (лікарських комісій) ВМУ сторін* [33].

Фото 2. Підписання угоди міністрами оборони
А.М. Гриценко та генерал-лейтенантом
Л.С. Мальцевим, травень 2006 р. [7].

У листопаді 2006 р. у рамках офіційний візиту міністра оборони України А. Гриценка у Брест було підписано *Угоду між МО України та МО Білорусі про створення системи інформаційного обміну* (далі – СІО) (чинний міжнародно-правовий документ) [35]. Предметом угоди є створення СІО щодо: нормативно-правових актів зі створення, реформування і функціонування збройних сил; виконання договорів у військовій галузі; науково-технічних програм і проектів співробітництва в галузі військової науково-технічної інформації; зразків ОВТ, що знаходяться в експлуатації, пропонуються для розробки, модернізації, ремонту та продажу; проведення миротворчих операцій; нормативно-правових актів в галузі роззброєння і конверсії; формування інформаційних ресурсів спільного користування, що містять відомості про науково-дослідну, дослідно-конструкторську та військову діяльність установ, організацій, окремих військових вчених і фахівців сторін; спільного використання інформації щодо розвитку військової науки сторін. Сторони зобов'язалися протягом року з дня вступу в силу цієї угоди погодити структуру системи і порядок інформаційного обміну і, використовуючи власні інформаційні ресурси, організувати вихідні бази даних.

Договірно-правова основа МВС України та Білорусі станом на грудень 2006 р., складала з 18 двосторонніх актів. Протягом року підписано протокол про співробітництво щодо обміну нетаємних електронних карт.

Відповідно до плану двостороннього співробітництва МО України та МО Білорусі

виконанно 20 заходів, зокрема у сфері спільної підготовки військовослужбовців для участі в миротворчих операціях. Відповідно до плану двостороннього співробітництва МО України та МО Білорусі на 2007 р. сплановано близько 30 спільних заходів [32, с.59].

Разом з тим, у 2006 р. на виконання Віденського документа від 1999 р. двостороннього договору України з Білоруссю та відповідно до Плану верифікаційної діяльності України представники МО України відвідали авіаційні бази і сухопутні об'єкти у Білорусі [32, с.62].

У грудні 2007 р. у рамках офіційного візиту прем'єр-міністра Білорусі до Києва було підписано *Угоду між Кабінетом Міністрів України і Урядом Білорусі про співробітництво в галузі безпеки польотів державних повітряних суден* (чинний міжнародно-правовий документ) [35]. Уряди України і Білорусі беручи до уваги положення *Договору про дружбу, добросусідство та співробітництво* від 1995 р., і ґрунтуючись на положеннях *Угоди про військове співробітництво* від 1992 р., і на підтвердження прагнення будувати свої відносини в дусі дружби та партнерської взаємодії, погодилися на спільну зацікавленість у забезпеченні безпеки польотів і ефективності заходів із запобігання авіаційним подіям, зважаючи на однотипність авіаційних парків, що експлуатуються, керуючись принципами взаємної довіри щодо порядку розслідування та запобігання авіаційним подіям і авіаційним інцидентам, визнаючи взаємну заінтересованість щодо удосконалення порядку розслідування і надання відомостей про авіаційні події та авіаційні інциденти українських і білоруських державних повітряних суден (далі – ДПА). Уряди двох держав домовилися здійснювати співробітництво на принципах рівноправності, партнерства відповідно до норм міжнародного права і законодавства України та Білорусі. З метою реалізації положень цієї Угоди уповноваженими органами сторін визначено: від України – МО України; від Білорусі – МО Білорусі. Уряди через свої уповноважені органи домовилися здійснювати: обмін інформацією про авіаційну подію протягом доби після такої події і про її причини – протягом 5 діб, після завершення розслідування; направлення одна одній інформацію про серйозний

авіаційний інцидент, у тому числі про пошкодження державного повітряного судна протягом 5 діб після його виявлення і про його причини – протягом 15 діб після завершення розслідування; передачу одна одній кожне півріччя інформацію про авіаційні події та серйозні авіаційні інциденти з пошкодженням ДПА, авіаційні інциденти; одна одній допомогу в проведенні НДР з питань безпеки польотів. При проведенні спільних навчань спільними групами контролю здійснювати контроль за дотриманням вимог безпеки польотів ДПА. Порядок створення і роботи спільних груп контролю надали право визначати уповноваженими органами сторін і оформляти окремими протоколами. Сторони зобов'язалися забезпечити проведення розслідування спільною комісією: авіаційних подій; авіаційних інцидентів; серйозних авіаційних інцидентів з пошкодженням ДПА; до яких залучено авіаційний персонал держав сторін відповідно до національного законодавства держав. Правила створення спільних комісій та порядок розслідування зазначених авіаційних подій і авіаційних інцидентів визначати окремою угодою між уповноваженими органами сторін. Сторони домовилися забезпечити надання одна одній допомоги у розслідуванні авіаційних подій та авіаційних інцидентів шляхом залучення фахівців та літаючих лабораторій сторін за наявності таких можливостей. При реалізації угоди уповноважені органи сторін зобов'язалися забезпечити захист інформації, що містить дані, які становлять державні секрети сторін відповідно до Угоди про взаємне забезпечення захисту державних секретів від 2004 р. [35].

Протягом 2007 р. відповідно до Плану двостороннього співробітництва МО України та МО Білорусі проведено 21 захід МВС, серед пріоритних були: взаємодія у підготовці сил спеціального призначення та інженерних підрозділів; обмін викладачами вищих військових навчальних закладів; миротворча та наукова діяльність [36, с.87].

У період 11–18 липня 2008 р. на Яворівському загальновійськовому полігоні проведено двостороннє українсько-білоруське тактичне навчання. Під час навчання відпрацьовувалися спільні дії у зоні відповідальності миротворчого контингенту. Склад учасників: від України – 35 військовослужбовців у складі парашутно-десантного підрозділу; від Білорусі – взвод

миротворчої роти окремої гвардійської механізованої бригади [37].

У травні 2009 р. у рамках візиту міністра оборони України Ю. Єханурова до Мінська підписано Угоду між МО України та МО Білорусі щодо обміну інформацією про польоти повітряних суден від 18 травня 2009 р. (чинний міжнародно-правовий документ) [38]. Враховуючи положення угоди про співробітництво в галузі безпеки польотів державних повітряних суден від 2007 р., ґрунтуючись на положеннях угоди про військове співробітництво від 1992 р., та беручи до уваги положення протоколу про домовленість про співробітництво в галузі ППО від 1996 р., договірні сторони домовилися зміцнити та в подальшому розвивати співробітництво між оборонними відомствами. Також визначили такі ПУ, а саме: в Україні – КЦ ПС ЗС України, КП ПвК «Захід», «Центр» ПС ЗС України; в Білорусі – ЦКП ВПС і ВППО ЗС Білорусі, КП Західного ОТК ВПС і ВППО ЗС Білорусі [38]. Міністри оборони домовилися співпрацювати у сфері обміну інформацією про польоти повітряних суден з метою: взаємного оповіщення про всі заплановані польоти повітряних суден поблизу держкордону держав сторін; взаємного оповіщення про всі незаплановані польоти повітряних суден поблизу держкордону держав сторін, у тому числі, які виконують завдання щодо авіаційного пошуку та рятування, охорони держкордону держав сторін, надання медичної допомоги, охорони громадського порядку; взаємного оповіщення про не ідентифіковані польоти та порушення порядку використання повітряного простору на маршрутах польотів, що ведуть до держкордону держав сторін у повітряному просторі на відстані ближче 50 км від нього; взаємного оповіщення про перетин у повітряному просторі держкордону держав сторін повітряних суден; взаємного оповіщення про польоти повітряних суден під час виникнення з ними надзвичайних обставин (форс-мажорних обставин) на маршрутах польотів, що ведуть до держкордону держав сторін на відстані ближче 50 км від нього; надання допомоги повітряним суднам, які зазнали аварії або втратили орієнтування, а також надання їм інформації про запасні аеродроми; взаємного обміну, за відповідним запитом, аеронавігаційними даними та метеорологічною інформацією на

аеродромах, на які здійснюється запит; негайного інформування про викрадення повітряних суден або його захоплення з метою здійснення терористичного акту, вжиття взаємопогоджених заходів щодо протидії цьому повітряних суден; взаємного обміну інформацією про літерні польоти, які виконуються з перетином держкордону сторін [38].

Важливо зазначити про домовленість щодо взаємодію між ПУ відповідно до національного законодавства своїх держав, а саме: *вживати заходи щодо запобігання порушень держкордону в повітряному просторі, та порядку використання повітряного простору щодо не ідентифікованих польотів повітряних суден у повітряному просторі своїх держав; організовувати тренування чергових сил з ППО, у тримісячний термін після підписання цієї угоди поінформувати один одного щодо порядку взаємного обміну інформацією про польоти повітряних суден; організувати та здійснювати взаємодію між ПУ каналами зв'язку, у тому числі із застосуванням АСУ; здійснювати обмін інформацією між ПУ, радіообмін між екіпажами повітряних суден і наземними службами сторін і обмін кореспонденцією російською або англійською мовами. За письмовою згодою обох сторін угода може бути змінена. Зміни та доповнення оформляються протоколами, які становитимуть невід'ємну частину угоди, і набуватимуть чинності в порядку, визначеному статтею 7 цієї Угоди [38].*

У 2010 р. після тривалої перерви були проведені спільні навчання і тренування з підрозділами ЗС Білорусі. Загалом відповідно до Плану двостороннього МВС здійснено 17 заходів, що складало 14% від загальних заходів МВС МО України та займало сьоме місце надав «перевагу» США (88), Великобританії (44), Канада (26), Російська Федерація (далі – РФ) (25), Литва (22), ФРН (18) [40, с.33]. Протягом року були проведені тренування чергових підрозділів ППО з перетинанням держкордону літаками збройних сил і двостороннє тактичне навчання. Тривала робота з договірно-правового врегулювання створення та діяльності спільного українсько-білоруського інженерного батальйону, призначеного для проведення спільних дій з ліквідації наслідків аварій і катастроф природного та техногенного характеру [40, с.55].

У 2011 р. українсько-білоруське двостороннє співробітництво займало шосте місце серед загальної кількості заходів МВС України [40, с.56]. Усього було виконано 16 заходів відповідно до плану двостороннього співробітництва на 2011 рік. Розширено співпрацю у двосторонніх і багатосторонніх навчаннях («Безпечне небо», «Рапід Трайден–2011», «Центр–2011») та українсько-білоруське навчання чергових сил з ППО [40, с.57].

Так, 8 червня 2011 р., у повітряному просторі в межах відповідальності за місцями дислокації чергових сил ППО, проведено українсько-білоруське навчання із залученням чергових сил ППО ПС ЗС України та ВПС і ВПО Білорусі. Мета навчання полягала в удосконаленні взаємодії чергових сил з ППО під час виконання завдань бойового чергування. Склад учасників: від України залучалися 150 військовослужбовців чергових сил радіотехнічних бригад і дивізіонів зенітних ракетних військ, пунктів наведення авіації, 6 од. літаків; від Білорусі – 10 од. літаків [40, с.80].

У період 3–8 жовтня 2011 р. на полігоні сухопутних військ «Широкий Лан» проведено тристороннє українсько-білорусько-російське навчання механізованих підрозділів. Мета навчання полягала в удосконаленні тактичної взаємодії під час виконання бойових завдань механізованими підрозділами. Склад учасників: від України – 90 військовослужбовців; від Білорусі – 32 військовослужбовців, від РФ – 74 військовослужбовців [40, с.80].

У період 14–23 вересня 2011 р. на території РФ українські та білоруські військовослужбовці брали участь в оперативно-стратегічному навчанні «Центр». Мета навчання полягала у відпрацюванні завдань у складі багатонаціональних військових контингентів під час миротворчих операцій [40, с.80].

У 2012 р. спостерігається зменшення активності українсько-білоруського військового співробітництва порівняно з попередніми роками, а співробітництво залишилося переважно у сфері миротворчої діяльності [41, с.50-51]. У період 23–27 липня 2012 р. на полігоні сухопутних військ «Широкий Лан» проведено тристороннє українсько-білорусько-російське тактичне навчання «Слов'янська співдружність–2012». Мета навчання полягала в удосконаленні

тактичної взаємодії під час виконання завдань у складі механізованих підрозділів. Склад учасників навчання: від України – 140 військовослужбовців; від Білорусі – 74 військовослужбовці; від РФ – 101 військовослужбовець [41, с.71].

У 2013 р. МВС України з Білоруссю виконувалося відповідно до плану двостороннього співробітництва. Проведено 22 заходи двостороннього співробітництва, що посіло шосте місце двостороннього співробітництва з оборонними відомствами держав світу, надав «перевагу» США (118), РФ (97), Польщі (36), Великобританії (31) і Туреччині (23). До основних напрямів належало проведення: заходів на рівні військово-політичного керівництва; українсько-білоруське навчання із залученням чергових сил ППО; утилізація боєприпасів та їх компонентів, вивільнення збройних сил від надлишкового майна [42, с.53].

Так, 30 жовтня 2013 р., у повітряному просторі в межах відповідальності за місцями дислокації чергових сил ППО проведено українсько-білоруське навчання із залученням чергових сил ППО ПС ЗС України та ВПС і ВПО Білорусі. Мета навчання полягала в удосконаленні взаємодії чергових сил з ППО під час виконання завдань бойового чергування. Склад учасників навчань: від України залучалися 100 військовослужбовців чергових сил радіотехнічних бригад і дивізіонів зенітних ракетних військ, пунктів наведення авіації, 3 од. літаків; від Білорусі – 3 од. літаків [42, с.72].

У період 1–10 липня 2013 р. на території РФ проведено тристороннє українсько-білорусько-російське тактичне навчання «Слов'янська співдружність–2013». Мета навчання полягала в удосконаленні тактичної взаємодії під час виконання завдань у складі механізованих підрозділів. Склад учасників навчання: від України – 76 військовослужбовців; від Білорусі – 107 військовослужбовців; від РФ – 161 військовослужбовець [41, с.72]. У рамках імплементації міждержавної угоди щодо заходів зміцнення довіри та безпеки проведено робочі зустрічі представників МО України та МО Білорусі [41, с.55].

Дослідження договірно-правової основи військового співробітництва України з Білоруссю у 1992–2013 рр. і змістом укладених договірно-правових документів розкрито загальні риси двостороннього

співробітництва за різними формами та їх особливості, що дозволяє зробити такі висновки:

договірно-правова основа українсько-білоруського військового співробітництва за воєнно-політичним, військовим і військово-технічним напрямками створена та дозволяє ефективно розвивати відносини;

еволюція воєнно-політичного діалогу на рівні президентів (керівників оборонних відомств) розвивалася поступово. Особливістю її є суттєвий вплив зовнішніх і внутрішньополітичних чинників. Схематично, на наш погляд, еволюцію цього діалогу умовно можна розділити на три періоди: перший (1994–2004 рр.) – має перманентний характер, з високим рівнем інтенсивного діалогу; другий (2004–2009 рр.) – зменшення інтенсивності заходів на вищому воєнно-політичному рівні внаслідок внутрішньополітичних, економічних та інших чинників; третій (2010–2013 рр.) – активізація воєнно-політичного діалогу;

військове співробітництво за 20 років має розгалужену систему договірно-правової основи, що визначена воєнно-політичним керівництвом обох держав і знайшло своє відображення в міжнародних договорах (угоди, протоколи). Особливістю договірно-правової системи є укладання двосторонніх міжвідомчих договорів з ієрархічною моделлю тобто основною є угода про військове співробітництво та протоколи, що укладалися в рамках реалізації спільних інтересів, що мають прямий зв'язок і посилення до неї. У свою чергу, угода про військове співробітництво має пряме посилення на договір між УРСР і БРСР від 19 грудня 1990 р. який за актуальністю застарів з огляду на прийнятий у 1995 р. Українсько-білоруський договір про дружбу, добросусідство та співробітництво. Разом з тим, міждержавна угода про співробітництво в галузі безпеки польотів державних повітряних суден має пряме посилення до міжвідомчих договорів як першоджерело, що, на нашу думку, є неприйнятним. Імплементація здійснювалася відповідно до планів двостороннього співробітництва на відповідний рік, які затверджувалися міністрами оборони або уповноваженими ними посадовими особами. За аналізом договірно-правової основи військового співробітництва можна виокремити наявність основних напрямів співробітництва:

миротворча діяльність; військові навчання; співробітництво з питань ППО та обміну інформацією про повітряну обстановку; військові перевезення; соціальні питання тощо;

договірно-правова основа ВТС дозволила

створити механізми регулювання пріоритетних напрямів співробітництва та через План військово-технічного співробітництва здійснювати планування заходів на перспективу та спільні робочі групи узгоджувати відповідні заходи.

Список використаної літератури

1. Сотрудничество Республики Беларусь и Украины в новых геополитических условиях / Г. Максак, Д. Юрчак. – М.: Фонд им. Фридриха Эберта. – 41 с.: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.fes.kiev.ua>
2. Белоруссия и Украина: История и культура. Ежегодник 2005-2006 / Гл. ред. Б.Н. Флоря. – М.: Индрик, 2008. – 424 с.
3. Воєнна безпека України на межі тисячоліть / Г.М. Перепелиця, С.О. Дмитров, В.С. Корендович, О.О. Нестеров, А.М. Павленко, А.А. Соболев; Нац. ін-т стратег. досліджень. – К.: Стилюс, 2002. – 394 с.
4. *Василишин С.* Історичні передумови та періодизація розвитку сучасних українсько-білоруських відносин (1991–2014 рр.) // Україна–Європа–Світ: зб. наук. праць Тренопіл. нац. педагог. ун-т ім. Володимира Гнатюка: Серія: Історія, міжнародні відносини. – 2017. – №4. – С.143-151.
5. Внешняя политика Республики Беларусь (1991–2015 гг.) / А.В. Тихомиров. – Мн.: БГУ, 2017. – 208 с.
6. *Тихомиров А.В.* Белорусско-украинские отношения в 1991–2009 гг. // Труды факульт. междунар. отношений: науч. сборник; ред. колл.: В.Г. Шадурский [и др.]. – Мн.: Тесей, 2010. – Вып. I. – С.43-46.
7. *Ціхаміраў А.В.* Беларуско-ўкраінскія адносіны ў 1991–2006 г. // Беларускі гістарычны часопіс. – 2007. – №2. – С. 3-10.
8. Договір між Українською Радянською Соціалістичною Республікою і Білоруською Радянською Соціалістичною Республікою – двостороння міждержавна угода, [від 29 грудня 1990 р. №112/011], чинний від 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – №48. – Ст.410.
9. Протокол про обмін Грамотами про ратифікацію Договору між Українською Радянською Соціалістичною Республікою і Білоруською Радянською Соціалістичною Республікою, [від 29 грудня 1990 р. №112/011], чинний від 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – №48. – Ст.410.
10. Галузевий державний архів Міністерства оборони (далі – ГДА МО) України, ф.3697, оп.34747, спр.19, арк.365-388 [Звітування за результатами першої зустрічі урядової делегації України та Респ. Білорусь].
11. Українсько-білоруський договір про дружбу, добросусідство та співробітництво 1995 року, [від 17 липня 1995 р. №121-122], чинний від 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – №48. – Ст.410.
12. ГДА МО України, ф.3697, оп.34747, спр.18, арк.427-436 [Листування з питання під час оформлення державного кордону між Україною та Респ. Білорусь].
13. Договір між Україною і Республікою Білорусь про державний кордон [від 12 травня 1997 р. №112/004 (договір ратифіковано Законом №491/97-ВР від 18.07.97)], чинний від 18.06.2013 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – №66. – Ст.466.
14. *Вдовенко С.М., Максак Г.А.* Состояние и перспективы развития двусторонних украинско-белорусских отношений : Ч. 1 : [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://www.experts.in.ua/baza/analytic/index.php?ELEMENT_ID=47909
15. *Мальцев Л.С.* Вооруженные Силы Республики Беларусь: история и современность. – Мн.: Асобны Дах, 2003 – 245 с.
16. Закон України “Про ратифікацію Угоди між Україною та Республікою Білорусь про взаємне забезпечення захисту державних секретів” [від 19 лютого 2004 р. №3000-IV] // Офіційний вісник України. – 2005. – №45. – Ст.16.
17. Концепция международного военного сотрудничества Министерства обороны Республики Беларусь, утверждена приказом Министра обороны Республики Беларусь от 10 ноября 2010 г. №1010 : [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://www.mil.by/ru/military_policy/international/
18. *Лукашенко О.В.* Столетия совместной истории // Народный депутат: наук. журнал. – 2013. – №93 : [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://nardepjournal.com/article/2013/93/>
19. Угода між Міністерством оборони України та Міністерством оборони Республіки Білорусь про військове співробітництво [від 17 грудня 1992 р., міжвідомчий міжнар. документ № 112/067], чинний // Офіційний вісник України. – 2005. – №12 – Ст.240.
20. Протокол про домовленість між Міністерством оборони України та Міністерством оборони Республіки Білорусь про порядок переведу і звільнення осіб офіцерського складу, прапорщиків та

мічманів, [від 17 грудня 1992 р. № 112/070] міжнар.-прав. документ, чинний // Офіційний вісник України. – 2005. – №12. – Ст.283.

21. Протокол про домовленість між Міністерством оборони України та Міністерством оборони Республіки Беларусь про порядок підготовки офіцерських кадрів у військово-навчальних закладах [від 17 грудня 1992 р. №112/069], міжвідомчий міжнар.-прав. документ, чинний // Офіційний вісник України. – 2005. – №12. – Ст.281.

22. Протокол про домовленість між Міністерством оборони України та Міністерством оборони Республіки Беларусь про принципи використання повітряного простору, взаємодії Військово-повітряних сил та засобів Протиповітряної оборони [від 17 грудня 1992 р. №112/068], чинний // Офіційний вісник України. – 2005. – №12. – Ст.280.

23. Протокол про домовленість між Міністерством оборони України та Міністерством оборони Республіки Беларусь про принципи взаємного технічного і тилового забезпечення їх Збройних Сил, [від 17 грудня 1992 р. №112/071], міжнар.-прав. документ, чинний // Офіційний вісник України. – 2005. – №12. – Ст.285.

24. Протокол про співробітництво між Міністерством оборони України та Міністерством оборони Республіки Беларусь в галузі військової топографії і геодезії [від 29 березня 1993 р.], міжнар.-прав. документ, чинний // Офіційний вісник України. – 2005. – №22. – Ст.380.

25. Протокол між Міністерством оборони України та Міністерством оборони Республіки Білорусь про організацію військових міждержавних залізничних перевезень та розрахунків за них [від 18 січня 1995 р.], міжнар.-прав. документ, чинний // Офіційний вісник України. – 2007. – №36. – Ст.41.

26. Протокол про розширення співробітництва у військовій галузі між Міністерством оборони України і Міністерством оборони Республіки Білорусь [від 18 січня 1995 р.], міжнар.-прав. документ, чинний // Офіційний вісник України. – 2007. – №97. – Ст.64.

27. Протокол про домовленість між Міністерством оборони України та Міністерством оборони Республіки Білорусь про співробітництво в галузі протиповітряної оборони [від 31 січня 1996 р.], міжнар.-прав. документ, чинний // Офіційний вісник України. – 2007. – №97. – Ст.60.

28. Протокол про порозуміння між Міністерством оборони України та Міністерством оборони Республіки Білорусь про порядок обміну інформацією з питань забезпечення польотів, надійності авіаційної техніки і виконання спільних науково-дослідних робіт в інтересах авіації збройних сил [від 31 січня 1996 р.], міжнар.-прав. документ, чинний // Офіційний вісник України. – 2007. – №98. – Ст.82.

29. Протокол між Міністерством оборони України та Міністерством оборони Республіки Білорусь про навчально-методичне і наукове співробітництво між військово-навчальними закладами і науково-дослідними установами Військово-Повітряних Сил України та Військовою академією Республіки Білорусь [від 31 січня 1996 р.], міжнар.-прав. документ, чинний // Офіційний вісник України. – 2007. – №98. – Ст.81.

30. Протокол між Міністерством оборони України та Міністерством оборони Республіки Білорусь про порядок заправлення військових повітряних суден і взаєморозрахунки за видані паливо, мастильні матеріали, спеціальні рідини при посадках на військові аеродроми України і Республіки Білорусь [від 31 січня 1996 р.], міжнар.-прав. документ, чинний // Офіційний вісник України. – 2007. – №97. – Ст.62.

31. Біла книга 2005: оборонна політика України. – К.: Заповіт, 2006. – 133 с.

32. Біла книга 2006: оборонна політика України. – К.: Військо України, 2007. – 95 с.

33. Угода між Міністерством оборони України і Міністерством оборони Республіки Білорусь про співробітництво в галузі санаторно-курортного лікування військовослужбовців та членів їх сімей [від 25 травня 2006 р.], міжнар.-прав. документ, чинний // Офіційний вісник України. – 2007. – №35. – Ст.209.

34. Угода між Міністерством оборони України і Міністерством оборони Республіки Білорусь про створення системи інформаційного обміну [від 23 листопад 2006 р.], міжнар.-прав. документ, чинний // Офіційний вісник України. – 2007. – №7. – Ст.184.

35. Угода між Кабінетом Міністрів України і Урядом Республіки Білорусь про співробітництво в галузі безпеки польотів державних повітряних суден [від 10 грудня 2007 р.], міжнар.-прав. документ, чинний // Офіційний вісник України. – 2008. – №14. – Ст.58.

36. Біла книга 2007: оборонна політика України. – К.: Військо України, 2008. – 119 с.

37. Біла книга 2008: оборонна політика України. – К.: Військо України, 2009. – 99 с.

38. Угода між Міністерством оборони України та Міністерством оборони Республіки Білорусь щодо обміну інформацією про польоти повітряних суден [від 18 травня 2009 р.], міжнар.-прав. документ №112/151, чинний // Офіційний вісник України. – 2009. – №43. – Ст.170.

39. Біла книга 2010: Збройні Сили України. – К.: Військо України, 2011. – 74 с.

40. Біла книга 2011: Збройні Сили України. – К.: Військо України, 2012. – 83 с.

41. Біла книга 2012: Збройні Сили України. – К.: Військо України, 2013. – 73 с.

42. Біла книга 2013: Збройні Сили України. – К.: Військо України, 2014. – 74 с.

43. Угода між Урядом України та Кабінетом Міністрів Республіки Білорусь про військово-технічне

співробітництво, [від 16 грудня 1994 р.], міжнар.-прав. документ №112/111, чинний // Офіційний вісник України. – 2007. – №16. – Ст.132.

44. Угода між Урядом України та Урядом Республіки Білорусь про взаємні поставки у 1995 році озброєння, військової техніки, інших матеріальних засобів та надання послуг для потреб оборони та безпеки, [від 16 грудня 1994 р.], міжнар.-прав. документ №112/020, чинний : [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/112_020.

45. Протокол про наміри в галузі військово-технічного співробітництва між Міністерством оборони України і Міністерством оборони Республіки Білорусь [від 31 січня 1996 р.], міжнар.-прав. документ №112/123, чинний // Офіційний вісник України. – 2007. – №98. – Ст.84.

Отримано: 23.12.2017 р.

УДК 355.354:358.423:94(47)“1914/1916”

Фещенко А.Л., кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Державного науково-випробувального центру Збройних Сил України (м. Чернігів)

ЗАРОДЖЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПРИСТРОЇВ АВІАЦІЙНОГО БОМБОВОГО ОЗБРОЄННЯ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті досліджується зародження та розвитку пристроїв авіаційного озброєння в Російській імператорській армії в роки Першої світової війни, визначено фактори, що впливали на цей процес. Доведено, що з появою перших ефективних пристроїв для утримання та скидання бомб конструктори й інженери зосередились на напрямках підвищення їх надійності та безпеки, зменшення ваги та лобового супротиву. Сформувались тенденції їх подальшого розвитку. Поява нового обладнання спричинила певні зміни в конструкціях аеропланів. Відтворено історичні події, що супроводжували цей процес і сприяли йому. При розміщенні бомб у середині фюзеляжу літака (внутрішня підвіска) стали робити спеціальні (бомбові) відсіки для озброєння, де знаходились бомбові тримачі, які в польоті закривалися створками (стулками) та механізми підйому. Так зародився процес механізації підвіски бомб, адже часто стали використовувати бомби великого калібру, завантаження яких на аероплан було надто складним і тривалим процесом. При розташуванні бомб ззовні на конструкції аероплану (зовнішня підвіска) розроблялися окремі балочні тримачі на декілька бомб. Положення бомб при утримуванні перед скиданням однозначно було горизонтальним.

Ключові слова: Перша світова війна, авіація, авіаційні бомби, авіаційне бомбове озброєння, аероплани, бомбові відсіки, бомбові тримачі.

Від самого початку Першої світової війни аероплани зарекомендували себе як надійний засіб повітряного спостереження і поступово перебирали на себе ударні функції. Удари з повітря завдавали великих збитків противнику, що наголошувало на їх актуальності. Саме тому зростала і вимогливість до них. Для ефективного виконання завдань із завдання ударів по військам та об'єктам противника для аеропланів необхідні були спеціальні бомби, яких на той час ще не було. Це сприяло розвитку авіаційного бомбового озброєння, що стосувався удосконалення існуючих і створення нових типів бомб, збільшення їх калібру, поліпшення аеродинамічних характеристик і можливостей з ураження [1]. З появою нових бомб, набуття льотчиками певного бойового досвіду і, як наслідок, підвищення результативності повітряних ударів, до аеропланів стали висувати вимоги стосовно збільшення їх бомбового навантаження та дальності польоту, зручності та безпечності у транспортуванні та скиданні бомб.

Аероплани, які на той час були на озброєнні, ще не були пристосовані до перевезення та скидання бомб. Необхідно було мати не тільки спеціальне обладнання (для утримання бомб на борту – бомботримачі, для скидання бомб – бомбоскидувачі), але й певні зміни в конструкції аеропланів. З'ясувати як відбувався процес зародження та розвитку зазначених пристроїв, які фактори на нього впливали є метою даного дослідження.

Тематика розвитку пристроїв для утримання та скидання бомб з аеропланів не нова для істориків і дослідників. Серед відомих історичних праць слід відмітити дослідження радянського історика П. Дузь, які стали основою його праці “Історія повітроплавання і авіації в СРСР” [2]. Автор достатньо детально розкрив створення перших бомботримачів і бомбоскидувачів, висвітлив досвід їх застосування й основні недоліки. У той же час автор не ставив перед собою за мету безпосередньо дослідити процес зародження і розвитку пристроїв бомбового озброєння, визначити фактори, що

на нього впливали. Крім того, автор допустив, на наш погляд, ряд неточностей щодо опису пристроїв, на чому ми зупинимось далі, але результати його дослідження є дуже корисними для відтворення процесу розвитку авіаційного озброєння.

Цінними, на наш погляд, є праці безпосередніх учасників Першої світової війни – В. Ткачева [3], М. Нікольського [4] та ін. У них наведені досить цікаві і корисні для нашого дослідження спогади ветеранів Першої світової війни, що дозволяє відтворити події та динаміку розвитку пристроїв авіаційного озброєння.

Але головне, на що ми хотіли б звернути увагу, це відсутність цілісних історичних праць щодо обраної нами теми, без чого складно скласти повну уяву щодо процесу розвитку авіації в роки Першої світової війни.

Ідея завдання повітряних ударів з аеропланів по наземним об'єктам на початку війни була ще нова, а тому питання, в якому положенні та в яких місцях на борту аероплана необхідно розміщувати бомби залишалися відкритими. Льотчик, зазвичай, тримав бомбу на колінах і в потрібний момент викидав її на противника. При цьому, він одночасно мав керувати аеропланом, стежити за повітряною обстановкою, контролювати об'єкт удару. Як наслідок, ефективність бомбардування була низькою і залежала, переважно, від досвіду та навичок льотчика. Тому, практично від самого початку застосування аеропланів для повітряного бомбардування виникла проблема у визначенні способів утримування та скидання бомб.

Одна із перших спроб використати для утримання бомби на борту літака та її скидання спеціальний пристрій відбулася на Східному фронті в жовтні 1914 р., коли з літака «Ньюпор» льотчик Російської імператорської армії скинув на позиції противника бомбу, яка була підвішена до літака за допомогою сиром'ятних ременів [2, с.241]. Це був перший примітивний спосіб але його ідея була чіткою та зрозумілою – бомба повинна утримуватись «на» або «в» літаку і в необхідний момент по команді льотчика відділятися від літального апарата.

Безпосередньо в авіачастинах, на заводах, які виготовляли аероплани, механіки, техніки, інженери та конструктори стали пропонувати власні ідеї і пристрої для скидання бомб, які називали «бомбометами». Один із перших

таких бомбометів розробив інженер Л. Шкульник. Бомбомет його системи виготовляли з тришарової березової фанери, що мав вигляд циліндричної труби і великі габарити (довжину 640 мм і діаметр 193 мм). Першими цими бомбометами стали оснащувати аероплани, що виготовляли на літакобудівному заводі акціонерного товариства повітроплавання «В.А. Лебедев». На аероплан встановлювали по 4 бомбомети, кожен з яких мав утримувати одну бомбу у вертикальному положенні. Бомби, які мали стабілізатор великого діаметру, в бомбомет не поміщалися, тому їх продовжували викидати з аероплана вручну.

Деякі дослідники бомбомет Л. Шкульника відносять до касетного типу [2], зокрема радянський історик П. Дузь зазначає, що «такий бомбомет касетного типу виготовляли з тришарової фанери у вигляді циліндричної труби і являв собою дуже громіздку споруду, яка мала гнізда для чотирьох бомб». Вважаємо, що таке твердження автора не дозволяє зрозуміти суть зазначеного пристрою. Якщо називати цей бомбомет касетним, то слід зазначити в описі, що він має чотири циліндричних труби, в іншому випадку коректніше було б стверджувати, що на літак встановлювали 4 бомбомети, розраховані на одну бомбу кожен.

Виготовлені з фанери бомбомети Л. Шкульника в польових умовах швидко виходили з ладу – розклеювались, змінювали форму, в результаті чого бомби в них застрягали. Крім цього, великі розміри бомбомету значно збільшували лобовий супротив аероплану та знижували його швидкість. Тому, коли літак виконував суто розвідувальний політ, бомбомет, зазвичай, з нього знімали.

Ефективність бомбардування за допомогою бомбометів Л. Шкульника була низькою, що змусило шукати інші способи підвіски бомб на аероплан. Л. Шкульник працював конструктором на заводі «В.А. Лебедева» і коли виникла необхідність перетворити непристосований для транспортування бомб аероплан у засіб доставки бомб, сконструював вищеописаний бомбомет. Логіка конструктора була проста – бомб необхідно було взяти на борт якомога більше, а місця в літаку для них не було. Змінювати конструкцію аероплана не входило до його компетенції та можливостей, тому напрошувався перший висновок щодо їх розміщення зовні. Другий висновок щодо

положення бомб при утримуванні на аероплані ґрунтувався на їх вертикальній траєкторії падіння, до того ж, у вертикальному положенні на аероплані місця для бомб більше, ніж при їх горизонтальному утримуванні. Висновки і пропозиції Л. Шкульника й інших конструкторів бомбового озброєння на той час, у переважній більшості, мали сенс і логіку, хоча не були підкріплені ні теоретичними, ні практичними дослідженнями. До процесу створення засобів утримування та скидання бомб необхідно було долучати науку.

Наприкінці 1914 р. групою вчених під керівництвом професора М. Жуковського були проведені спеціальні комплексні дослідження різних способів скидання бомб з аероплану. Зокрема досліджували скидання бомб з вертикального та горизонтального положення при утримуванні на літаку. Крім того, вивчалась «поведінка» при скиданні та падінні бомб різних калібрів – малого, середнього та великого. За їх результатами було встановлено, що при вертикальному скиданні виникає коливання бомби відносно центра ваги, збільшується розсіювання та час падіння. При горизонтальній підвісці бомба має кути відставання у 2–3 рази менші, ніж при вертикальній, що робить цей спосіб значно ефективнішим. Головним висновком стало те, що для бомб малого калібру положення бомби перед скиданням не має значення, а для бомб середнього та великого калібру доцільно використовувати горизонтальне положення.

При виконанні вищезазначених досліджень М. Жуковський не залишив поза увагою напрямок конструкцій пристроїв для утримування та скидання бомб. Опис пропонованого ним пристрою надано в науковій праці «Бомбометание с аеропланов»: «... Ліве кільце утримує передню частину бомби, а правий диск з трьома лапками утримує стабілізатор; на фотографії диск на своєму шарнірі спустився донизу. До диску прикріплено палець, який не дає повертатись запобіжному пропелера, кільце має в середині шарнір, а знизу утримується штифтиком, який висувається льотчиком за допомогою важеля, який не видно на фото. Бомби більшого розміру вішають горизонтально на вушко, яке розміщене напроти центру ваги, причому для скидання висмикується штифт, який утримує вушко» [5, с.440].

Відтак, з 1915 р., з урахуванням

рекомендацій науковців, бомби на аеропланах стали розміщувати в горизонтальному положенні. Одним із перших зазначену тенденцію підтримав конструктор авіабомб капітан В. Орановський. На початку 1915 р. він сконструював бомбоутримувач балочного типу, основу якого складала металева балка, на яку підвішували в горизонтальному положенні авіабомбу. В носову частину бомби укручували кільце, в яке вставляли спеціальний стрижень з пружиною. Стрижень за допомогою пружини утримував носову частину бомби. Стабілізатор бомби зачіплювали до балки гачком. У льотчика в кабіні знаходилась ручка управління, яка через трос та систему роликів з'єднувалась зі стрижнем. У момент скидання ручку повертали, стрижень висмикувався, бомба займала вертикальне положення і падала донизу.

Серійний випуск балочних бомботримачів горизонтального типу організований на московському заводі «Дукс». Керівництво заводу 6 лютого 1915 р. отримало від Головного військово-технічного управління розпорядження: «Всі літальні апарати, які виготовляються Вашим підприємством, оснащати однією парою бомбометів системи капітана Орановського, зразок яких було Вам надіслано управлінням. Вартість пари бомбометів для бомб малого калібру 104 р. за пару, для бомб великого калібру в 2 та 3 пуди 136 р. за пару. Надалі до нового розпорядження належить оснащати апарати малими бомбометами» [6, арк.48].

Але, не зважаючи на появу нових бомбоскидувачів горизонтального типу, ще тривалий час, до 1916 р. включно, бомбоскидувачі системи Л. Шкульника встановлювали на аеропланах, що не сприяло результативності бойової роботи авіагонів. Зокрема пристроями вертикального скидання бомб оснащували літаки «Лебедь-12», що виготовляли на заводах Лебедева, та літаки «Вуазен», що випускали на підприємстві Терещенка в Києві. Авіапідприємства оснащували, переважно, аероплани, які на них випускали, бомбоскидувачами власної розробки та виготовлення. Процес централізованого випуску пристроїв та їх поставки на авіазаводи не був налагоджений.

Бомботримачів і бомбоскидувачів у бойових частинах катастрофічно бракувало, як і недостатньо було безпосередньо авіабомб. Льотчики продовжували скидати бомби

вручну та використовувати саморобні пристрої. Найпопулярнішим у військах був пристрій, виготовлений з металевої трубки з хомутом і гачком. Гачок утримував стабілізатор бомби, яку підвішували у вертикальному положенні, а хомут фіксував передню частину бомби. В момент скидання льотчик тягнув за трос, що знаходився в кабіні, як наслідок витягувався штир з хомута і бомба скидалася. Саме цей принцип став базовим у бомботримачі В. Ора-новського.

Розвиток пристроїв авіаційного озброєння значно активізувався з появою на фронті на початку 1915 р. важких повітряних кораблів «Илья Муромец». На початковому етапі бойового застосування бомби великого калібру вагою понад два пуди розташовували на кораблях «Илья Муромец» під фюзеляжем симетрично відносно поздовжньої вісі ближче до центру ваги літака. У подальшому на «Илья Муромецях» почали робити внутрішню підвіску. Бомби підвішували в спеціальних касетах, які вміщували по 5 бомб вагою від 10 фунтів до 3 пудів. До правого борту були закріплені спеціальні рейки, по яких пересувались касети. В полу розміщувався люк, закритий скляною кришкою, над яким знаходився курок, за допомогою якого відкривались замки на касетах з бомбами. Коли касету пересували вперед і бомба з'являлась точно над люком, відкидався замок і бомба летіла до цілі. Щоб не скинути бомбу при закритому люку зробили спеціальний запобіжник, який не дозволяв пересувати касету. Передбачили можливість скидати по одній або по дві бомби одночасно. У випадку, коли брали понад 5 бомб, ставили декілька касет одна за одною. Осколкові бомби з штирями не поміщалися в касетах, тому їх клали на підлогу та скидали через двері. Бомби вагою понад три пуди підвішували під фюзеляжем симетрично відносно продольної вісі ближче до центру ваги літака [4].

До 1916 р. авіація Російської імператорської армії так і не мала на озброєнні офіційно прийнятих ані бомботримачів, ані бомбоскидувачів встановленого типу. Це спричинило потребу відпрацювання вимог до зазначених пристроїв. Спеціально створена комісія при Управлінні повітряного флоту за результатами вивчення досвіду бойового застосування існуючих типів бомбоскидувачів 11 вересня 1916 р. сформулювала перші основні вимоги до пристроїв скидання бомб з

аеропланів. Відтак, такі пристрої:

«1. Повинні бути пристосовані, по можливості, для всіх типів бомб як фугасних, так і осколкових.

2. Повинні вивільняти бомбу при її горизонтальному положенні. Бомба повинна вивільнятися пристроєм одночасно в усіх точках підвіски, якщо їх декілька.

3. Апарати для скидання не повинні завдавати великого шкідливого супротиву. Розміщувати апарат бажано в гондолі або фюзеляжі аероплану. При розташуванні скидувача зовні аероплану всі його частини повинні мати невеликий супротив.

4. Бомба повинна бути розміщена у скидувачі головною частиною вперед, а стабілізатором – назад.

5. Скидувачі не повинні затримувати скидання бомби.

6. Пристрій, який законтрює пропелер детонатора бомби при її знаходженні в скидувачі, повинен бути надійним.

7. Скидувачі повинні мати по можливості найменшу вагу.

8. Повинні зручно та швидко встановлюватись на апарати, що знаходяться на озброєнні в загонах» [7, арк.6-7].

16 вересня 1916 р. вимоги до бомбоскидувачів були затверджені начальником Управління повітряного флоту і надіслані на авіазаводи. Прийняттям зазначених вимог було закладено основу подальшого розвитку окремого напрямку в авіатехніці – пристроїв авіаційного озброєння. Розпочався тривалий шлях пошуку та виготовлення ефективних, надійних і зручних пристроїв утримання та скидання бомб з аероплану.

Загальні вимоги до бомбоскидувачів заводи-виробники отримали, але не було затверджених зразків, що відповідали зазначеним вимогам. Конструювати нові власні пристрої не кожному заводу було під силу, а тому підприємства змушені були встановлювати на аероплани вже відомі застарілі конструкції Шкульника й Орановського. Крім того, впливали на такий стан справ відсталість та інертність до змін російської промисловості, і невимогливість військового керівництва. Так, наприклад, підприємства Лебедева, не зважаючи на відмову керівництва повітряного флоту від пристроїв вертикального відокремлення бомб від аероплану, навіть після отримання офіційних рекомендацій до 1917 р. не

перейшли на виготовлення пристроїв Орановського, а продовжували оснащувати літаки «Лебедь-ХІІ» бомбометами Шкульника, які раніше там виготовлялись.

У лютому 1917 р. успішно завершилися випробування бомбоскидувачів інженера Л. Колпакова-Мірошніченко. Особливістю нового пристрою було те, що бомба, завдяки спеціальному тросу, одночасно вивільнялася в усіх місцях підвіски. За допомогою бомбоскидувачів Колпакова бомби системи Орановського підвішували під фюзеляжем у районі центра ваги аероплана. Порядок підвіски бомб був такий: дві пудові бомби – по краях (загальна вага 32,76 кг), дві двадцятифунтові – в середині (загальна вага – 16,4 кг) [8, арк.11]. Бомбоскидувачі Колпакова могли встановлювати на всі типи аеропланів. Першими ними були оснащені аероплани «Лебедь-ХІІ».

У подальшому на аеропланах стали застосовувати різні пристрої для підвіски бомб, їх приведення в активний стан перед скиданням і безпосередньо самого скидання, що отримали назву пристрої авіаційного озброєння. Принципи їх функціонування, в основному, були схожі.

Отже, у період Першої світової війни відбулося зародження та розвиток пристроїв авіаційного озброєння, поява яких дозволила підвищити ефективність бомбардування, забезпечити зручність і безпеку екіпажу. Основними факторами, що вплинули на цей процес були:

тенденція до покладання на авіацію ударних функцій;

низька ефективність повітряних ударів на початковому етапі війни;

набуття досвіду повітряного бомбардування з аеропланів;

поява на фронті важких повітряних кораблів «Илья Муромец» та успішне виконання ними завдань по нанесенню повітряних ударів по військах і об'єктах противника;

розвиток авіаційного бомбового озброєння, авіатехніки та технологій;

досягнення авіаційної науки.

З появою перших ефективних пристроїв для утримання та скидання бомб конструктори й інженери зосередились напрямках підвищення їх надійності та безпеки, зменшення ваги та лобового супротиву. Сформувались тенденції їх подальшого розвитку. Поява нового обладнання спричинила певні зміни в конструкціях аеропланів. Так, при розміщенні бомб в середині фюзеляжу літака (внутрішня підвіска) стали робити спеціальні (бомбові) відсіки для озброєння, де знаходились бомбові тримачі, які в польоті закривалися створками (стулками) та механізми підйому. Так зародився процес механізації підвіски бомб, адже часто стали використовувати бомби великого калібру, завантаження яких на аероплан було дуже складним і тривалим процесом. При розташуванні бомб ззовні на конструкції аероплану (зовнішня підвіска) розроблялися окремі балочні тримачі на декілька бомб. Положення бомб при утриманні перед скиданням однозначно було горизонтальним.

Список використаної літератури

1. *Фещенко А.Л.* Розвиток авіаційного бомбового озброєння у роки Першої світової війни // Воєнно-історичний вісник. – 2016. – Вип. 3(21). – С.100-106.
2. *Дузь П.Д.* История воздухоплавания и авиации в России (июль 1914 г. – октябрь 1917 г.). – 3-е изд., доп. – М.: Машиностроение, 1989. – 336 с.
3. *Ткачев В.М.* Крылья России. Воспоминания о прошлом русской военной авиации. 1910 -1917 гг. / Вячеслав Ткачев – СПб: ГИЦ «Новое культурное пространство», 2007. – 640 с.
4. *Никольской С.Н.* Муромцы в бою: Подвиги русских авиаторов / Сергей и Михаил Никольские. – М.: Эксмо: Яуза, 2010. – 384 с.
5. *Жуковский Н.Е.* Собрание сочинений. – М.-Л.: Госиздат техн.-теорет. лит., 1949. – Т. 4. Аэродинамика. – 652 с.
6. Российский государственный военно-исторический архив (далее – РГВИА), ф.26, оп.4, д.426.
7. РГВИА, ф.26, оп.4, д.429.
8. РГВИА, ф.26, оп.4, д.430.

Отримано: 3.04.2018 р.

РОЗВИТОК ЗАЛІЗНИЧНОЇ АРТИЛЕРІЇ В НІМЕЧЧИНІ ТА РАДЯНСЬКОМУ СОЮЗІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

У статті проаналізовано розроблені та побудовані в Німеччині та Радянському Союзі у міжвоєнний період залізничні артилерійські системи. Порівняльний аналіз проведено за основними тактико-технічними характеристиками артилерійських установок; встановлено провідні центри з розробки та виробництва залізничних артилерійських установок; виявлено основні тенденції розвитку великокаліберної залізничної артилерії.

Ключові слова: великокаліберна артилерія, залізнична артилерійська установка, Німеччина, Радянський Союз.

Залізнична артилерія, що була на озброєнні армій провідних країн світу після Першої світової війни 1914–1918 рр., була представлена різними за типом озброєння (гармати, гаубиці, мортири) та калібром артилерійськими системами. Це зумовлене тим, що потреба в артилерійських установках великої потужності в умовах війни змушувала кожну країну використовувати наявні гармати берегової або корабельної артилерії.

Автор поставив за мету виявити спільні та відмінні риси між радянськими та німецькими залізничними артилерійськими системами, створеними у міжвоєнний період. Для цього проведено порівняльний аналіз німецьких і радянських артилерійських установок за основними тактико-технічними характеристиками.

Тогочасні залізничні артилерійські системи Й.М. Кириллов-Губецький [11, с.249] (полковник, заступник начальника Артилерійського управління Червоної армії) розділив на чотири категорії: перша – ті, що стріляють з будь-якої точки колії без будь-яких додаткових пристосувань. До неї належали бронепоезди та деякі гармати невеликого калібру (до 107-мм), встановлені на спеціальних залізничних платформах; друга – ті, що стріляють з будь-якої точки колії, але при пострілі ковзають або котяться по ній; третя – ті, що стріляють з будь-якої точки колії, але для пострілу опираються на ґрунт; четверта – ті, що тільки перевозяться залізницею, а для стрільби встановлюються на спеціальних підставках (тумбах).

У середині 1920-х років у СРСР вступила в дію програма переозброєння Червоної армії. Артилерійське управління Управління забезпечення Робітничо-селянської Червоної

армії (далі – РСЧА) упродовж 1925–1928 рр. здійснило інвентаризацію наявних зразків артилерійського озброєння. У складі бронепоезних частин Червоної армії під час Громадянської війни в Росії 1917–1922 рр. були виготовлені бронеплощини з морськими гарматами калібром 120–203-мм. Після закінчення громадянської війни близько 20 залізничних установок з 152-мм/45 (152-мм гармата з довжиною ствола 45 калібрів), 203-мм/40 і 203-мм/50 гарматами були передані до складу сил берегової оборони, а в другій половині 1920-х років разом з усією артилерією сил берегової оборони – до складу Військово-Морських Сил РСЧА [7, с.51-52; 17, с.1126].

Радянська великокаліберна залізнична артилерія отримала розвиток насамперед як рухома складова сил берегової оборони ВМС РСЧА. У комплексі із стаціонарними батареями залізничні артилерійські батареї мали прикривати найбільш загрозливі ділянки узбережжя від висадки десантів противника та протидіяти його флоту. Згідно з Проектом Бойового статуту Броньових сил РСЧА 1931 р. артилерія на залізничних транспортерах (або бронепоезди-батареї) залежно від калібру призначалася для руйнування великих залізничних споруд у тилу противника та боротьби з його артилерією та бронепоездами [4, с.7].

Крім модернізації застарілих артустановок планували побудувати нові, що мали задовольняти такі вимоги: залізнична артилерійська система може залучатися до вирішення завдань сухопутного фронту та рухомої оборони узбережжя; системи, що задовольняють умови берегової стрільби із закритих позицій і можуть бути використані

для вирішення завдань сухопутного фронту; боротьба з лінійним флотом може вестись великим калібром, достатнім для ураження вертикальної броні [8, с.5].

Для ефективної боротьби з лінкорами противника Артилерійський комітет рекомендував мати головний калібр не менше 16 дюй-мів. Для установок середнього калібру планували використовувати гармати 130-мм/55 та 203-мм/50. Скорострільність гармати 130-мм/55 була у 3–4 рази вищою [8, с.5], ніж у гармати 203-мм/50, що надавало їй перевагу при стрільбі по маневруючих цілях. У 1925–1928 рр. у Радянському Союзі спроектували та випробували нову 120-мм/50 гармату, змонтовану на вугільному напіввагоні та 120-мм/50 гармату на 5-вісній паровозній рамі. Артилерійський комітет у 1929 р. намітив розробку залізничної артустановки з 152-мм/45 гарматою Кане [8, с.5].

У рамках цих заходів було налагоджено випуск залізничних установок калібром 130-мм (дальність стрільби 23,5 км), 152-мм (30,8 км), 180-мм (37,8 км) і 356-мм (31,2 км) [6, с.33]. Ці артсистеми мали застосовуватися для охорони узбережжя СРСР у комплексі з береговими батареями й фортецями, які підпорядковувалися командуванням відповідних флотів. Для застосування цих батарей мали використовувати розвинену мережу залізниць уздовж морських узбереж, будували стаціонарні позиції та колії до них.

У 1930 р. Червона армія отримала на озброєння дві артустановки ТМ-8 (капітально відремонтовані й переозброєні з 254-мм/45 на 203-мм/50 гармати) та дві установки з 130-мм/55 гарматами. Станом на вересень 1930 р. у РСЧА було 12 залізничних артсистем (2 203-мм, 4 152-мм, 2 130-мм і 4 120-мм). У 1934 р. 130-мм і 203-мм гармати передали до складу Військово-Морських Сил, а 120-мм і 152-мм установки роззброїли [7, с.51].

Перші проекти 356-мм і 305-мм залізничних артустановок розроблені конструкторами Ленінградського металічного заводу під керівництвом О.Г. Дукельського упродовж 1923–1927 рр. У 1930 р. О.Г. Дукельського арештовали й призначили начальником Особливого конструкторсько-технологічного бюро Ленінградського металічного заводу ім. Сталіна (ОКТБ, згодом – ЦКБС-3, ОКБ-3, ЦКБ-19). У 1930–1931 рр. під його керівництвом була спроектована залізнична артустанова ТМ-І-14

з 356-мм/52 гарматою, а в 1931 р. промисловості було видано замовлення на їх створення. У 1932 р. побудовано три установки ТМ-І-14, протягом серпня 1932 р. – червня 1933 р. всі вони пройшли випробування на артилерійському полігоні та були об'єднані в залізничну батарею №6. Ще одна батарея у складі трьох ТМ-І-14 була прийнята на озброєння у червні 1935 р. [5, с.18-19; 10, с.3-4; 17, с.1126-1127].

У цей же час у Миколаєві на суднобудівельному заводі імені Марті (завод №198) розгорнуто будівництво залізничних установок типу ТМ-ІІ-12 з 305-мм/40 гарматами. Було побудовано шість таких установок, які об'єднали у дві залізничні батареї №7 і №8 [5, с.19]. У травні 1936 р. було затверджено проект залізничної установки ТМ-ІІІ-12 з 305-мм/52 гарматою, а протягом 1938 р. завод №198 побудував три такі залізничні установки (зведені у батарею №9) [5, с.23, 28-29].

На установках ТМ-І-14, ТМ-ІІ-12 і ТМ-ІІІ-12 використовували стволи гармат бойових кораблів Російського імператорського флоту, стволи яких скріпленого типу та мали високі балістичні характеристики та живучість 150–300 пострілів. Зокрема 305/40-мм гармата – 300 пострілів, 305/52-мм – 200 пострілів, 356/52-мм – 150 пострілів. 304-мм і 356-мм артустановки могли вести вогонь з колії. Горизонтальне наведення на ціль у такому випадку здійснювалося за допомогою спеціально побудованих криволінійних ділянок колії (т. зв. “вуса”). Для стрільби по морських цілях використовували заздалегідь підготовлені вогневі позиції з бетонними основами (тумбами) [17, с.1127-1128].

Роботи зі створення залізничних і баштових 180-мм артустановок здійснювали в 1930–1931 рр. у конструкторському бюро Ленінградського металічного заводу колективом під керівництвом А.О. Флоренського, а провідним розробником транспортера був В.С. Пет-рикевич. У 1934–1935 рр. на Ленінградському металічному заводі було побудовано перші чотири транспортери ТМ-І-180 з 180-мм/57 гарматою (*фото 1*) й об'єднані в одну батарею. Подальше виробництво ТМ-І-180 передали на завод №198, відповідальним за гармату призначили завод “Большевик”, а “Красный путиловец” – за ходову частину. Станом на 22 червня 1941 р. Радянський Союз мав 16

таких артустановок, а до кінця війни побудовано ще чотири [5, с.47-49; 17, с.1132-1134].

Основою конструкції ТМ-І-180 є головна балка, що опирається на два 4-вісні візки. Посередині головної балки закріплена поворотна (баштова) частина установки, в якій встановлена гармата. Для підвищення стійкості установки при стрільбі використовували 8 опорних ніг [5, с.47-48].

На початку 1938 р. начальник Артилерійського управління РСЧА затвердив тактико-технічні вимоги для нових зразків залізничних артустановок, зокрема 500-мм

гаубиці ТГ-1 і 356-мм гармати ТП-1, проектування яких доручили ЦКБ-19. Стволи цих установок мали мати лейнер, двотактний поршневий затвор, заряджання – картузне. Дальність стрільби фугасним снарядом при повному заряді для ТГ-1 становила 24,8 км і 60,1 км для ТП-1 [17, с.1138-1141]. Термін готовності дослідних зразків ТГ-1 і ТП-1 визначили на третій квартал 1940 р. Планувалося до кінця 1942 р. виготовити 16 гаубиць і 14 гармат. До 22 червня 1941 р. було виготовлено лише дві підйомні частини (одна ТГ-1 та одна ТП-1) й один універсальний транспортер.

Фото 1. Залізнична артустанова ТМ-І-180 на півострові Ханко. Початок 1940-х рр. [5].

Батареї 356-мм і 305-мм артустановок були тригарматного складу та схожі за структурою: три транспортери, три вагони – снарядні погребі, три вагони – зарядні погребі, три вагони – силові станції, три вагони – компресорні станції, один вагон – батарейних постів. Батарея 180-мм артустановок включала 4 транспортери, вісім вагонів-погребів (з розрахунку по два на одну гармату). Для залізничної артилерії була розроблена спеціальна система приладів управління стрільбою (шифр “Депо”), що складалася з центрального та командно-далекомірного постів. Центральний пост управління батареї розміщувався у спеціальному вагоні, що при стрільбі з колії розміщували біля середньої артустановки. Командно-далекомірний пост виносився на кілька десятків метрів від центрального поста у вигляді розбірної вишки, оснащеної візором

типу ВЖЦ-12 для командира, стереоскопічним далекоміром ДЯ-4 і датчиками дистанції. Дані з командно-далекомірного посту передавались на центральний, де відбувалась вибірка та трансформація азимутів і дистанцій “ціль – пост” в азимут та дистанцію “батарея – ціль” і передавались далі на артустановки. Для індивідуального наведення артилерійські установки мали оптичні приціли типу ГВ з шестикратним збільшенням [12, с.95; 17, с.1129-1130, 1133].

Боскомплект 356-мм залізничної артустановки становив 100 пострілів на гармату, 305-мм – 200 пострілів. Комплект одного пострілу включав снаряд і два напівзаряди. Використовували снаряди двох видів – фугасний і бронебійний. Боскомплект на 75% складався з фугасних і на 25% – з бронебійних снарядів. Боскомплект 180-мм

артустановки складався з бронебійних, напівбронебійних, осколково-фугасних снарядів і дистанційних гранат з механічною трубкою BM-16. Проекти легкого фугасного та підкаліберного снарядів розробили після 1938 р. [17, с.1130, 1133-1134].

У 1935 р. у Німеччині Рейхсвер реформовано у Вермахт, стартувала масштабна програма переозброєння збройних сил, у рамках якої планувалося відродити артилерію, зокрема важку. Головним завданням німецької великокаліберної залізничної артилерії було руйнування довготривалих укріплень противника й оборона морського узбережжя.

Розробкою та будівництвом для Вермахту залізничних артустановок займався концерн Круппа (Fried. Krupp AG). Після 1933 р. чисельність конструкторського бюро залізничної артилерії концерну Круппа збільшилася з 20 до 2 тис. осіб. Німецькі конструктори використовували досвід і напрацювання періоду Першої світової війни. У 1936 р. відділ розвитку артилерії концерну Круппа очолив Еріх Мюллер, під керівництвом якого до початку Другої світової війни було розроблено 31 тип нових гармат, у т. ч. й 238-мм і 283-мм залізничні артустановки [1, с.360; 9, с.7, 12].

Для створення перших залізничних артустановок німецькі конструктори використали морські гармати. Проектування 15-см залізничних установок 15 cm K (E) було розпочато у 1933 р., а протягом 1937–1939 рр. концерном Круппа виготовлено 18 таких систем. У бойовому положенні стабілізацію системи забезпечували чотири опори, а обертання навколо центрального штиря дозволяло гарматі вести круговий обстріл. Для 15 cm K (E) обрали морську 15-см гармату SK L/40 (де SK від “Schnelladekanone” – скорострільна гармата, L від “Länge” – довжина, число через дріб – довжина ствола у калібрах – *прим. авт.*) з горизонтальним клиновим затвором і роздільно-гільзовим заряджанням. Заряджання та наведення гармати на ціль відбувалося вручну [16, с.218-219].

На базі 15 cm K (E) упродовж 1938–1939 рр. було виготовлено шість 17-см залізничних установок 17 cm K (E), для яких використали корабельні 17-см гармати SK L/40. Гармата мала горизонтальний клиновий затвор, гідравлічне гальмо відкату, пружинний накатник. Зазначені установки

були на озброєнні залізничних батарей №717 і №718, по три установки в кожній [16, с.219]. А установки 15 cm K (E) та 17 cm K (E) вважалися малопотужними, тому їх більше не випускали.

Упродовж 1937–1939 рр. концерном Круппа спроектовано та виготовлено два типи 24-см залізничних артсистем: три установки 24 cm Th K (E) (“Теодор”) і шість 24 cm ThBr K (E) (“Теодор Бруно”). Для першої використали 24-см гармату SK L/40 із скріпленням стволом і горизонтальним клиновим затвором, для іншої – 24-см гармату SK L/35, ствол якої мав кожух з вільною трубою, клиновий затвор, два гідравлічні гальма відкату і накатник. Обидва типи гармат мали подвійну систему відкату, прилади наведення були ручні, горизонтальне наведення на ціль здійснювалося за допомогою поворотної платформи “Фогель” (“Vögele Drehscheiben”) [16, с.221, 222]. Цей пристрій дозволяв розвертати артустановку масою від 80 до 180 т на 360°. Поворотна платформа “Фогель” складалася з ферми (платформи), на якій змонтовано рейкову колію. Ферма спиралася на колеса, що їздили по кільцевий рейці (16 секторних секцій) діаметром 29,46 м [2; 9, с.7, 41, 46].

“Короткий Бруно” [28 cm kzBr K (E)] був першою 28-см залізничною установкою, яку німецька промисловість виготовила після Першої світової війни. Для установки використали морські 28-см гармати SK L/40. Гармата мала клиновий затвор і подвійну систему відкату. Упродовж 1936–1939 рр. у війська надійшло вісім 28 cm kzBr K (E). При будівництві 28-см гармати “Довгий Бруно” [28 cm lgBr K (E)] використали ствол гармати SK L/45. Вермахт, до 1 вересня 1939 р. мав три такі артсистеми. На основі морської гармати 28 cm SK L/42 упродовж 1936–1938 рр. було виготовлено дві установки 28 cm sBr K (E) (“Важкий Бруно”). Горизонтальне наведення на ціль цих гармат здійснювалося за допомогою поворотної платформи “Фогель” [16, с.222-223].

Через те, що всі три типи 28-см артустановок використовували старі гармати, їх балістичні характеристики не задовольняли командування Вермахту. Тому в 1938 р. концерн Круппа отримав замовлення на розробку нової 28-см залізничної установки, що отримала назву 28 cm Br NK (E) (“Новий Бруно”). Установка для наведення на ціль і заряджання оснащувалася

електрогідравлічними приводами. Три такі гармати були направлені у війська в 1941 р. [16, с.223-224].

Упродовж 1934–1936 рр. було розроблено далекобійну 28-см гармату K5(E), відому як “Струнка Берта”, “Леопольд” та “Анцио Анні” (фото 2). Першу таку установку випробували в 1936 р. Гармата мала ствол 76 калібрів завдовжки, тип ствола – скріплена труба з лейнером, ствол для запобігання прогину розміщувався у довгій люльці коробчастого типу. Гармата мала клиновий затвор, одинарну систему відкоту, електрорушії наведення на ціль. Базою для горизонтального наведення на ціль стала поворотна платформа “Фогель”. Станом на 1 вересня 1939 р. на озброєнні було три

артсистеми типу K5(E), а всього до кінця війни було виготовлено ще 25 [9, с.33; 16, с.224-225].

Для руйнування укріплень “лінії Мажино” потрібна була особливо потужна гармата. Концерн Круппа у 1936 р. розробив проект залізничної артсистеми, яка мала задовольняти такі умови: дальність стрільби 35–45 км, кут підняття ствола 65°, здатність снаряда пробивати броню товщиною 1 м, бетон – 7 м, земляний насип – 30 м [9, с.46]. У 1937 р. був готовий ескізний проект 800-мм гармати, після чого розпочалося її детальне проектування. До визначеної дати (весна 1940 р.) гармату виготовити не встигли. Ствол виготовлений у 1941 р. випробували на полігонах упродовж вересня–грудня 1941 р.

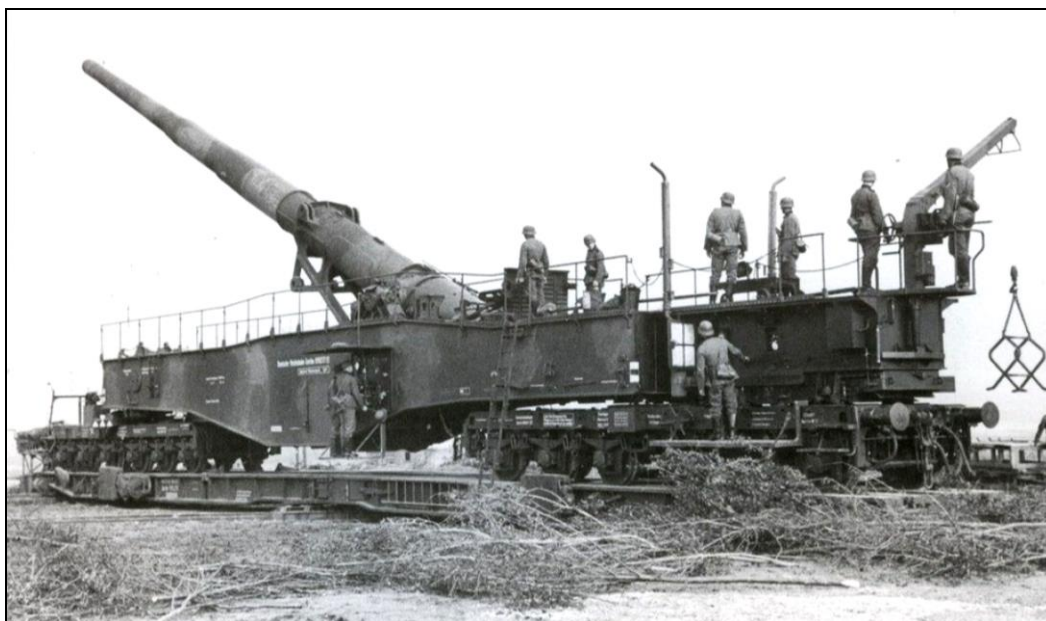

Фото 2. Залізнична артустановка K5(E) встановлена на поворотній платформі “Фогель”. Камуфляж із широких темно-сірих і коричневих смуг використовувався у 1935–1939 рр. [3].

Більшість залізничних артустановок (крім чотирьох 15 см К (Е) зі складу батареї “Гнейзенау”, що входила до складу Крігсмаріне) підпорядковувалися Вермахту та призначалися для здійснення концентрованої артпідтримки дій сухопутних військ і сил берегової оборони [9, с.4, 12].

Боєкомплект 15 см К (Е) включав осколково-фугасні та бетонобійні снаряди, 17 см К (Е) – лише осколково-фугасні. Боєкомплект 238-мм установок 24 см Th К (Е) та 24 см ThBr К (Е) складався з фугасних гранат двох типів (вагою 148,5 кг і 151 кг). Артилерійські установки калібру 283-мм старих типів стріляли фугасними гранатами вагою 240 кг [28 см kzBr К (Е)] або 284 кг [28 см lgBr К (Е) та 28 см sBr К (Е)]. Боєкомплект 283-мм залізничних транспортерів нових типів складався з 255-кг фугасної гранати [28 см Br NK (Е) та 28 см K5(Е)]. Вибуховою речовиною для заряду слугував трубчастий порох [3, р.56; 16, с.446-447, 450-451, 453-455, 457].

У таблицях наведено основні тактико-технічні характеристики побудованих упродовж 1930-х років залізничних артилерійських систем Радянського Союзу (табл. 1) та Німеччини (табл. 2). Як видно з таблиць, артустановки оснащувалися гарматами великого та надвеликого калібрів з максимальною дальністю стрільби до 38 км і 59 км відповідно. Німецькі гармати мали клинові горизонтальні затвори, а радянські – поршневі (горизонтальні або вертикальні). Поршневий затвор має низку переваг перед клиновим, а саме: менша вага й розміри; надійніша обтюрація зарядної камори; рівномірніший розподіл тиску порохових газів; менше піддається деформації. Разом з тим, до недоліків поршневих затворів можемо віднести потребу в більших зусиллях та часі на закривання та відкривання (і як наслідок – зменшення скорострільності); складніший і дорожчий процес виготовлення; швидше зношується. Клиновий затвор забезпечує більш зручне заряджання, є безпечнішим для артилерійського розрахунку; у ньому простіше застосувати напівавтоматичні механізми [13, с.303-304; 14, с.135].

Для гармат великого калібру характерним є роздільне заряджання, що дозволяє змінювати вагу бойового заряду на вогневій позиції залежно від характеру виконуваного завдання, а використання менших за вагою зарядів зменшує розжарення ствола і збільшує

його живучість.

Основними недоліками роздільного заряджання є зниження скорострільності через

необхідність заряджання у два (роздільне гільзове) або три (роздільне картузне) прийоми, ускладнення автоматизації процесів заряд-жання. Крім того, недоліком гільзового заряд-жання є недосконалість герметизації бойового заряду. Відсутність гільзи у зарядах картузного заряджання робить їх виготовлення простішим і дешевшим, а потреба у зберіганні зарядів у герметичних ємностях – значно дорожчим [15, с.7-10].

Таким чином, можемо зробити висновок, що в 1930-х роках і радянські, і німецькі конструктори створювали залізничну артилерію використовуючи досвід попередників, які будували артустановки під час Першої світової війни. При будівництві перших артилерійських систем використовували старі морські гармати, балістичні характеристики яких уже не відповідали потребам армії, тому в другій половині 1930-х років в обох країнах розпочалося проектування та виробництво нових артсистем. Розробка залізничних артустановок велася централізовано, у Німеччині провідним розробником і виробником був концерн Круппа, у Радянському Союзі проектантом виступало ЦКБ-19, а виробником – Ленінградський металічний і Миколаївський суднобудівний заводи в кооперації з іншими підприємствами.

При стрільбі на відстань у десятки кілометрів особливого значення набувають системи управління стрільбою. Як засоби виявлення та супроводження цілей використовували візуальні оптичні прилади, тому спостереження обмежувалося видимим горизонтом.

І німецькі, і радянські залізничні артсистеми могли вести вогонь як по морських, так і по наземних цілях. Але радянська залізнична артилерія створювалася насамперед для берегової оборони, а німецька – для руйнування добре укріплених фортифікаційних споруд. Саме тому радянська залізнична артилерія входила до складу Військо-Морського Флоту СРСР, а німецька – до складу Вермахту. Створення німецькими інженерами поворотної платформи “Фогель” дозволяло обладнувати позиції у потрібному місці, що забезпечували

великокаліберним артсистемам горизонтальне наведення на ціль на 360°.

У розвитку великокаліберної залізничної артилерії в означений період простежується ряд тенденцій, а саме: збільшення далькострієності, скорострієності та потужності окремого пострілу, а також

спрощення та прискорення виробництва матеріальної частини шляхом стандартизації артилерійських систем. Це досягалося завдяки вдосконаленню стволів, затворів, створенню нових боеприпасів, впровадженню елементів автоматики, уніфікації артсистем у різних видах і родах військ (сил).

Список використаної літератури

1. Neue Deutsche Biographie: Band 18: Moller-Nausea. (Neue Deutsche Biographie, Lw.). Duncker & Humblot, Berlin, 1997. 816 Seiten.
2. Schießkurve : [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <https://de.wikipedia.org/wiki/Schießkurve>.
3. *Wijnstok, J.C.* German Railway Gun Leopold 28 cm K5 (E). Armor PhotoGalery. Nr. 12. 58 pages.
4. Боевой устав броневых сил РККА. Ч. II. Кн. 3. Боевое применение бронепоездов (Проект). – М.: Госвоениздат, 1931. – 64 с.
5. *Брагин В.И.* Пушки на рельсах. – М.: Изд. автора, 2006. – 472 с., ил.
6. Бронепоезда / Ред.-сост. С.В. Иванов // Железная дорога. – 2010. – №4. – 64 с.
7. Бронепоезда Красной Армии. 1930–1941 гг. / Коломиец М. // Фронтовая иллюстрация. – 2004. – №3. – 80 с.
8. *Ганин С.М.* Железнодорожная артиллерия на рубеже 1920-х – 1930-х годов // Военно-технический сборник “Бастион”. 2002. – №10. – 40 с.
9. Германские железнодорожные орудия / Отв. за вып. П.Н. Сергеев // Военные машины. – 2004. – №86. – 56 с.
10. *Головня Г.А.* Русский инженер Александр Григорьевич Дукельский // Военно-технический сборник “Бастион”. 2002. – №10. – 40 с.
11. *Кириллов-Губецкий И.М.* Современная артиллерия. 3-е испр. изд. – М.: Воениздат, 1937. – 254 с.
12. Морская артиллерия отечественного Военно-Морского Флота. Справочник / Сост.: И.И. Бунеев, Е.М. Васильев (руководитель авторского коллектива), А.Н. Егоров, Ю.П. Клаутов, Ю.И. Якушев. – СПб.: Лель (при участии ТПЦ “Прана”), 1995. – 104 с., илл.
13. *Орлов Б.В., Ларман Э.К., Маликов В.Г.* Устройство и проектирование стволов артиллерийских орудий / Рецензент д.т.н. Ю.В. Чуев. – М.: Машиностроение, 1976. – 432 с.
14. *Садовский В.Г.* Основания устройства материальной части артиллерии. – М.: Воениздат, 1954. – 488 с.
15. *Селезнев Н.А., Чекалин П.И.* Боеприпасы наземной артиллерии. Часть 1. Учебник. – М.: Воениздат, 1970. – 248 с.
16. *Широкопад А.Б.* Бог войны Третьего рейха. – М.: ООО “Изд-во АСТ”, 2003. – 576 с.: 32 л.: ил. – (Военно-историческая библиотека).
17. *Широкопад А.Б.* Энциклопедия отечественной артиллерии / Под общ. ред. А.Е. Тараса. – Мн.: Харвест, 2000. – 1156 с.: илл. – (Библиотека военной истории).

Отримано: 22.03.2018 р.

РЕЗЮМЕ (англійською мовою) RESUME

Research, report

Mahas, V.O., Candidate of Historical Sciences, Docent, Docent of Academic Department of Social Sciences of Zhytomyr Military Institute named after Serhii Korolev

Korniychuk, Yu.H., Candidate of Pedagogic Sciences, Acting Head of Academic Department of Social Sciences of Zhytomyr Military Institute named after Serhii Korolev (Zhytomyr)

SOCIO-POLITICAL ORGANIZATIONS OF THE ARMY AND NAVY IN THE RUSSIAN UKRAINE (1905–1913)

The article deals with the program principles of activity and peculiarities of the functioning of socio-political organizations of the Army and Navy in the Russian Ukraine in 1905–1913. They advocated democratization in the country and the army, and acted on a conspiratorial basis, gradually falling under the influence of revolutionary parties. The Social Democrats worked in troops mostly in the party spirit, and the Socialist-Revolutionaries had their own party cells, contributed to the formation and activities of non-party organizations. These organizations included the All-Russian Union of Servicemen, the All-Russian Union of Soldiers and Seamen, and the All-Russian Officers Union. Cells were formed recently in Odessa, Kharkiv, Zhytomyr and other cities of Ukraine.

Keywords: Union of Servicemen, Officers Union, Union of Soldiers and Seamen, Union of Black Sea Seamen, First Russian Revolution, revolutionary parties.

Naumenko, A.O., Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher, Colonel, Head of the Research Laboratory of the Academic Department of Moral and Psychological Troops Activity Support of the Ivan Cherniakhovskyi National Defense University of Ukraine (Kyiv)

COMBAT ACTIVITY OF THE 12TH CAVALRY DIVISION ON THE SOUTHWEST FRONT DURING THE WORLD WAR I

The article deals with combat activity of the 12th Cavalry Division in battles against the Austro-Hungarian troops on the Southwest Front during the World War I. It was investigated contribution of the division to the course and results of the Galician battle, battles of 1915, the Lutsk-Chernivtsi operation and the Romanian front. It was marked martial feats of fighters and division commanders.

Keywords: Cavalry, World War I, Southwest Front, Dragoons, Ulans, Hussars, Cossacks.

Kuravskiy, V.H., Candidate of Historical Sciences, Lieutenant Colonel, Deputy Chief in education of State Scientific and Testing Center of the Armed Forces of Ukraine (Chernihiv)

“NEUTRAL ZONE” IN 1918 IN THE UNDECLARED WAR OF SOVIET RUSSIA AGAINST UKRAINE

The article reveals the peculiarities of the transformation of the “neutral zone” of 1918 between Soviet Russia and the Ukrainian People’s Republic (the Ukrainian State) into a bridgehead of the Bolshevik aggression. It was substantiated the periodization of this transformation. Some attention is focused on the regional aspect of using of Chernihiv region in the aggressive actions of the Russian Bolsheviks.

Keywords: Brest Peace 1918, “Neutral Zone”, Ukrainian State, undeclared war, sabotage and reconnaissance groups.

ARMIES OF THE COUNTRIES OF FLANKS OF “CORDON SANITAIRE” DURING THE ANTI-BOLSHEVIK WARS IN 1918–1919: ORGANIZATION, EQUIPMENT, MILITARY RANKS SYSTEM

After the collapse of the Russian and Austro-Hungarian empires, some states of Central and Eastern Europe faced Bolshevik aggression. In 1918–1919, as a result of the Anti-Bolshevik wars, the flanks of the “Cordon sanitaire” formed, with the centers of which were Finland and Romania. Finland, which did not have its own army before, was able to defend its independence and almost independently defeat the Bolsheviks in the War of Liberation. Moreover, it has become a regional power in the Baltic after it helped Estonia to free itself from Bolshevism. Romania led the Anti-Bolshevik war for a national consolidation on two (Russian and Hungarian) fronts and, despite this, being able to win the war, eliminate the Hungarian Soviet Republic, restore the monarchy in Hungary and repel the Bolshevik attacks on the Dniester River. During the Anti-Bolshevik wars new armies were created from scratch (Finland and Estonia) or were reorganized and re-equipped in accordance with the conditions and capabilities of countries. Armies of new countries, their organization, uniform, military ranks system and weapons were formed under the influence of Germany, Russia and Sweden.

Keywords: “Cordon sanitaire”, Central and Eastern European countries, commander in chief, army organization, army armament, military ranks system, Estonia, Kingdom of Finland, Anti-Bolshevik liberation war, Kingdom of Romania, Kingdom of Hungary.

Turchak, O.V., Doctor of Juridical Sciences, Docent, Head of the Research Laboratory of the Research Centre of Hetman Petro Sahaidachnyi National Army Academy (Lviv)

“PRISON ON ŁĄCKI”: ESTABLISHMENT AND OPERATION (1919–1944)

The article reveals the history of the establishment and operation of the “Prison on Łącki” which begins in 1919–1923. The topicality is aggravated by the fact that at the same time the prison gained political, which remained in the subsequent periods of its operation. Among her prisoners were those who went down in history of the struggle for Ukraine’s independence. The events of September 1939 initiated a new, more tragic, period in the history of the “Prison on Łącki”. After a short adaptation period the Soviet troops began to form a prison system for the “reeducation of bourgeois nationalists”. The most tragic days in its history were the end of June 1941, when the NKVDs was killing the largest number of political prisoners in Galicia. However, the arrival of the Germans did not lead to change in the purpose of the building – “Prison on Łącki” transformed into the investigative prison of the Gestapo.

Keywords: Prison on Łącki, voivodship administration, political prisoners, Ukrainian liberation movement, Soviet power, NKVD.

Chaikovskiy, A.S., Doctor of Historical Sciences, Professor, Honored Worker of Education of Ukraine
Chaikovskiy, S.A., Candidate of Juridical Sciences, Honored Lawyer of Ukraine (Kyiv)

PENAL AND SUICIDE SERVICEMEN OF THE THIRD REICH (1939–1945)

The article deals with the issues raised with the creation and operating of the penal military units in the Armed Forces of the Third Reich, the system of involvement of the Wehrmacht servicemen, employees, soldiers and officers of SS to disciplinary and criminal responsibility, the availability of various types of judicial and extrajudicial authorities. Particular attention is paid to the forms, types and methods used to execute their decisions, including those sentenced to death.

Keywords: treason, desertion, criminal punishment, death penalty, fines, penal camps, penal servicemen, war crimes, Abver, SD, GFP.

Public administration in national security

Salnikova, O.F., Doctor of Science in Public Administration, Senior Researcher, Lieutenant Colonel, Docent of Academic department of National Security Strategy and Defense of Ivan Cherniakhovskyi National Defense University of Ukraine,

Klymenko, V.S., Candidate of Political Sciences, Docent, Leading Researcher of Academic Department of National Security Strategy and Defense of Ivan Cherniakhovskyi National Defense University of Ukraine,

Horielov, V.I., Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher of Research Laboratory of Research Center of Military History of Ivan Cherniakhovskyi National Defense University of Ukraine (Kyiv)

MILITARIZATION OF THE CRIMEA BY THE RUSSIAN FEDERATION AS A THREAT TO THE SECURITY OF THE BLACK SEA REGION

The article outlines the characteristics of the current military-political situation in the Black Sea region, examines Russia's military policy in it, as well as analyzes the approaches of the Black Sea countries, especially Ukraine in terms of ensuring their own and regional security. Authors have suggested recommendations for ensuring the national interests of our state in the Black Sea region.

Keywords: militarization, aggression, temporary occupation, separatism, regional security, European integration.

Kabachynskyi, M.I., Doctor of Historical Sciences, Professor, Docent of Academic Department of Psychology, Moral and Psychological Support of Bogdan Khmelnytskyi National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine (Khmelnytskyi)

Fyl, O.M., Candidate of Historical Sciences, Colonel, Senior Officer of Information and Analytical Department of the Administration of the State Border Guard Service of Ukraine (Kyiv)

Ananin, M.I., Candidate of Engineering Sciences, Senior Researcher, Lieutenant Colonel, Senior Officer of the Main Expert-Forensic Center (Brovary)

TRANSFORMATION IN THE STATE BORDER GUARD SERVICE OF UKRAINE DURING RUSSIAN MILITARY AGGRESSION (2014–2018)

The article identifies and examines the historical stages within which the transformations in the structure and tasks of the State Border Guard Service of Ukraine during the counteraction to Russian military aggression in the period 2014–2018, from the annexation by the Russian Federation of the Autonomous Republic of Crimea to the beginning of United Forces Operation in the territory of Donetsk and Lugansk regions.

Keywords: transformation, State Border Guard Service of Ukraine, military aggression, annexation of the Autonomous Republic of Crimea, anti-terrorist operation, United Forces Operation.

Military social management

Filipov, V.K., Candidate of Historical Sciences, Docent, Leading Researcher of Research Laboratory of Academic Department of Moral and Psychological Troops Activity Support of the Ivan Cherniakhovskyi National Defense University of Ukraine (Kyiv)

SOCIAL PROCESSES AND THEIR IMPACT ON THE MISSION OF UNIVERSITY EDUCATION IN SOCIETY

The article reveals the changes that significantly affect the content and pace of formation of new types of relations in modern society and specialists of the new generation. Person of the 21st century must have particular mobility and ability to adapt to harsh living conditions, changes in the structure and content of professions, cultural environment. Today, the higher education development problems

are particularly acute. It is clear that these changes require a substantial rethinking of the development of higher education, the place of universities in society, the forms and methods of their work, the structure and content of educational, scientific and other programs. In general, we can talk about the need for change existing ideas about the mission of universities in the modern world.

Keywords: society, social processes, social development, social changes, social institute, information technology, education system, university education

Filas, V.M., Candidate of Historical Sciences, Docent of Academic department of Design of Khortytska National Academy (Zaporizhzhia)

ENEMY OR FRIEND ? : ARTISTIC AND GRAPHIC PERCEPTION OF THE NORTHERN BLACK SEA COAST IN 16TH – THE LAST QUARTER OF THE 18TH CENTURY

Based on iconographic and comparative analysis it is revealed that in the European graphic the Northern Black Sea is perceived in two ways: on the one hand, the region was hostile, and on the other hand, thanks to the Cossacks, he was seen as union. Eastern miniature allows us to speak about the perception of the region as subordinate to Turkey. This situation corresponds to the geopolitical and civilizational boundaries between the European Christian and Eastern Muslim worlds that existed in the Northern Black Sea Coast.

Keywords: visual source, engraving, miniature, Northern Black Sea Coast, perception.

History of Science and Technology

Muzychko, O.Ye., Candidate of Historical Sciences, Docent of the Odesa I. I. Mechnikov National University (Odesa)

ORGANIZATION OF MILITARY-HISTORICAL RESEARCH IN THE TERRITORY OF SOUTHERN UKRAINE IN THE EARLY 20TH CENTURY

The article deals with the influence of the Imperial Russian Military Historical Society on the historiographical process on the territory of Southern Ukraine and its links with local historians. The main attention is paid to organizational and communicative aspects. The association was able to extend its influence to military and secular historians who lived and worked in Odessa, Crimea, Ekaterinoslav and some smaller towns of Southern Ukraine. Historians from the South of Ukraine, for the sake of studying military history, established a connection with the main cell in St. Petersburg, its Kyiv department and with each other.

Keywords: Imperial Russian Military Historical Society, Odessa Department, popularization of history, historical monuments, Southern Ukraine.

Topalskyi, V.L., Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher, Head of the Research Department of the Scientific-Research Centre of Humanitarian Problems of Armed Forces of Ukraine,

Shevchuk, O.V., Colonel, Head of the Research Department of the Scientific-Research Centre of Humanitarian Problems of Armed Forces of Ukraine (Kyiv)

HISTORICAL KNOWLEDGE IN THE PROPAGANDA AND EDUCATIONAL ACTIVITIES OF THE CARPATHIAN SICH

Based on the analysis of the activities of the members of the Carpathian Sich authors had considering the peculiarities of the propagandistic and educational activities on the territory of the Carpathian Ukraine, using the national history, culture, heroic past of our people. It was revealing permanent propagandistic influence on the population of the Carpathian Ukraine and its members in order to mobilize their efforts to build a new state by the National Defense Organization "Carpathian Sich". In particular, this influence was carried out in several key areas: propaganda activity; cultural

and educational work; education on historical and national traditions; counteraction to the activities and influence of the Hungarian, Polish and Soviet propaganda, the Russophile organizations of Transcarpathia.

Keywords: agitation, propaganda influence, history, Carpatian Ukraine, culture, propaganda, educational activity

Pidopryhora, I.I., Adjunct of Academic Department of Moral and Psychological Troops Activity Support of the Ivan Cherniakhovskyi National Defense University of Ukraine (Kyiv)

CONDITIONS AND FACTORS INFLUENCING THE ORGANIZATION OF INFORMATION AND PROPAGANDA SUPPORT OF TROOPS DURING LOCAL WARS AND ARMED CONFLICTS IN THE SECOND HALF OF THE 20TH CENTURY

The author identified the conditions and factors that significantly influenced on organization of information and propaganda support of troops, determined the development of forms and methods of informing troops and the transformation of the relevant structures. A thorough analysis of the factors influencing the informational work in the troops in the defined period allows us to determine the characteristic features and peculiarities of its organization in the armies of foreign states with the aim of further practical application of the experience gained in reforming the system of moral and psychological support in the Armed Forces of Ukraine.

Keywords: information and propaganda support of troops, US armed conflicts, local wars, cold war.

History of wars and art of war

Chirikalov, O.S., Candidate of Historical Sciences, Captain, Docent of the Academic Department of Naval Forces of Ivan Cherniakhovskyi National Defense University of Ukraine (Kyiv)

CARRYING OUT THE EVACUATION OF TROOPS (FORCES) BY THE SEA OF THE BARON P. WRANGEL ARMY AND THE CIVILIAN POPULATION FROM THE CRIMEA IN 1920

The article deals with the process of evacuation of troops (forces) by the sea of the army of Lieutenant-General Baron P. M. Wrangel and the civilian population from Crimea in 1920. It is illustrated and reproduced in chronological order of the events that accompanied the specified process. The role of the leaders of the Russian Army and the Black Sea Fleet was revealed and the participation of the White Troops (forces) in the conduct of evacuation activities was considered. It has revealed estimated results and features of carrying out of the specified evacuation.

Keywords: White Movement, Lt. Gen. Baron P. M. Wrangel, Civil War in Russia, evacuation of troops (forces) by sea, Crimea, evacuation of troops (forces), Russian Army.

Kavun, A.A., Candidate of Historical Sciences, Docent, Docent of Academic Department of Social Sciences of Zhytomyr Military Institute named after Serhei Korolev (Zhytomyr)

Pecheniuk, I.S., Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher, Leading Researcher of the Academic Department of Operational Art of Ivan Cherniakhovskyi National Defense University of Ukraine (Kyiv)

DEFENSE OF CRIMEA IN 1941

The article deals with combat operations between the Soviet and German troops and their consequences during the capture of the Crimea by the German army in 1941. The features of the organization of defense by parts and units of the Soviet troops on separate lines are shown, the causes of their defeats on these lines in particular, and in the whole operation in general, are revealed. It was pro-

posed the author's approach to changing the terms of the Crimean defense operation, based on the immediate course of combat operations with the capture of the German armies of Crimea in 1941.

Keywords: Perekop, Ishun, Chongar, Ak-Monai, defense, offensive, retreat, persecution, Kerch, Sevastopol, Feodosia.

Sokoliuk, S.M., Candidate of Historical Sciences, Docent, Docent of Academic Department of Naval Forces of Ivan Cherniakhovskyi National Defense University of Ukraine

Ahapitov, A.O., Commander, Listener of the Command Staff Institute of Using of Troops (Forces) of Ivan Cherniakhovskyi National Defense University of Ukraine (Kyiv)

DEFENSE OF NAVAL BASES OF MYKOLAIV AND OCHAKOV IN AUGUST 1941

The article deals with the issues of organizing, preparing and conducting defense of the naval bases of Mykolayiv and Ochakov in August 1941 during the battles on the southern flank of the German-Soviet front. The participation of the Danube Military Flotilla in the defense of these bases, as well as some aspects of the evacuation of the shipyard and employees of the Mykolaiv shipbuilding factories, were covered.

Keywords: naval base, site, evacuation, defense, defensive line, group, flotilla.

Pyliavets, R.I., Candidate of Historical Sciences, Docent, Docent of the Academic Department of History of Wars and Military Art of Ivan Cherniakhovskyi National Defense University of Ukraine (Kyiv)

OPERATIONS ON THE KERCH PENINSULA IN JANUARY–MAY 1942 AND THE DEFEAT OF THE CRIMEAN FRONT

The article deals with controversial and insufficiently researched aspects of military actions of the parties on the Crimea during the World War II. The author's attention is focused mainly on the fighting on the Kerch Peninsula from the Kerch-Feodosian landing operation (end of December 1941 – early January 1942) to the devastating defeat of the Crimean Front troops in May 1942, which became known as the “Kerch disaster of 1942 year” and led to the second abandonment of Crimea by Soviet troops during the war years. In particular, it was highlighted the role of Crimea in the plans of the parties, the preconditions and the course of armed struggle, the reasons for the defeat of the Red Army in Crimea in 1942.

Keywords: World War II, 1942, Crimea, Kerch Peninsula, Red Army, Crimean Front, Wehrmacht, Operation “Hunting for the Dwarfs”.

Krasota, I.V., Researcher of Research Center Personnel Policy of the Ministry of Defense of Ukraine (Kyiv)

USING OF ENGINEERING TROOPS OF ARMED FORCES OF UKRAINE DURING ANTITERRORIST OPERATION (2014–2017)

The article summarizes the experience of the engineering troops of the Armed Forces of Ukraine on the tasks of engineering support during the antiterrorist operation in the East of Ukraine. The peculiarities of demining by engineering departments in 2014–2017 are considered, quantitative and qualitative indicators, examples of accomplishment of demining tasks during this period are reflected. It is analyzed the organization and performance tasks of engineering arrangement of areas of troops (forces) of the Armed Forces of Ukraine and arrangement of water and bridge crossing. The actions of units of engineering troops of the Armed Forces of Ukraine in dangerous conditions in the immediate vicinity of the combat operations area in the East of Ukraine are highlighted.

Keywords: engineering troops, Armed Forces of Ukraine, engineering arrangement, demining of the area, explosive objects, water crossing, pontoon crossing, bridge crossings, antiterrorist operation.

Military cooperation and peacekeeping activity

Lukhtan, A.I., Colonel, Senior Officer of Main Operations Directorate of General Staff of the Armed Forces of Ukraine (Kyiv)

UKRAINIAN-BELARUSIAN MILITARY COOPERATION: THE RESULTS OF THE FORMATION OF CONTRACTUAL AND LEGAL BASIS (1992–2013)

The article deals with the historical experience of Ukrainian-Belarusian relations in the sphere of defense during 1992–2013. The author examines the contractual and legal basis of establishment and development of Ukrainian-Belarusian relations from the first contacts between officials of the states and the conclusion of a treaty on good-neighborliness, friendly relations and cooperation and evidence cooperation to the level of “strategic partnership”. It was analyzed the state and periods of implementation of bilateral agreements in the practical plane of military-political cooperation, military and military-technical cooperation.

Keywords: Ukrainian-Belarusian international military cooperation, strategic partnership, military cooperation, military-technical cooperation, international treaty.

Military technique and armament

Feschenko, A.L., Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher of the State Science and Testing Centre of the Armed Forces of Ukraine (Chernihiv)

THE ORIGIN AND DEVELOPMENT OF AVIATION BOMBER WEAPONS DURING THE WORLD WAR I

The article deals with the origin and development of aerial weapons in the Russian imperial army during the World War I, determines the factors that influenced this process. It has been proved that with the advent of the first effective devices to hold and dispose of bombs, designers and engineers focused on improving their reliability and safety, reducing weight and frontal resistance. The tendencies of their further development were formed. The appearance of new equipment has caused some changes in the design of airplanes. Historical events that accompanied this process and helped him were restored. When placing bombs in the middle of the fuselage of the aircraft (internal suspension) began to make special (bomb) bays for weapons, where there were bombs holding, which were closed in the flight (folds) and lifting mechanisms. Thus began a process of mechanization suspension bombs, as often was used large-caliber bombs, load them on the airplane was too complicated and lengthy process. When placing bombs from the outside on the design of the airplane (external suspension) developed separate beam holders for several bombs. The position of bombs when kept before the discharge was definitely horizontal.

Keywords: World War I, aviation, aerial bombs, aviation bomber weapons, airplanes, bomb bay, bomber holders.

Pecheniuk, S.I., Researcher of the Scientific-Research Centre of Humanitarian Problems of Armed Forces of Ukraine (Kyiv)

DEVELOPMENT OF RAILWAY ARTILLERY IN GERMANY AND THE SOVIET UNION IN THE INTERWAR PERIOD

The article deals with railway artillery systems developed and built in Germany and the Soviet Union during the interwar period. A comparative analysis was carried out on the main tactical and technical characteristics of artillery mounts; it is established leading centers for the development and production of railway artillery systems; it is revealed the main tendencies of development of large-caliber railway artillery.

Keywords: large-scale artillery, railway artillery mount, Germany, Soviet Union.

ДО ВІДОМА АВТОРІВ

“Воєнно-історичний вісник”: збірник наукових праць Національного університету оборони України є фаховим виданням (наказ Міністерства освіти і науки України від 21 листопада 2013 року № 1609) з історичних наук.

До друку приймаються наукові статті, які відповідають вимогам ВАК України (постанова Президії ВАК України від 15.01.2003 р. №7-05/1) та містять такі необхідні елементи: постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується дана стаття; формулювання мети статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі.

Зазначені елементи можуть бути виокремлені як підрозділи, або не виділятися в тексті.

Стаття подається в одному примірнику українською (російською, англійською) мовою з підписом автора на останній сторінці. Стаття оформляється за зразком:

назва статті (великими літерами);

над назвою статті через 2 інтервали вказується прізвище та ініціали автора, науковий ступінь, вчене звання, посада та місце роботи;

кваліфікаційний індекс Універсальної десятикової кваліфікації (УДК) статті розміщується перед відомостями про автора;

анотацію подають мовою тексту публікації (у виданнях іншими мовами, крім української, анотацію повторюють українською мовою) під назвою через 1 інтервал;

ключові слова вибирають із тексту публікації і подають окремим рядком безпосередньо перед їх текстом;

список використаної літератури подається наприкінці статті та оформляється згідно вимог наказу № 63 ВАК України від 26.01.2008 р. і ДСТУ 7152:2010 (лист від 10.11.2010 р.);

публікацію (статтю) супроводжують розширеною анотацією (резюме) із зазначенням назви статті та відомостей про автора (прізвища та ініціалів, наукового ступеня, вченого звання, посади та місця роботи) англійською мовою та розміщують після списку літератури;

формат сторінки – А 4.

Обсяг статті не повинен перевищувати 0,5 друк. арк. (20 тис. друкованих знаків).

До статті обов'язково додаються:

а) її електронна версія на диску CD-R (CD-RW) чи на електронну пошту: mil-iv@ukr.net (окремим файлом, назва якого має містити прізвище автора, наприклад, “Петренко.doc”) у форматі *.doc або *.rtf набрану в текстовому редакторі Microsoft Word, шрифтом Times New Roman, (кегель 12), міжстрічковий інтервал – 1, відступи зверху, знизу та справа – 2 см, зліва – 2,5 см (малюнки, які супроводжують текст, мають бути у форматі PDF, JPEG, або збережені як документ Word; сторінки не нумеруються, колонтитули не використовуються;

б) для здобувачів та ад'юнктів (аспіратів) обов'язково рекомендацію кафедри (відділу, управління, навчального закладу) оформлену витягом із протоколу засідання кафедри (відділу, управління, навчального закладу) та рецензію доктора або кандидата наук за фахом;

в) як виняток, за відсутності рекомендації кафедри (відділу, управління, навчального закладу) можна подати рекомендацію наукового керівника щодо публікації статті;

г) довідка про авторів (для авторів з інших установ) на окремій сторінці.

Погляди авторів статей можуть не співпадати з поглядами редакції збірника.

Відповідальність за зміст та якість статті несуть автор, кафедра (відділ) та рецензент.

Матеріали, що оформлені неохайно і не відповідають зазначеним вимогам, редакцією не розглядаються. Рукописи, не прийняті до друку або відхилені редакцією, авторам не повертаються.

УДК

Прізвище й ініціали, науковий ступінь, вчене звання, посада та назва установи (організації), де працює автор (місто, країна)

НАЗВА СТАТТІ

Анотація до статті має бути об'ємом 600-800 знаків з пробілами (до 8 рядків тексту), в якій стисло викладаються актуальність, мета та зміст публікації.

Ключові слова.

Текст статті подається згідно вимог керівних документів, з обов'язковим дотриманням наступних елементів:

постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;

аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується дана стаття;

формулювання мети статті (постановка завдання);

виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;

висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі.

Посилання у тексті на літературу оформляються у квадратних дужках (наприклад, [3, с.31]) відповідно до списку використаної літератури, що складається в алфавітному порядку або у порядку посилання на публікацію та розміщеного наприкінці тексту.

Список використаної літератури:

Наприклад:

40. *Баранов Н.* Допустима ли для христианина присяга? / протоиерей Николай Баранов // Киевский православный портал. Под покровом Архистратига Михаила : [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://arhistratig.in.ua/2012/09/05/dopustima-li-dlya-xristianina-prisyaga-2/>

41. *Галузевий державний архів Міністерства оборони (далі – ГДАМО) України, ф. 3657, оп. 18640, спр. 3, 106 арк.*

42. *Гольжников И.А.* Армия императорского Рима. I–II вв. н. э. – М. : ООО «Изд-во Астрель» : ООО «Изд-во АСТ», 2000. – 48 с.

43. *Свенко І.П.* Політична діяльність Квінта Серторія у контексті кризи Римської республіки другої пол. II – I ст. до н.е. : Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ, 2007. – 201 арк.

Стаття, що подається українською мовою, її текст супроводжується розширеною анотацією (резюме) із зазначенням назви статті та відомостей про автора (прізвища та ініціалів, наукового ступеня, вченого звання, посади та місця роботи) англійською мовою.

Стаття, що подається російською мовою, її текст супроводжується розширеною анотацією (резюме) із зазначенням назви статті та відомостей про автора (прізвища та ініціалів, наукового ступеня, вченого звання, посади та місця роботи) українською та англійською мовами.

Стаття, що подається англійською мовою, її текст супроводжується розширеною анотацією (резюме) із зазначенням назви статті та відомостей про автора (прізвища та ініціалів, наукового ступеня, вченого звання, посади та місця роботи) українською мовою.

Текст розширеної анотації (резюме) розміщують після списку використаної літератури.

Наукове видання

ВОЄННО-ІСТОРИЧНИЙ ВІСНИК

Збірник наукових праць

1(27) / 2018

Міністерство оборони України
Національний університет оборони України

За достовірність викладених фактів, цитат, власних імен та інших відомостей відповідають автори матеріалів.

Редакція залишає за собою право на скорочення і літературне редагування матеріалів, за погодженням з авторами.

Редакція не веде листування з авторами і читачами на сторінках збірника.

Усі права захищені. Передруки і переклади матеріалів збірника дозволяються лише за згодою авторів і редакції.

При передруку посилання на “Воєнно-історичний вісник” обов’язкове.

Редактор
Макет і комп’ютерна верстка

В. П. Шевчук
І. С. Печенюка

Підписано до друку 24.05.18. Формат 30×42. Ум. друк. арк. 14,72.

Гарнітура *Times New Roman*. Папір *офсет*. Друк – *різографія*.

Наклад 100 прим. Зам. №419

Україна, 03150, м. Київ, вул. Предславинська, 28, тел. (044) 528-70-24

Віддруковано ТОВ «ЦП «Компринт», свідоцтво ДК №4131 від 04.08.2011 р.